valóság

2024

11

A TARTALOMBÓL

Falusi Márton: Horváth János és a szellemtörténet konzervatív hagyománya

Csókás Máté: Valahol Európában – Vázlat Szűcs Jenőről és Európa történeti régióiról

Paál Zoltán: Eckhardt Sándor kultúrtörténeti „Középeurópa” fogalma – (Kelet)-Közép Európa helye a történetírásban

Horváth Péter: A láger utáni honvágy és az írás örök szelleme – Kertész Imre: Vázlatok 1958–1963

Kaposi Márton: További utazás Dante másvilágában – A Purgatórium kommentárja

Prieger Adrienn – Tokai Attila: Európa hátsó udvara? – A Nyugat-Balkán integrációs törekvései

Árendás Péter: Múltbéli mesterek jelenkori követői – A falusi vonószenekari hagyomány továbbélése

Berán István: A táncházmódszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje

Baranyi Panna: A rendszerváltás vidéki tapasztalatai

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata

2024. november
LXVII. évfolyam 11. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-30-755-5691

E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Dániel

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Kulturális Támogatáskezelő

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Támogatáskezelő

Szakmai együttműködő partnereink:
Magyar Nemzeti Bank,
Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet,
Budapesti Metropolitan Egyetem

Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet

Magyar Nemzeti Bank

Budapesti Metropolitan Egyetem

Szerkesztőbizottság
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők
Kengyel Péter
Albert Valéria olvasószerkesztő

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Digitális formában lapszámonként és előfizetésben is megvásárolható a https://eletestudomany.hu/lapvasarlas/ oldalon.

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu, vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-30-755-5691, titlap@titnet.hu.

FALUSI MÁRTON

Horváth János és a szellemtörténet konzervatív hagyománya

A tanulmány általános célja, hogy a magyar konzervativizmus eszmetörténeti hagyományának nyomába eredve a nemzeti gondolat korszerű újrafogalmazásához keressen szempontokat. Tárgya Horváth János irodalomszemlélete. Úgy szándékozik bemutatni az irodalomtörténészt, mint aki a maga korában lépést tartott a friss európai filozófiai áramlatokkal, egyúttal az irodalmi tudat sajátosan magyar jellegére tekintettel dolgozta ki elméletét. Ennek feltárása végett, Joó Tibor és Thienemann Tivadar munkásságát mérlegre téve, a szellemtörténeti hagyomány fő vonásait is azonosítja a tanulmány. Horváth János történetírásának pedig két központi kérdése köré rendezi a gondolatmenetét: a nemzeti klasszicizmus koncepcióját, valamint az Ady Endre életművéhez köthető modernitásfelfogás dilemmáját vizsgálja. Horváth János irodalomtörténete ugyanis prezentista kimenetelű tanulságokat is tartogat a nemzeti modernizáció programját illetően, amikor azt vizsgáljuk, hogy elbeszélésébe miként illesztette be a költő poétikai forradalmát.

(A „szép látszat állama”) Klasszikus feladvány a szakirodalomban: alapítsunk várost, és határozzuk meg a kívánatos államférfiúi erényeket, a szükséges politikai tudást. „Virtú vince fortuna” – így szólt az antik tanításokon edzett humanista maxima. Az alkotmányos jogállam autoritásigényét a politikai moralitás elégíti ki – halljuk a mai reprezentácionalista hitvallást.[1] A görög polisz, a Regnum Italicum, a francia felvilágosodás és a jogállamnak a természetjogi gondolkodás újjáélesztésével, 1945 után kialakult típusa egy olyan politikai közösség normáját tartja szem előtt, amely minél inkább kedvez az erények gyakorlásának, és a belátást (phronészisz) juttatja érvényre. A modernitásban – amikor a politikai közösségnek egyre több idegent kellett bizalmi körébe vonnia – ezt a funkciót a nemzet töltötte be, amely a demokratikus eljárást és a liberális jogállamot lehetővé tevő tagsági viszonyt biztosítja valamennyi polgárnak. Kétségtelen, hogy a mai napig a nemzet az egyetlen közösségi forma, amelyik – felülemelkedve a törzsi vagy a felekezeti szerveződések kulturális kódjain – működőképes; az alkotmányos közjogi intézmények előfeltételét biztosítja.[2] Ha nem is dönthetjük el megnyugtató módon a régi dilemmát, hogy a modern állam vagy a nemzet keletkezett-e hamarabb, egyetérthetünk kölcsönös egymásra utaltságukban. Nem csupán a jogállamról hirdetett felfogások sokfélék, de a nemzet mibenlétéről folytatott viták is végeérhetetlenek. Azok az eszmetartalmak, amelyek ez utóbbit értelmi rendszerbe foglalják, az írott kultúra valamennyi tudásterületére kiterjednek ugyan, ám fő elemei hazánk történelmében – legalábbis az 1989-es rendszerváltásig – a közkeletűen irodalmi nemzetnek hívott változataiból olvaszthatók ki. Szépírók, irodalomtörténészek munkáiból, valamint nem kifejezetten szépírók belletrisztikus műveiből, illetőleg olyan alkotásokból, amelyeket utólag ebbe az írásmódba sorolhatunk.

Ez a hagyomány nem magyar különlegesség, de hatása – részben kényszerű motivációkból fakadóan – nálunk tartott a legtovább; egészen mostanáig, amikor is az irodalom a szórakoztatás funkciójában különült el önálló társadalmi alrendszerré. Az antikvitás és a humanizmus gondolkodói már csak azért is magától értetődően egy tőről fakasztották a nyelvművészet és a politikai moralitás normáit, mert az irodalmi szövegek teljes funkcionális differenciálódása az idő tájt még nem ment végbe.

Platón a költőkkel szemben támasztott elvárásokat minduntalan összekapcsolta az államformatannal és az erényekre vonatkozó okfejtésekkel. Ha az irodalomnak a magyar nemzeteszme történetében betöltött központi szerepét, s ennek jelenkori következményeit vizsgáljuk, érdemes mindjárt a munka elején fölvetni, a későbbikben pedig újra és újra elővenni és mérlegelni a platóni szempontokat. A görög filozófus beszélői egyfelől elégtelennek tartják az irodalmi tudást. A költemények nem megfelelő hivatkozások, mert „akik beszédeikben tanúként hivatkoznak rájuk, a legkülönbözőbb módokon értelmezik egyes kijelentéseiket, s nem veszik észre, hogy olyan dologról vitatkoznak, amelyet úgysem lehet egyértelműen megoldani", ennélfogva „félretéve a költőket, a saját magunk erejéből kellene beszélgetnünk, hogy megmérhessük önmagunkat és az igazságot".[3] Vagyis a költészetből nem vezet (vissza)út az ideák világába, episztemológiai megfontolásból hasznavehetetlen. Homérosz – és általa „a gyönyörködtető költészet", valamint „az utánzó művészet" – nem tudja valószínűvé tenni, „hogy szükség van rá a jól kormányzott államban".[4] Egész egyszerűen azért van így, „mert ha a dalban vagy a hősi versformában megszólaló édes múzsát beengeded, akkor a törvény és az általánosan legjobbnak elfogadott józan gondolkodás helyett a gyönyör és a fájdalom foglalják el államunkban a királyi széket".[5] Így tehát az érzelmekre ható irodalom nem szolgáltat racionális érveket. A filozófia és a költészet „ellenséges viszonya" alapján azt hihetnénk, hogy pontosan azonosítható az a nyelvhasználat, amely nem költői, hanem a meggyőző érvelésnek ad helyet. Régóta gyanúba keveredett maga a szofizmusra hajlamos retorika is; ismeretelméleti (Platón), társadalomelméleti (Habermas) és esztétikai oldalról (dekonstrukció) is, aminek Chaïm Perelman nyújtotta a legátfogóbb cáfolatát.[6] Ez a diskurzus nem mellőzhető, ha a nemzeti gondolat fejlesztése érdekében síkra szálló esszéírókat illető kritikákat elemezzük, amelyek a retorika ideologikusságát hánytorgatják fel, és vele szemben a tudományosság – valamint a tudományként felfogott filozófia – korszerűségét szorgalmazzák. Itt csupán Rüdiger Bubner konklúzióját emeljük ki. „Tulajdonképpen az argumentációs művészet képviseli a *filozófia módszerét*, amennyiben a filozófiai kérdések alapvető karaktere, hogy ezek megválaszolására még nincs kész receptünk, és ha a »módszerről« beszélve a tárgy (amely normális esetben kijelöli a metodizálás irányát) specifikációja elesik."[7] A különféle beszédmódok elhatárolásának problémái markánsan jelentkeznek az irodalomtörténet-írás, de kiváltképpen a szellemtörténet módszertanában.

Másfelől azonban Platón egyes dialógusaiból az derül ki, hogy a művészet célja nem szorítkozhat a puszta gyönyörködtetésre, „a törvényhozónak nem szabad a költőkre bíznia, hogy úgy írjanak, ahogyan nekik jólesik".[8] A költő ugyanis bármikor ellentmondásba keveredhet a törvényekkel, hiszen „ha a múzsák tripuszán ül, nem ura eszének, hanem mint valami forrás, engedi, hogy készen ömöljön belőle mindaz, ami épp rájön; minthogy pedig művészete: utánzás, arra kényszerül, hogy egymással ellentétes jellemű embereket ábrázoljon, s így gyakran ellentmondjon önmagának […]".[9] Ugyanakkor a szép taglejtések és dallamok, amelyek nem az alantas tömeg ízléséhez alkalmazkodnak, egyenesen nélkülözhetetlenek az államban, s ha jó törvények uralkodnak, a költőknek szabad kezet adhat a közösség. Csakhogy amíg az istenektől származó művészi szabályok követéséből a „szabad és nemes szellemű férfiak demokráciája", az arisztokrácia, „a múzsaiatlan törvénytelenségek kezdeményezése" révén a theatrokrácia fejlődik ki, amely nincsen tudatában annak, hogy „mi a jogos és törvényes". Ez a „nekiszilajodott szabadságnak, sőt szabadosságnak a következménye"[10], ami a művészi szépet meggyalázza. Szüksége van tehát a költőkre az államnak annak érdekében, hogy a politikai közösség megszilárduljon, ám törvényt kell szabnia számukra.

Tanulságos a 12–13. század fordulójának szellemi valósága is. Quentin Skinnernek a politikai szabadságfogalom kialakulásáról szóló könyve bebizonyítja, hogy az antik Róma tekintélyeitől (auctores), Horatiustól, Sallustiustól, Cicerótól és Iuvenalistól elsajátított szövegformálási minták, valamint a meggyőzés retorikájának eszközei (artes) miként támogatták egymást a késő középkori és humanista jogértelmezésben, a hivatalos iratokban és a királytükrökben.[11] Mindebből levezethető a mi tézisünk is. A jó ízlésnek az ochlokrácia és a theatrokrácia uralomra kerülését megakadályozó szabályait a modernitásban, a nemzetté válás időszakában az irodalomtörténet kanonizálta, amely ezáltal a helyes közjogi berendezkedés alapjául szolgáló összetartozás-tudatot teremtette meg. Analízisünk közvetve egy feszítő kérdés megválaszolásához gyűjt adalékokat. Ha elfogadjuk kiindulópontul a nemzeti létmód mai szükségességét, napjainkra milyen diszkurzív terekben ismerhetők meg azok az eszmetartalmak, amelyek hajdan a jó irodalmi ízlésről – a híres schilleri „szép látszat államáról"[12] – folytatott vitákból jegecesedtek ki?

Gondolatmenetünk közvetlen célja pedig, hogy a magyar irodalomtörténet-írásnak a politikai közösség konstitúciójában fontos részt vállaló jellegzetességeit eszmetörténeti megközelítésből vegye szemügyre. Horváth János irodalomtörténet-írását bemutatva arra lehetünk figyelmesek, hogy egy régi korszak letűntekor és egy új korszak küszöbén milyen tudományos módszereket és retorikai eszközöket használ a par excellence konzervatív kutató; s a régi értékeket átmentő, az újakat felismerő igyekezetében az esztétikai intenzitás és a politikai bölcsesség miként egyeztethetők össze. Nem véletlenül esett a választásunk az adott korszakküszöbre és éppen Horváth János munkásságának fő ismérveire. Egyrészt – metodológiai oldalról – a pozitivizmusra reagáló szellemtörténeti irányzat kibontakozását, másrészt – eszmetörténeti oldalról – a haza és a haladás kulturális kódjainak meghasonlását, harmadrészt – irodalomtörténeti oldalról – a Petőfi Sándor, Arany János, Gyulai Pál és Kemény Zsigmond nevével fémjelzett nemzeti klasszicizmus régi értékeit az Ady Endre nevével jelölt Nyugat ízlésének új értékeivel szintetizáló törekvést azonosíthatjuk Horváth János szemléletmódjában. Mind a három komponens lényegbevágó, ha a nemzetről mint a társiasságnak a mai közjogi állapotok közepette is elengedhetetlenül fontos formájáról töprengünk, valamint vissza kívánunk tekinteni az irodalmi fejlődésről és a politikai modernizációról szóló mai diskurzusaink forrásvidékére.

(Joó Tibor és az „individuális totalitás") Jóllehet Horváth János szemléletmódját nem csupán a szellemtörténeti iskola befolyásolta – ezer szállal kötődik Erdélyi János, Toldy Ferenc vagy Gyulai Pál eredményeihez –, annak megértéséhez a szellemtörténetet mint az autochton magyar alkat fürkészésének a népiesség tradíciójában gyökerező és a korabeli német filozófiát recipiáló gondolkodásképletét alaposan föl kell tárnunk. Imre László monográfiája mintegy a posztstrukturalista filozófiákból merítő irodalomtudomány ellensúlyozása végett nyúlik vissza a gadameri hermeneutika előzményeként is tárgyalható mozgalomhoz, amely olyan, máig megkerülhetetlen szerzőket serkentett kimagasló teljesítményekre, mint Németh László vagy Szerb Antal.[13] Imre László hangsúlyozza, hogy többféle „politikai, közérzetbeli, közösségpszichológiai indíttatás is színezte az eredetileg tudományos kör ambícióit".[14] A konzervatív Horváth János és Szekfű Gyula, a német tradíciót meghonosító Thienemann Tivadar és Farkas Gyula, a polgári liberális Szerb Antal vagy a harmadikutas Németh László, sőt Lukács György pályakezdése is a szellemtörténeti eszmekörbe sorolható.

Maga a terminus német eredetű, a „Geistesgeschichte" Dilthey, Simmel, Spranger, Troeltsch és Spengler munkásságában telik meg tartalommal; elsősorban Friedrich Gundolf (*Shakespeare és a német szellem*) és Rudolf Unger (*Hamann és a felvilágosodás*) egy-egy

könyve adták a mintát a hazai recepcióhoz. Őket megelőzően nyilvánvaló módon Hegel a mozgalom előfutára, aki a történelmet a világszellem időbeli kibontakozásának, s valamely nép alkotmányát, vallását, művészetét egyetlen szubsztancia manifesztációjaként írta le. A szellemtörténeti iskola képviselői a történetírásban rekonstruálandó „korszellem", a „nemzetkarakterológia", valamint az alkotó egyéniségek fellépésében tetten érhető „individuális totalitás" fogalmaival is összekapcsolják a művészi felismerést és a tudományos megismerést, a metaforikus képzettársítást és a fogalmi szisztematikusságot; s nagy fokú intuícióval, asszociatív logikával, kifejlett beleérző képességgel a tágas összefüggéseket keresik. Elvetik a jelenségek materialista magyarázatát, és szakítanak azzal a pozitivista doktrínával, hogy a természettudományok objektivitását és indukciós módszerét kövessék.[15] A más műveiben – Gadamer későbbi *Igazság és módszer*éhez hasonlóan – Schleiermacher vallásfilozófiájától is ihletet nyerő Dilthey híres munkája, az *Élmény és költészet* már címével is utal a szellemtörténészek írásmódjára: bizonyos mentális struktúrákat körülhatárolva belehelyezkednek a történelmi alakok személyiségébe; s olykor a nyers pszichologizálástól sem visszariadva, aprólékosan kutatják, hogy a konkrét életesemények és az individuumok pszichéje vagy a tettek és a művek miként határozzák meg kölcsönösen egymást. „Egy bizonyos: Dilthey-t, aki írókról írt, végig foglalkoztatta, hogy miképpen lehet áthidalni a pszichológiai megközelítés és a formai vizsgálódás közötti szakadékot. Talán a német romantikától örökölt »belső forma« terminus lett volna alkalmazható, az a neoplatonikus fogalom, melyet Shaftesbury, majd Humboldt újított fel. Dilthey azonban lassan megbékélt azzal, hogy a formával nem foglalkozik, talán (Crocéhoz hasonlóan) azonosnak tartotta a szerzői gondolatot, a kifejezést és az olvasói választ."[16] Shaftesbury „irodalmi bölcsessége", világképe a „dolgok egyetemes arcáról"[17], Humboldt nyelvszemlélete és Dilthey korszellem-koncepciója eligazítanak e szellemi irányultság mibenlétéről. Prohászka Lajos könyve, *A vándor és a bujdosó* (1936) éppúgy egy nemzedéki élményt vitt színre, mint a *Mi a magyar?* című antológia (1939) Szekfű Gyula szerkesztésében. Babits Mihálynak az ebben közreadott esszéje végig párhuzamosan futtatja a költők és a közjogi fikciók magyarságképét, és meg is állapítja, hogy „a magyar irodalomban a haza problémája mindig a cselekedet problémája"[18]. Farkas Gyula pedig a következőt vetette papírra: „A magyar költő európai jelenség, noha soha sem vágyott külföldi elismertetésre, külföldi dicsőségre. […] A nagy magyar költő valóban mindig az volt, ami a népe, erényeiben, melyeket szerényen leplezett, hibáiban, melyeket kíméletlenül ostorozott. Mindenképpen eszmény, melyet ösztönösen élni és tudatosan akarni kell, hogy testvéreinek nevezhessük magunkat."[19]

Joó Tibor, a szellemtörténet nagy magyar teoretikusa, a pszichofizikai folyamatoknak, az egyéni lelki diszpozícióknak alapvető jelentőséget tulajdonító Böhm Károly történetfilozófiájára építette a maga elméletét.[20] Böhm „öntét"-nek nevezte el azt a „metafizikai valóságot", amely az individuum lényege. Ernst Troeltsch pedig – Joó másik fontos referenciája – a történelmet „az egyéni hatások egyéni egységének" látta (ezt nevezte individuális jelentéstotalitásnak)[21], amely egy bizonyos kultúrkörön belül feltételezi a kölcsönhatásokat. Az efféle szemléletmód evidensen támogatta az eredetmonda funkcióját átvevő irodalomtörténet-írás eposzi karakterét, hogy a nemzetté válást, a politikai közösség sajátos történelmét az irodalom történetében ragadja meg; ez utóbbit pedig a jelentős alkotóegyéniségek lelkiállapotában és formaösztönében, illetőleg az úgynevezett „életformákban" interpretálja.[22] Az irodalomtörténész a közösség szószólója; paraklétoszi szerepe pedig összekapcsolja az etikai és az esztétikai előírások, valamint a poétikus, a szónoki és a tudományos nyelvalakítás igényeit.[23]

Joó Tibor *Bevezetés a szellemtörténetbe* című alapműve (1935) pontosan foglalja össze a Horváth János szemléletmódját is döntően befolyásoló módszertani megfontolásokat.

Idézzük emlékezetünkbe azt a meghatározó eszmetörténeti dichotómiát, melynek egyik gyújtópontjában mindig a nemzeti, a másikban pedig vagy a filozofikus, vagy a tudományos, vagy az esztétikai helyezhetők el! Egyáltalán nem újkeletű jelenség, hogy a rendszerváltás után a humaniórák a nemzetivel egyértelműen a tudományost állították szembe[24], hiszen Alexander Bernát 1893-ban a „nemzeti szellem" szolgálatával az „aesthetiká"-t (*Irodalmi bajok*)[25], Pikler Gyula 1897-ben a „nemzeti mítoszokkal" a „jogtermészettudományt" (*A jog keletkezéséről*)[26]. Joó Tibor pályakezdése idején a természettudományok egzakt méréseinek túldimenzionálásával, a technicizálódás kultuszával és a magyar művelődéstörténet filozófiaellenességével szembesült. A filozófia ebben a kontextusban a német idealizmust, a metafizikát jelentette. Joó úgy vélte, hogy míg hazánkban sokáig lépést tartottunk a nyugati filozófiatörténettel, a 18. században a költészet előretörése és a nemzeti jelleg előírásszerű számonkérése visszavetette a filozófia művelését. 1857-ben Erdélyi János a hegeliánus nézeteket Szontagh Gusztáv „egyezményes filozófiájával" szemben védelmezte, s ez idő tájt „az általános pozitivista filozófiaellenesség nacionalizálódására" mutatott rá.[27] Joó egész életművén végigvonul az a kiegyensúlyozott ambíció, hogy a magyar nemzeteszme sajátosságainak taglalását az egyetemes filozófiai diskurzusba kapcsolja. „Ám a józanság iskoláján átment gondolkodó a szellemben most már nem valami misztikus létezőt látott, hanem felismerte, hogy az ember szelleme lényének ama vonása, hogy bizonyos eszmék rejlenek benne, melyek nem anyagi dolgokra irányulnak, sőt inkább az anyagi szükségletek és testi ösztönök fölé emelkednek, s akaratát mégis képesek irányítani. Mindössze ez a szellem."[28]

Joó a neokantiánus Rickert és Windelband történetfilozófiáját emelte ki, középponti fogalomként pedig Troeltsch szemléleti egységét, az „individuális totalitást", amely az egyéni törekvések és az abszolútum közötti különösséget közvetíti. A fő elméleti dilemmára ugyanis Imre László irodalomtörténészként a pszichológiai megfigyeléseknek a formára történő transzponálásában, a nemzeteszme történetét kutató Joó Tibor a szükségszerűen adott, általános jelenség, a népszellem és az egyéni szabad cselekvések közötti kapcsolóelv dialektikus magyarázatában tapint rá. Ahogyan az irodalmár a mű formáját, a történész a kultúra formáját kutatja, és ez a művelet éppen attól válik szellemtörténetivé, hogy – minekutána mindkét szféra egyazon szubsztanciához tartozik – a műalkotások formavilága és az állami berendezkedés formatana között fellelhető valamiféle különös és szükségszerű összefüggés. „A történelem sohasem elemekből indul ki, mint a természettudományok, hanem egy eleve adott egészből, melyben egy csomó elemi lelki folyamat bizonyos természeti feltételekkel együtt fonódik össze életegységgé vagy totalitássá. Ez nem egyszerű összege elemi lelki folyamatoknak, hanem ezek szemléleti egysége, összefonódottsága egy nagyobb vagy kisebb történelmileg jelentős életegésszé."[29] Adódik a kérdés, hogy ha csupán a megismételhetetlenül egyedit vizsgálhatjuk, miként következtethetünk erre a totalitásra. A valódi megismerést veszélyeztető tendenciának, a kultúra egyes területeinek széttagolását érzékeli Joó Tibor, és az „új historizmus" feladatának azt tartja, hogy „az emberi akaratot mozgató célösszefüggést tegye tanulmány tárgyává", amelyhez az „együttérzés", az „entuziazmus" ugyanúgy nélkülözhetetlen, mint a fogalmi analízis.[30]

A Rickert és Spranger filozófiáit elemző Joó Tibor gondolkodásában egy másik áthidalási nehézséget is földeríthetünk. Ismeretes, hogy a – jogfilozófiát is megtermékenyítő, a 20. század első felének legfontosabb jogbölcseleti traktátusait átható – neokantiánus gondolkodók a „Sein" és a „Sollen" létsíkjait mereven elválasztották, és egyikből sem

magyarázták a másikat. Joó is rávilágít, hogy a történeti jelenségek ugyanúgy „két világhoz tartoznak", mint az emberi létezés. A szellem az „értékirányok" és az „értékfokok" mérlegelése után „szánja el magát", ám a végrehajtás már a természeti törvények kauzalitásának van alávetve.[31] Ugyanakkor a szellemnek is két oldala különböztetendő meg, mert az objektív szellemi megnyilvánulások és a szubjektív elhatározások összefonódnak, vagyis nem beszélhetünk determinizmusról. A legmagasabb rendű megismerés a személyek feletti, objektív szellemi valóságra irányul – amilyen maga a nemzet is –, és folyton a nagy kérdéseket teszi föl, nem ragad meg a tények összegyűjtésében. Az egyén beleszületik ebbe a közösségbe (ez a kollektív megelőzöttség tétele), amelynek léte fölötte áll és időben is jócskán megelőzi az övét; része lesz, egyúttal tevékeny alakítója is annak. Mivel nem a népszellem vagy a korszellem mechanikus tükröződése az individuális döntés, mindazonáltal nem is egyes individuumok „szavára forog az egész história", a történésznek az objektivációkból kiindulva bonyolult, dialektikus műveleteket kell végeznie. „Normatív szellem tehát a tiszta értékrendszer, szubjektív szellem az emberi egyénben való tevékeny jelenléte, objektív szellem a külső valóság dolgaiban való megjelenése."[32] Joó három irodalmárt méltat, mint akik ezt a történészi szemléletmódot elsajátították: Babits Mihályt, Thienemann Tivadart és Horváth Jánost.[33] Mielőtt rátérnénk tárgyunkra, Horváth János irodalomtörténetére, vessünk egy pillantást a szellemtörténet másik magyar fundamentumára, amelyet Thienemann az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* címmel tett közzé (1930)!

(Thienemann Tivadar és a „szellemi fejlődés") Thienemann először is a fejlődés fogalmát tárgyalja, és összefoglalja az antikvitást örök mintaként kezelő Winckelmann-nak a szerves fejlődésről szóló narratíváját, valamint Herder megközelítését a népszellemről mint szubsztanciáról, amely „nemzeti individualitások közvetlen megnyilatkozását kereste a nyelvben és költészetben"[34], azaz az ősit és az eredetit; a nemzeti jelleget pedig a gondolkodással azonos nyelvi kompetenciában ragadta meg. „A történelemnek a természet és szellem szimbiózisát kell leírnia" – olvassuk Thienemann formuláját a Kazinczy, Kölcsey és Toldy romantikus felfogását is átható „Eszme-biografiá"-ról.[35] Az életrajz a szerves fejlődés felfogása szerint az irodalmi hatás vizsgálatára összpontosító filológiai megközelítés helyett a befogadás fogalmával kezdett dolgozni, s ennek fő műfaja az egyes ember zárt világába hatoló monográfia. Gundolf Goethe-monográfiájával példálózva – s mintegy egész könyve főhősének Goethét választva – Thienemann az individuum „hozzáférhetetlen idegenségéből" fakadó ismeretelméleti probléma mellett a „biológiai szempontok" elégtelenségét kifogásolja. Életrajzuk azonban nemcsak az egyéneknek, de a korszakoknak is van. Csakhogy az egymást követő stíluskorszakok „mint végletes ellentétek egymástól elválasztattak", s mindegyik csupán mint „önmagában lezárt lelki egység" jellemezhető, így viszont elvész a folytonosság, vagyis maga a történelem.[36]

A szerves fejlődés tételének belátására irányuló buzgalom harmadik elvi lehetősége, hogy ne az individuumra, a lelki struktúrákat vallató biográfiára vagy a korszak-individuumra, a korstílusok Wölfflin-féle metafizikai központjainak feltárására, hanem az irodalom egészére vonatkozzon. Ami azonban az egyének és a korszakok esetében megalapozott, az az irodalomtörténetet nem magyarázza. Toldy Ferenc – Gervinus és Koberstein mintáját átvéve – az „újjászületés misztériumát", e neoplatonista filozófiai elemet avatta rendezőelvvé: az „emelkedés", a „virágzás" és a „hanyatlás" periódusait megkülönböztetve két különálló egységre (1526–1772, 1772–1849) osztotta a magyar irodalmat.[37] Az egész irodalomtörténetet biográfiává változtatja tehát az az eljárás, amely a „korszakok időtlen és állandó lényegének leírására" vállalkozik, ami viszont

a folytonosságot nem képes megragadni.[38] Ezt a hibát kiküszöbölendő, Thienemann a „szellemi fejlődés" romantikus tételét vezeti be, amely nem az értékállításokat magában foglaló haladáseszményt, hanem a végtelenség felé megszakítatlanul haladó folyamatot jelenti. „Szellemi fejlődés alatt azt a folytonosságot értjük, mely a szellem világában öntudatlan öröklés vagy tudatos átszármaztatás által alakul. […] Ez a folytonosság, mely az idő soha meg nem állítható folyásából ered, egyre növekszik az idő szüntelen lefolyásával."[39]

Mindehhez a szellem hegeli öneszmélése adja a filozófiai alapot, amelyben az irodalom történelme valójában az irodalmi tudat fejlődése. Horváth János szellemtörténeti szemléletmódjának ugyanez a gondolat a meghatározó felismerése, és ezt éri a legtöbb bírálat azóta is. Emiatt vélik úgy sokan egyfelől, hogy a nemzet voltaképpen az irodalomtörténet elbeszélhetőségéhez szükséges gondolati mankó; másfelől a szellemtörténetben gyökerező irodalmi nemzeteszme és a nemzetté válás romantikus projektje egymást feltételezik; s miután a politikai közösség meghaladta a társiasság nemzeti formáját, az irodalomkutatás megszabadulhatott terhes örökségétől, a nemzetközpontú állami berendezkedést legitimáló narratíva folyamatos előállításának kényszerétől.[40] Ezzel szemben a mai napig képviselhető konzervatív nézet – amelynek védelmében ez a tanulmány is érvel –, hogy Horváth János nemzetközpontú irodalmi tudat-koncepciójában a „nemzet" szellemi fejlődése a magyar nyelven született irodalom emlékezetének megőrzésére hivatott, legyen szó akár a fikciós, akár a – jobb kategória híján – ismeretterjesztőnek keresztelt, nem fikciós változatáról. Nincsen ugyanis a nemzeti kultúrán kívül olyan toposz vagy emlékezethely – erre sem a világirodalom, sem az egyetemes tudományos világnézet nem alkalmas –, amelyik a magyar irodalom értékeit átmentené a jövőnek, és nincsen a nemzeti közösségen kívül a társiasságnak olyan formája, amelyik számára átmenthetné, miközben ez a közösség éppen ezeknek az értékeknek a felismerése által keletkezik és újul meg szüntelenül.

Thienemann ennek fényében a hegeliánus Erdélyi Jánost mint „magányosan álló jelenséget" méltatja, s elmarasztalja az Aranyt és Petőfit a kánon csúcsára abszolút értékként helyező Gyulai Pál, valamint a hasonló logikát követő Toldy Ferenc stratégiáját.[41] Konzervativizmusa abban érhető tetten, hogy az egyes embert vagy egy korszakot „az individualitás áthághatatlan korlátaiba" záró organikus fejlődéstan helyett a megszakítatlan folytonosságot, „a hagyomány vis inertiae-ját" tekinti a történelem hajtóerejének,[42] mely a társiasságban kiteljesíthető szabadságvágynak engedelmeskedik és a kollektív emlékezet „kulturális koherenciáját" szavatolja.[43] Analógia áll fenn aközött, hogy a népszuverenitásra épülő állami létmódot a transznacionális szervezetek joghatóságának kiterjesztése, illetőleg a nemzeti irodalomszemléletet a Roland Barthes-i „politikai írásmódok", az „üres írásmód", a „nulla fokozatú írásmód"[44] elérése végett számolnánk-e föl. A felszámoláshoz indokokat keresők érvkészletében mindig megtalálható a történelmi haladás betetőzése. Ha visszatekintünk a nagy irodalomalapításokra a 18. század végétől kezdődően, nem vitás, hogy mindegyik fő hajtóereje a teleologicitás elve, amelynek organikus felfogásával Thienemann vitába száll. Akár Kazinczy Ferencnek az irodalmi nyilvánosság szerkezetére vonatkozó, az irodalmat önálló alrendszerként a kulturális rendszerbe ágyazó törekvését vizsgáljuk; akár Bajza József klasszicista kánonát – a centrumban Kölcsey Ferenccel –; akár Toldy Ferenc nemzeti paradigmáját – a centrumban Vörösmarty Mihállyal –; akár Gyulai Pál „hagyományközösségi paradigmáját" – a centrumban Petőfivel és Arannyal –; akár Beöthy Zsolt eredetmítoszát, akár a Kulcsár Szabó Ernő iskolájában kidolgozott posztmodern középpont-nélküliség programját vesszük mértékadónak.[45]

Thienemann könyvének tanúsága szerint Négyesy László és Horváth János viszont eleget tesznek a szellemtörténészi feladat kívánalmainak, s az irodalmi tudat fejlődését kutatva végre a „genetikus önismeret" útjára léptetik a szaktudományt. „Miként Hegel filozófiai rendszerének betetőzése a filozófia története, a filozófia filozófiája, úgy az irodalom is önmegismerésének legmagasabb fokait akkor éri el, mikor öntörténete által a maga mivoltát megismeri, ha tudja azt, miért kellett azzá lennie, amivé lett."[46] Az irodalom individualizálódik, vagyis – az egyénre is visszahatóan – önállósul. Többé nem rajta kívül eső, idegen céloknak van alárendelve. Egyúttal pedig differenciálódik, egyre összetettebbé alakul, ahogyan Thienemann szerint Nietzsche is érzékelte, és – tehetjük hozzá ma – a kvantumfizika entrópiafelfogása is tanítja az univerzumról. Nietzsche azért fordult szembe a nyomtatott betű hatalmával, mert pontosan észrevette az irodalom fejlődésirányát: a mediálisan is megnyilvánuló, cassireri absztrahálódást, a tárgyfogalom viszonyfogalommá válását. Miközben „az abstrakt betű pedig mindjobban elhatalmasodik az ember lelkében", az írás eltávolodik az élőszó konkrétságától, „az írásbeliség – megint virágzás és hanyatlás nélkül – egyre fokozódik a szellemi fejlődéssel".[47]

Az irodalomtörténész az ismeretek felhalmozódását tudatosítja, folyamatosan reflektál az „élet", a „humanum", az „eticum" és az „irodalom" közötti hatásmechanizmusokra, és ennek megfelelően integrálja az új értékeket. „A közzétett mű csak terméke az irodalomnak"[48], amely – Horváth János munkásságának köszönhetően – már sokkal inkább a szerző, a mű és olvasóközönsége közötti elvont viszonyt jelöli. Azaz az irodalom a herderi „heilige Kette der Geschichte", az összetartó kötelék, „ami a múlt irodalmi emlékeit megbonthatatlan egységbe összefűzi".[49] Habár Thienemann több ízben egyetértően idézi Horváth Jánost, szimptomatikus, hogyan világít rá kettejük felfogásbeli különbségeire az irodalom-historiográfia. Kétségtelen tény ugyan, hogy Thienemann – eltérően Horváthtól – az irodalmi alapviszonyt materiális beállítottsággal közelíti meg, a nyelv és az írás médiumainak történeti változásait veszi végig az élőszótól a nyomtatott szövegig; az viszont már az értelmezés ideologikus mozzanata, hogy Horváth a szellemi fejlődést „preferált értékkritériumok alapján […] a nemzet valamilyenné válásának történetévé" formálta, vele ellentétben Thienemann pedig elutasította a szubsztancializmust, és „a nacionalizmus identifikációs eljárásaiban való aktív szerep" – tudniillik az irodalom irodalmon kívüli, közösségi feladatvállalásának – feladásával hajlandónak mutatkozott „megfizetni" a presztízsveszteség „árát".[50] Igazán tehát csakis akkor lenne „tudományos" az irodalomértelmezés, ha lemondana arról, hogy „közérdekű" legyen, és Thienemann elmélete a szellemi fejlődés önelvűségéről éppen azt a progresszív fordulatot hajtotta végre, amelytől Horváth János vonakodott.

A Thienemann- és a Horváth János-féle szellemtörténeti világképek kijátszása egymással szemben ahhoz az eszmetörténeti fabulához tér vissza, amely a nemzetit és a tudományost nem tartja egyidejűleg érvényesíthető értéktételezésnek. Holott álláspontunk szerint a két irodalomtörténész egyike sem szűkítette az irodalom funkcióját valamiféle nacionalista legitimációs gyakorlatra, hanem mindketten – még ha némileg különböző-képpen is – olyan kollektív szubjektumként kezelték a nemzetet, amely a múltról a jelenre hagyományozva folytonosan gyarapodó és növekedő műveltséget kap örökül elődeitől és ad tovább utódainak; vagyis megköti a holtak, az élők és a születendők szövetségét. Csakhogy a nemzeti kultúra – s ezzel Thienemann fejtegetései is számot vetnek – egyre kevésbé könyv- és irodalomcentrikus. „Az irodalmi érdeklődést kitöltik a tudomány, a politika, a technika és a gazdaság szolgálatára rendelt betűk, az öncélú olvasás kötelezettsége alól fölment a színház, a film, a rádió, az irodalmi tartalmak gyors és betűmentes közvetítése."[51] Ebben a helyzetben az irodalomtörténet – a kultúratudományi fordulatot

mintegy megelőlegezve – „tudatosan átlépte az öncélú költészet és szépirodalom határait, kiszélesítette tárgykörét, hogy irodalmi jelenségeken túl a szellemi élet egyetemes története is megvilágosodjon általa”.[52] Nyilvánvaló, hogy itt az „irodalomtörténész” küldetése új dimenzióval gazdagodik, hiszen a kultúratörténet komplex szakértőjeként kell fellépnie, ami a mai nemzetközi tudományosságban a mediális kultúratudományok virágkorát hozta el, miközben hazánkban még mindig együtt élnek, egymásra rétegeződnek az irodalomkutatók régi és új szereplehetőségei.

(Horváth János „nemzeti klasszicizmusa”) Horváth János szemléletmódja – azóta is egyedülállóan – képesnek mutatkozott a magyar irodalmi tudat Thienemann Tivadar-i „szellemi fejlődésének” bemutatására. Legalábbis a Nyugat első nemzedékének feltűnéséig biztosan. A munkássággal számot vető vélekedések éppen amiatt oszlanak meg, hogy az irodalom-historiográfia miként illeszti be saját elbeszélésébe az Ady Endre írásművészetét megítélő Horváth Jánost, ami nélkül viszont a mai eszmetörténeti vitáink sem érthetők meg.[53] Gyökeret vert a Horváth-féle nemzeti klasszicizmus és a Nyugat folyóirat esztétizáló modernsége között feszülő ellentétet végletesen leegyszerűsítő, hamis nézet, amely szerint a politikai hatalom „neonacionalizmusa” a trianoni trauma kezelése miatt instrumentalizálta a történelmi emlékezetet és az irodalmi recepciót; legitimációs talapzatául pedig három művet választott, Szekfű Gyula *Három nemzedék*ét, Tormay Cécile *Bujdosó könyv*ét és Horváth János *Aranytól Adyig* című értekezését.[54] Klebelsberg Kunótól csakugyan idézhetők olyan mondatok, amelyek szerint a politikai mozgalom szellemi irányának előkészítése az irodalom feladata, ám azokat nem a mai kicsengésük minősíti, hanem a szellemtörténeti kontextus, amelyet emiatt a körülmény miatt tárgyaltunk terjedelmesen.[55] Ahhoz, hogy helyzetértékelésünk valós legyen, Platónnak az idő és a korok fölött lebegő, egyetemes nézőpontját érdemes szem előtt tartanunk. Mivel az állami berendezkedés kohézióját biztosító irodalmi nemzeteszmét – szimbolikusan 1905, a darabontkormány beiktatása óta mindenképpen – a haza és a haladás programjainak dichotómiája forgatta föl, valamennyi közéleti szereplő e diszkurzív tér Prokrusztész-ágyába kényszerült. Ady, Szekfű és Horváth János más-más beszédmódok képviselőiként, ám ugyanazzal az elszánt igyekezettel kísérelték meg e programok szintézisét, és a beszédmódok belső formáinak, törvényszerűségeinek különbségén múlott, hogy ami az egyiket fölemeli, a másikat kétségbe vonja; ami a poézis hasznára, az a történettudomány kárára válik. Ady költészete sikerrel hozta egységbe haza és haladás jelszavait, sőt nagyrészt ez a konfliktus szolgáltatta befogadásához a felhajtóerőt, ám Horváth Jánosnak a maga diszciplínájában meggyűlt a baja azzal, hogy Ady poétikáját a végtelen szellemi fejlődés menetébe integrálja. Valójában ez lehetett volna a magyar konzervativizmus szellemi fejlődésének folytatásához esélyt adó intellektuális művelet, ám nem Horváth János felkészültsége és jó szándéka hiányzott ahhoz, hogy ezt konzervatív módon végre lehessen hajtani.

Tárjuk föl először, mi is volt Horváth János nemzeti klasszicizmusa! *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* egy „műveltebb, elöljáró, újító ízlésű réteg”[56] magasabb értékszempontjait tartja irányadónak, és sok esetben a közönség kezdeményező szerepére mutat rá, különbséget téve a „tartalmi tényezők”, valamint a „belső forma” készletei között. Világosan fogalmazza meg Horváth, hogy az ízlés a műimmanens és az irodalmon kívüli, társadalmi mércéknek a foglalata. „Ritkán fordul elő ízlésváltozás, mely csak formai lenne, sőt többnyire világnézeti, gondolkodásbeli változásokkal karöltve lép fel. Az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik: politikai, társadalmi, erkölcsi ellentéteké, s idő kell hozzá, hogy az irodalmi jelenségek tisztán esztétikai szempontból ítéltessenek meg,

s bonyolult kapcsolataikból kibontakozva formai szerzeményként váljanak köztulajdonná, más világnézetűek számára is élvezhetővé."[57] Példaként hozza fel az irodalomtörténész, hogy Himfy és Petőfi költészete fokozatosan lazította föl a szerelem ábrázolásának korábban tabusított kötöttségeit, vagy hogy Arany cigányvilágba helyezett verses elbeszélésének (*Nagyidai cigányok*) témaválasztását eleinte méltatlannak tartotta a kritika. Valójában az ízlés világnézeti és erkölcsi összetevői koronként változnak ugyan, de a színtiszta formalizmus – vagy ahogyan ma mondanánk: az esztétikai intenzitás – önmagában sohasem elégséges az adott mű kánoni helyének kijelöléséhez, s természetesen ez a pozíció, ha egyszer megszerezték, nem feltétlenül stabilizálódik hosszú távon.

Az irodalom ekként „kétlaki növény"; a tapasztalati világból a „szép alakiságok", a stílus világába való „átfejlődést" hajtja végre.[58] Horváth János az üres formalizmust, a „még nem irodalmat" és az erkölcsi, politikai, világnézeti elemekkel túl sokat törődő „már alig irodalmat" is hibásnak véli. Szó sincs tehát arról, hogy az irodalomtörténész akár jobb-, akár baloldali ideológiák jármába hajtaná ismerettárgyát, ám a parnasszizmus vagy a strukturalizmus felé sem tájékozódik. Az „akaratlan, természetes, történeti nagy szolidaritás"[59] a nyelv, amelyben nemzedékek tudása összegződik a herderi–humboldti nyelvszemléletre visszautalva: „A történet korszakai nem felváltják egymást, hanem felgyülekeznek egymás mellé valamely ideális jelenbe, ott tovább élnek, hatnak saját törvényeik szerint, ápoltatva az utókortól, mely őseit tiszteli bennük. Ápolásukra az irodalomtörténet hivatott, s jellemzésük a feladata."[60] A magyar nemzettudat irodalomközpontúsága, ezáltal pedig a jó ízlés és a közjó felismerésének interdependenciája mellett tesz hitet ez az idézet. Az irodalom nemzeti jellegét önállósodásának, szellemi fejlődésének folyamata teremtette meg. Először – a latin nyelvű írásbeliség után – nyelvében és hősi tartalmában, végül ízlésében is nemzetivé kellett lennie; s noha ennek „végső, öntudatlan rugója bizonyos nemzeti politikai ösztön volt"[61], Széchenyié és Kossuthé, a történelem logikája, nem pedig egy erőltetett külső elvárás támasztotta ezt a kívánalmat. Akkor vált először problematikussá az irodalom funkcionalitása, az erkölcshöz és a valósághoz való viszonyának kérdése, amikor elszakadt a vallástól (laicizálódott), majd a tudományosságtól (az erudíciótól).[62] Manapság – hazánkban különösképpen 1989 a vízválasztó – azzal kellene megküzdenünk, hogy miként konstituálódhat a jó ízlés, ha a nemzeti irodalomról is leválik. Tapasztalataink szerint sehogyan. Az ízlés egyetemes emberi követelményeinek eleget tevő minőség a nemzeti gondolkodásból sarjad, mert a nemzetközi mindössze a szabad időtöltést segíti elő, szórakoztatni tud. Később egyre több repedés keletkezett azon a konstrukción, amelyet Horváth János korának filozófiai áramlataival összhangban jó ideig még hézagmentesen létrehozhatott és fényűzően berendezhetett. Az író és az olvasóközönség között a lelki forma létesít kapcsolatot, s az vonja őket erkölcsi közösségbe. „Így aztán a nemzeti klasszicizmus kora az irodalom nemzeti jellegét immár nem a nemzeti politikumban, nem okvetlenül a nemzeti tárgyban és a hazafias érzés hangoztatásában, hanem az ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarságában látta és valósította meg."[63]

E hézagmentes szellemi építményben Petőfi és Arany leltek otthonra; az ő és társaik individuális totalitásában érte tetten a fejlődő nemzeti szellem új közízlését az irodalomtörténész. Petőfi Sándor „költői alapjellemét" a lélektani, a világképi és a formai elemzés szintetizálása révén demonstrálta. A klasszicizmus elleni romantikus reakciót, a kodifikált szabályokkal szemben az ösztön „korláttalanságát" mutatta ki ebben a költői forradalomban. Jóllehet Petőfi prófétai attitűdje a keresztény eszkatológia mintájához idomul – „Nem azért jött, hogy eltörölje, hanem hogy betöltse a törvényt."

–, Horváth János elmélete nem a történelem, a szellemi fejlődés lezárulását hirdeti.[64] Petőfi radikálisan új szemléletmódjának lényege a népiesség újraértelmezése. Az előtte írott népies helyzetdalokhoz képest az ő stílusa életszerű, személyes és közvetlen; „nem üres fikció, nem maszkírozás" számára az elfeledett, naiv formák fölelevenítése, amiben a korszellem és az egyéniség találkoznak.[65] Ez a fordulat egyúttal a német teóriák és művészi sémák átvételének is véget vet; ahogyan Horváth Eötvös Józsefet idézve megállapítja: a magyar költészet teljes önállósulása, az utánzás megszűnése Petőfi poétikájához kötődik.[66]

Az új ízlés egyéni változatai címszó alatt tárgyalja Horváth János mindazok irodalmi teljesítményét, akik Petőfi mellett kifejezik a nemzeti klasszicizmust. „Tompa, Arany, Gyulai, Szász Károly, Lévay lennének itt a főbbek."[67] Arany programjának a Petőfiétől való „elvi különbözése", hogy „irodalmi programjával tisztán az irodalmon belül marad, s nem kapcsolja össze a politika kategóriájával".[68] Célja, hogy a társadalmi rétegek közötti nyelvalakítási különbségek felszámolásával a népet „a nemzeti irodalom megértő közönségévé" emelje föl, s ily módon a közvélemény is kiszélesedjen; a közügyek megvitatását ne sajátíthassa ki egy exkluzív kisebbség, a születési arisztokrácia.[69] A nemzeti klasszicizmus a szabadságharc bukása után Széchenyi Istvánt állította a középpontba. Kemény Zsigmond és Szalay László szemlélete uralta a korszakot; Csengery Antal, „a modern magyar polgár eszményképe" a *Magyar szónokok és státusférfiak* című, Kemény Zsigmonddal közösen szerzett „jellemrajzgyűjteményében" (1851) Szemere Bertalan, Eötvös József, Dessewffy Aurél és Szalay László kaptak helyet. Csengery azonban Deák Ferencet értékelte a legtöbbre, aki összebékíti „Széchenyi egyéniségének ismert ellentéteit […] nemzet és kormány jogait egyaránt tiszteletben tartotta"; az elvont szabadságeszme helyett az alkotmányosság talaján állt, ekként a „helyes közép" embere volt.[70] Azért roppant fontos ez az eszmetörténeti változás, mert Horváth János Salamon Ferencre hivatkozva „mérsékelt pártnak, irodalmi jobboldalnak, irodalmi Deák-pártnak" nevezi Aranyt, Tompát, Lévay Józsefet, Erdélyi Jánost és Szász Károlyt, valamint Kemény Zsigmondot, Csengery Antalt, Pákh Albertet, Sükei Károlyt és Gyulai Pált. „Ez a kör, miután a politikai térről az eszmék vitatásában le volt szorítva, a költészetben és tudományban igyekezett a helyes elveknek érvényt szerezni" – ahogyan Salamon összegezi hitvallásukat.[71] Mivel „az ízlés nem csupán ízlés dolga", a költészet pedig „gyakran előpostája" a politikának, a józan ész és a helyes gondolkodás jegyében formáltak jogot az irodalmárok, hogy főként a Budapesti Szemle, a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú hasábjain a politika dolgába be nem avatkozva publikáljanak.[72] Tartózkodásuk azonban maga volt a politikai állásfoglalás, elvégre a nyilvánosság fórumain mégiscsak a közjog autoritásigényének kielégítésére hivatott politikai moralitás alapjait vetették meg. Tagadhatatlan azonban, hogy bénítólag is hatott ez a visszavonultság, s főként történelmi távlatból látszik felemássága.

Mielőtt továbblépünk, szükséges hozzátennünk mindehhez, hogy Horváth János a *Nemzeti klasszicizmus irodalomszemléleté*ben a „magunk belátása szerint" alakuló szaktudomány „gondolatfundamentumát" a klasszikus írók „prózai dolgozataiban" találta meg.[73] Kemény Zsigmond „erkölcsi realizmusában" és Arany János népiességfelfogásában; az ő megközelítéseiket pedig Salamon Ferenc és Gyulai Pál „emelte dogmává".[74] Irodalomtudományunk a szellemtörténeti beállítódás eredményeit követően egyértelműen külföldi iskolák szempontjainak igyekezett eleget tenni.[75] A szocializmus üdvtana, a strukturalizmus vagy a különféle posztstrukturalista irányzatok időben változó dominanciája, gyakran kritikátlan hazai recepciója sokáig mellőzte a „nemzeti öncélúság" (Fülep Lajos) kérdéskörét; nem is feszegette a sajátos tradíció mibenlétét.

(Horváth János és a nemzeti modernizáció) Nem véletlen, hogy *A magyar irodalom történetei* Szekfű híres könyvének ismertetésével kezdi a 20. századi ismeretanyag tárgyalását.[76] Szekfű Gyula mint két sorsképletet mutatja föl Tisza Istvánt és Ady Endrét a *Három nemzedék*ben. Nemzeteszméjének etalonja Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály és Széchenyi István. Ekként értelmezi Szekfű Tisza István és Ady Endre ellentétét: a „nemzeti" a szekfűi második nemzedék gondolkodásképletéből hiányzik az irodalmi és a közjogi téren is: „Arany János a kiegyezés után feltörekvő nemzedéktől idegen".[77] Másutt: „A mi küzdelmeink végzetszerűleg önfenntartási és nemzeti természetűekké lettek" – idézi helyeslően Kemény Zsigmondot a történész, aki így folytatja: „[…] így történik, hogy feles számú vásárló mellett kevés az olvasó, s a rossz könyvnek mintegy annyi tulajdonosa akad, mint a jó könyvnek".[78] Az olvasók csökkenő számát annak tudja be Szekfű, hogy az abszolutizmus „nyomása megszűnt" 1867 után, s „a nemzeti érzés nem követelte többé oly parancsolólag a művelődést, az irodalom pártolását".[79] Vagyis a közösségi érdekű irodalomeszmény hanyatlása a minőség romlását és az olvasók számának apadását egyaránt előidézi. „A közönség színvonalának megfelel az irodalmi produkció. Az Arany–Gyulai-kört leszámítva mindennemű irodalmi hagyomány teljes kimerülését látjuk."[80] Az elvi liberalizmus kizárólagosan közjogi szelleme azért is kártékony Szekfű szerint, mert intézményelvűsége, „az állam egocentrikus konstrukciója", „a tisztán formális, politikai államfogalom" „lelki és erkölcsi tényezők nélkül" ugyan valamelyest stabilitást biztosít, ám nem kedvez a valódi nemzeti művelődésnek: „az állam lesz egyetlen büszkeségünk, neki mutatunk és áldozunk fel minden szabadságot és nagyratörő ideát".[81] A közjogias, formalista „politizáló nemzet" felváltotta a „politikus nemzetet" – vélekedik a történész. Ebben a helyzetben pedig Szekfű számára Ady olyan képviselője volt a „48 óta száradó" nemességnek, aki leszámolt a nemzeti és állami illúziókkal, ám „kiutat mutatni nem tudott".[82]

Horváth János számára egyszerre égető elméleti és gyakorlati-politikai probléma, hogy a szellemi fejlődésbe hogyan tudja beilleszteni az esztétikailag egyértelműen értékes Ady-oeuvre-t. Az „ösztön-ihletet" a ráció rovására túlhajtó költőt ugyan elmarasztalta, ám sokkal élesebben bírálta az Ady-jelenség iránt obskúrusan viseltető pályatársait.[83] Modellje a következőképpen summázható: a modernség azért sodorta veszélybe közönségét (a nemzetet, a politikai közösséget), mert az erkölcstől (a nemzeti öntudattól) elszakította az esztétikai értéket. Az „öntudatnélküli konzervativizmus" Ady költői forradalmának, az „elvtelen modernség" pedig a politikai közösség identitásának értelmezésében követte el a hibát.[84] Az irodalomtörténész éles szemmel veszi észre, hogy sem a konzervatív államelmélet és irodalomkritika, sem a progresszív társadalommérnökök és művészetteoretikusok – mint puszta „tartalomnélküli formák" – nem voltak képesek a haza és haladás programjának összehangolására. Már Petőfi republikanizmusát is kritikával illette, s az Adyt zászlajukra tűzők materializmusa, pozitivizmusa és a körükben terjedő szocialisztikus utópiák szintúgy aggodalommal tölthették el.

Az előzőekben bemutattuk, hogy Horváth felfogásában a „nyelvi szempontú, majd pedig a tartalmilag eredeti irodalmiság" követelménye az irodalomtörténetben először „az irodalom eszközét és alakiságát vette volt célba; a második már tartalmi, ihletbeli tényezőjét, a kollektív, a hazafias, a nemzeti érzést is".[85] Kazinczy Ferenc „absztrakt, elvi nemzetközi klasszicitás-követelménye" után a sajátlagosan magyar klasszicizmus – melyben „van romantikum is" – „kollektív lelki formaként" Petőfi, Arany és Gyulai, Csengery és Kemény munkásságának köszönhető, ami már nem csupán a külföldi sablonoknak való megfelelést mozdította elő.[86] Az *Újabb költészetünk világnézeti válsága* is arról tudósít, hogy „az ő felfogásuk szerint való irodalomban össze van egyeztetve:

nemzeti és európai, általános emberi és magyar, hagyományos és korszerű, mű- és naiv költészet, valóságtisztelet és a képzelet szabadsága, ész és érzelem, közösség és egyén, anyag és szellem, test és lélek joga és érdeke".[87] Reviczky Gyula azonban Schopenhauer pesszimista filozófiáját tematizálva szakított ezzel a harmonikus viszonyrendszerrel. Itt is visszatér az argumentációba az a toposz, hogy a tudományos értékű filozófia szembehelyezkedik a nemzeti gondolattal, s a költői én „nemcsak elkülönül a világtól, hanem föléje is emeli magát".[88] Komjáthy Jenő bár „tiszteletre méltó", „korántsem tartozik a legnagyobbak közé", s Horváth János ezt alátámasztandó, az „erkölcsi lelki diszpozíciók" forrásait, az eszmerendszereket veszi számba.[89]

Ami Adyt illeti, a személyes találkozástól, a levelezéstől kezdve egészen a harmincas évekig – tehát a nemzeti klasszicizmus koncepciójának kidolgozásától egy teljesen új irodalmi korszakig – Horváth János egyre mélyebbre hatol költészetének értelmezésében. Görömbei András tanulmánya részletesen számol be erről a folyamatról, és arra a következtetésre jut, hogy „Horváth János akkor került még közelebb Adyhoz, amikor pedig a két világháború közötti időszakban a maga irodalomfejlődési koncepciója az irodalom változásában is igazolást nyert, amikor az új klasszicizmus kibontakozott".[90] Külön tanulmány tárgya lehetne, hogy Horváth János teóriája vajon igazolást nyert-e az idő tájt – bizonyos tekintetben igen, különösképpen a trianoni katasztrófa okozta, irodalomszociológiai indíttatású szemléletbeli módosulásokban –, mégsem csupán Ady Endre színre lépése a lényeges körülmény, hanem az ő poétikájának kialakulását befolyásoló és recepcióját meghatározó eszmetörténeti szituáció, amelyben haza és haladás kontradiktórius fogalompárt alkottak. Az *Ady s a legújabb magyar líra* azt hányja a közönség szemére, hogy a megbotránkoztatót veszi észre, s nem az újdonságot. A „gőgös nemzetköziséget", a „tobzódó érzékiséget" és a „homályosságot" becsülik Ady költészetében, nem a poétikát.[91] Amit azután a dekadenciáról, az ösztönszerűségről (fanyalogva) és a költői kifejezésről, a szimbólumképzés technikájáról, „a költői vízió természetéről", nyelvének szuggesztív zeneiségéről (szinte lelkendezve) rögzít az irodalomtörténész, metszően pontos, helytálló és megvilágosító erejű. Furcsán is hat, miért fog emiatt magyarázkodásba: „nem okolom meg ellenszenvemet azon keresett bizarrsággal szemben […] nem mutatok rá egész lírai egyénisége meglepő egyhangúságára, kedélyvilága szűk korlátaira; s a hang után, mely versein át hallik, nem megyek el egész az emberig".[92] Horváth János valójában arra tesz kísérletet, hogy az irodalmiság „kétlaki növény" természetéből csupán a stílust elemezze harag és részrehajlás nélkül, s a semleges megfigyelő álláspontjára helyezkedve ne törődjön a fonákságokkal. A társadalmi viszonyokat és a begyűrűző nemzetközi törekvéseket kirekeszti látóköréből, mert ha azokat is mérlegelné, Ady líráját nem méltányolhatná, holott egyenesen hódol előtte, még ha olyan megtévesztő, dubitatív pragmatikai stratégiát választ is, mint a *Szondi két apródjá*nak török beszélője, akit a vers tetőpontján elragad a hév, és a várkapitányt dicsőíti: „Rusztem maga volt ő!...". Így lett az egyik legjobb értelmezője Adynak, akiről úgy nyilatkozik, hogy „ha erkölcsi felfogása elítélendő is, költői ereje tagadhatatlan".[93]

Miért volt erre szükség? „Meg kell azonban adni, hogy Ady olyanok malmára hajtja a vizet, akiknek legközelebbi céljuk nem lehet más, mint a rombolás, s akik gúnyosan s káröröm mel szoktak csodálkozni rajta, ha feljajdul az, kinek hajlékát döngetik".[94] Horváth János a polgári radikálisokra utalhat, vagy legalábbis arra a társadalommérnöki és forradalmár eszmetörténeti irányzatosságra, amelyik a progresszió nevében a magyar nép önrendelkezését, az állam szuverenitását sodorja veszélybe. Akik Széchenyire és Eötvösre hivatkoznak ugyan – érvel Horváth János –, ám nyomukba sem érnek: „e két nagy férfiú" kivitelezhető programot kínált, bíráló hazafiságuk őszintesége pedig

kétségbevonhatatlan, mert féltő szeretetből fakadt.[95] Ez viszont két oldalról is feloldhatatlan nehézséget okoz az irodalomtörténésznek. Egyfelől a szellemtörténeti módszertan nem engedi meg, hogy a költőt leválassza arról a korszellemről, amely éppen az ő individuális totalitásában tárulkozik fel. Másfelől Ady hanghordozásából kihallatszik, frazeológiáját is átjárja a modernizáció sürgetése; stílusa és szimbólumai – főként, ha esszéit is hozzáolvassuk – visszaköszönnek a polgári radikálisok követeléseiben.

Az *Aranytól Adyig* kiindulópontja, hogy egyszerűen nem jutott elegendő békeidő arra, hogy Petőfi, Arany és Gyulai „lángelméje", az európait nosztrifikáló és „magyarságunkat konzerváló irodalmiság" elterjedjen az olvasóközönségben.[96] 1867 után, az elnyomatásból adódóan kiveszett a valódi kritikai szellem, az irodalmi tudat csak a kultuszt tűrte meg. A Nyugat folyóirat új ízlése akkor honosodott meg, amikor Petőfi és Jókai népszerűsége nőtt Arany és Kemény Zsigmond rovására. A konzervatív kritika mulasztása, hogy nem tudatosította megfelelően a két stílus értékeit: „Ady irodalmi forradalmával szemben a konzervatív kritika elmulasztotta, a modern kijátszotta a maga feladatát".[97] Az új stílust a „stíl túluralomra emelése" miatt lehet kárhoztatni; de nem a stílust magát, csak erkölcsi értelmét. „Az új irány azonban nem egyszerűen irodalmi, nem csupán ízlésbeli fordulat volt. Aminthogy a klasszicizmus is, mely ellen támadott, több volt puszta ízlésformánál. Ihletője a történeti magyarság kifejlett erkölcsi tudata, irodalma pedig a magyar szellem kvintesszenciájának művészi megnyilatkozása volt."[98] Ez a morális alap, az államélet fundamentuma, a politikai moralitás nem öröklődött át, amiért a kritika dolgavégezetlen kiszolgáltatta Adyt az „elvtelen modernség" híveinek. „Egy pártpolitika forgatagába vetődött bele Ady, melynek valódi céljait nem, vagy későn ismerte fel, s mely faltörő kosnak használta őt nemzete, sőt magyar faja érdekei ellen."[99] Lényegileg a költő is ennek ad hangot *A duk-duk afférban*. „Tehát, uraim, én nem vagyok semmiféle titkos társaságnak küldöttje, elnöke, sőt tagja sem. Nincs közöm az úgynevezett magyar modernekhez, s az én állítólagos irodalmi lázadásom nem is lázadás. Ravasz, kicsi emberek belém kapaszkodhatnak, mert türelmes vagyok és egy kicsit élhetetlen, de oka ennek se vagyok. Melanéziában van egy duk-duk nevű társaság, afféle ősformájú szabadkőmívesség, ahol a vezér ritkán tudja meg, hogy ő a vezér. Talán ilyen vezér lehetek én ugyanakkor, mikor a régi hasonszőrű magyarokkal való közösséget jobban érzem, mint ember valaha érezhette. Gondolják-e, uraim, hogy én helyrehozhatatlanul megsértettem önöket s azokat, akik önökkel együttéreznek?"[100] Horváth János azzal érvel a féktelen költői invenció ellen, amivel Platón: „ha a múzsák tripuszán ül, nem ura eszének, hanem mint valami forrás, engedi, hogy készen ömöljön belőle mindaz, ami épp rájön".

Ady Endre a modern magyar politikai identitás letéteményese. Életművéből ágazott szét a nemzeti modernizáció valamennyi irodalmi programja; a népi mozgalom éppúgy, mint a transzszilvanizmus vagy a bartóki modell. Horváth János történeti koncepciója óta azonban az irodalmi tudat csonka kánonokat vagy hamis kánonokat állít elő; nem ad tanúbizonyságot olyan integratív szemléletről, amely megalapozhatná a nemzet kohéziós eszméit az értékpluralizmus jegyében és minőségelvűen. E kohéziós eszméket elvileg az irodalom és a politika konfigurációján túl a médiakonfiguráció kortárs (posztmodern) alakzatai is kifejezésre juttathatnák, ám úgy látszik, hogy a régi magaskulturális gyakorlatok osztoznak egymás sorsában, a tömegkultúra pedig a globális uniformitás támasza.[101] Imre Lászlónak igaza van: „Ady, illetve Horváth János páratlan szintetizáló csúcspontja a közös korélménynek és nemzetlélektani kihívásnak, valamint a XX. század eleji összművészeti fordulópontnak is eredménye. Ez állítja őket Kodály és Bartók – szerencsére – nemzetközileg is ismertté válható vállalkozása mellé".[102] A nemzeti modernizáció ügye napjainkban is sürgető feladatokat ró a politikai identitás formálóira.

IRODALOM

Ady, E. (2012): A duk-duk affér. In uő: *A világosság lobogója alatt.* (szerk. Ferencz Győző) Budapest, Nap Kiadó, 222–225. o.

Alexander, B. (1890): Irodalmi bajok. *A Hét*, 1. sz. jan. 5. 11–13. o.

Assmann, J. (2013): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz Kiadó.

Babits, M. (1939): A magyar jellemről. In *Mi a magyar?* (szerk. Szekfű Gyula). Budapest, Magyar Szemle Társaság, 13–37. o.

Barthes, R. (1996): Az írás nulla foka. In uő: *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*. Budapest, Osiris Kiadó, 5–49. o.

Bódig, M. (2001): Az elméletalkotás és a megismerés problémája a kortárs jogelméletben: Hart és Dworkin jogelméletének tapasztalatai (Tézisek). *Jogelméleti Szemle*, 1. sz. http://jesz.ajk.elte.hu/bodig51.html (2023. 05. 01.)

Bubner, R. (2020): *A dialektika mint topika*. Budapest, Typotex Kiadó, 74. o.

Dávidházi, P. (2005): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Falusi, M. (2018): *Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben.* Budapest, MMA MMKI.

Farkas, Gy. (1939): A nagy költők tanúságtétele. In *Mi a magyar?* (szerk. Szekfű Gyula). Budapest, Magyar Szemle Társaság, 263–297. o.

Filep, T. G. (2019): *Joó Tibor. A szellemtörténet és a magyar nemzeteszme.* Budapest, Századvég Kiadó.

Finta, G. (2014): Irodalomértésünk hagyományairól és jelenéről. In *Az irodalomtudomány nemzeti jellegéről. Irodalomértésünk helyzete és a nemzeti szempontú irodalomértés esélyei.* (szerk. Papp Endre) Budapest, Nemzeti Kultúráért Alapítvány, 57–80. o.

Görömbei, A. (2008): Horváth János Ady-képe. In uő: *Azonosságtudat, nemzet, irodalom.* Budapest, Nap Kiadó, 33–59. o.

Horkay Hörcher, F. (2014): Önképzés és közösségépítés – a Bildung-eszmény esztétikai és eszmetörténeti jelentései. *Magyar Művészet,* 3–4. sz. 3–9. o.

Horváth, J. (1976): *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Horváth, J. (2008a): A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In uő: *Horváth János irodalomtörténeti munkái.* IV. köt. (szerk. Korompay H. János és Korompay Klára) Budapest, Osiris Kiadó, 737–925. o.

Horváth, J. (2008b): Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete. In uő: *Horváth János irodalomtörténeti munkái.* IV. köt. (szerk. Korompay H. János és Korompay Klára) Budapest, Osiris Kiadó, 951–1047. o.

Horváth, J. (2008c): Aranytól Adyig. In uő: *Horváth János irodalomtörténeti munkái.* V. köt. (szerk. Korompay H. János és Korompay Klára) Budapest, Osiris Kiadó, 406–430. o.

Horváth, J. (2008d): Újabb költészetünk világnézeti válsága (Reviczky Gyula). In uő: *Horváth János irodalomtörténeti munkái.* V. köt. (szerk. Korompay H. János és Korompay Klára) Budapest, Osiris Kiadó, 236–244. o.

Horváth, J. (2008e): Komjáthy Jenő. In uő: *Horváth János irodalomtörténeti munkái.* V. köt. (szerk. Korompay H. János és Korompay Klára) Budapest, Osiris Kiadó, 244–258. o.

Horváth, J. (2008f): Ady s a legújabb magyar líra. In uő: *Horváth János irodalomtörténeti munkái.* V. köt. (szerk. Korompay H. János és Korompay Klára) Budapest, Osiris Kiadó, 266–310. o.

Imre, L. (2011): *A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei*. *Barta János pályája és a szellemtörténet.* Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

Imre, L. (2018): Horváth János művészetelmélete. *Hitel*, 5. sz. 101–106. o.

Joó, T. (2017): *Bevezetés a szellemtörténetbe.* Máriabesnyő, Attraktor Kiadó.

Kulcsár Szabó, E. (1984): *A zavarbaejtő elbeszélés*. Budapest, Kozmosz Könyvek.

N. Pál, J. (2008): *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady–Rákosi-vita. Egy konfliktusos eszmetörténeti pozíció természete és következményei*. PhD-értekezés. Jyväskylä–Pécs, Spectrum Hungarologicum, Vol. 1.

Papp, E. (2013): „Rút sybaríta váz". A nemzetnélküliség programja A magyar irodalom történeteiben. In uő: *Azonos önmagával*. Budapest, Nemzeti Kultúráért Alapítvány, 7–46. o.

Perelman, Ch. (2018): *A retorika birodalma*. Budapest, Tinta Kiadó.

Péterfy, J. (1962): Bajza József (1882). In uő: *Válogatott művei*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 297–331. o.

Pfeiffer, K. Ludwig (2005): *A mediális és az imaginárius. Egy kultúrantropológiai médiaelmélet dimenziói.* Budapest, Magyar Műhely – Ráció Kiadó.

Pikler, Gy. (1897): *A jog keletkezéséről.* Budapest, Politzer Zsigmond Könyvkereskedő.

Platón (1984a): Prótagorasz. In *Platón összes művei.* Első köt. Budapest, Európa Kiadó, 173–267. o.

Platón (1984b): Állam. In *Platón összes művei.* Második köt. Budapest, Európa Kiadó, 5–711. o.

Platón (1984c): Törvények. In *Platón összes művei*, Harmadik köt. Budapest, Európa Kiadó, 433–1013. o.
Rákai, O. (2016): Irodalom és társadalom (alap)viszonyai: még egyszer Horváth János és Thienemann Tivadar koncepciójáról. In *Thienemann Tivadar és a szaktudományok. Írások születése 125. évfordulójára.* (szerk. P. Müller Péter) Pécs, Kronosz Kiadó, 47–61. o.
Romsics, I. (2008): A „katasztrófa" okai avagy „a mohácsok és a trianonok története". In *A magyar irodalom történetei.* III. köt. (főszerk. Szegedy-Maszák Mihály) Budapest, Gondolat Kiadó, 11–25. o.
S. Varga, P. (2005): *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Budapest, Balassi Kiadó.
Schiller, F. (2005): Levelek az ember esztétikai neveléséről. In uő: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 155–261. o.
Scruton, R. (2004): *England and the Need for Nations*. London, Civitas: Institute for the Study of Civil Society.
Shaftesbury, Lord (2008): *Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról.* Budapest, Atlantisz.
Skinner, Q. (2010): *The Foundations of Modern Political Thought*. Volume 1, The Renaissance. Cambridge, Cambdrige University Press.
Szekfű, Gy. (2007): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest, Maecenas Kiadó.
Thienemann, T. (1931): *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* Pécs, Danubia Könyvkiadó.

JEGYZETEK

1 Bódig (2001). „Alapvető reprezentácionalista meggyőződésnek tekintem azt a nézetet, hogy szükségképpen feltételeznünk kell a jogi tudásnak egy olyan maradó anyagát, egy olyan jognak a létezését, amelynek az éppen érvényes jog csak felszíni, történetileg esetleges megnyilvánulása."
2 Scruton (2004) 10. o.
3 Platón (1984a) 239–240. o. (ford. Faragó László)
4 Platón (1984b) 682–683. o. (ford. Szabó Miklós)
5 Uo.
6 Perelman (2018).
7 Bubner (2020). (ford. Weiss János)
8 Platón (1984c) 618. o. (ford. Kövendi Dénes)
9 Uo. 618–619. o.
10 Uo. 584–585. o.
11 Skinner (2010) 35. o.
12 Schiller (2005) 259. o. (ford. Papp Zoltán) „Az esztétikai államban minden, még a szolgáló szerszám is szabad polgár, akinek egyenlő jogai vannak a legnemesebbel, s az értelemnek, mely erőszakosan céljai alá hajlítja a tűrő tömeget, itt ki kell kérnie beleegyezését."
13 Imre (2011).
14 Uo. 35. o.
15 Uo. 13–34. o.
16 Uo. 31. o.
17 Shaftesbury (2008); Horkay Hörcher (2014).
18 Babits (1939) 78. o.
19 Farkas (1939) 295. o.
20 Filep (2019) 93. o.
21 Uo. 94. o.
22 Az irodalomtörténet-írás eposzi karakteréhez lásd: Dávidházi (2005).
23 Imre (2011) 72. o.
24 Lásd ehhez Falusi (2018).
25 Alexander (1890).
26 Pikler (1897).
27 Filep (2019) 11. o.
28 Joó (2017) 9. o.
29 Uo. 52–53. o.
30 Uo.
31 Uo. 59. o.
32 Uo. 73. o.
33 Uo. 65. o.
34 Thienemann (1931) 7. o.
35 Uo.
36 Uo. 15–16. o.
37 Uo. 20. o.
38 Uo. 24. o.
39 Uo. 25. o.
40 Lásd ennek a nézetnek a bírálatához: Papp Endre (2013).
41 Thienemann (1931) 30. o.
42 Uo. 32. o.
43 Assmann (2013) 36. o. (ford. Hidas Zoltán)
44 Barthes (1996) 43. o. (ford. Romhányi Török Gábor)
45 Lásd ehhez: Péterfy (1962); S. Varga (2005); Finta (2014); Kulcsár Szabó (1984).
46 Thienemann (1931) 34. o.
47 Uo. 39. o.
48 Uo. 41. o.
49 Uo. 45. o.
50 Rákai (2016) 60. o.
51 Thienemann (1931) 193. o.
52 Uo.
53 Joó Tibor Adyt a válságba jutott emberiség képviselőjeként elemzi. Lásd ehhez: Filep (2019) 59–61. o.; 82–84. o.
54 Rákai (2016) 56. o.
55 Uo.
56 Horváth János (2008a) 738. o.

57 Uo. 739. o.
58 Uo. 740–741. o.
59 Uo.
60 Uo. 742. o.
61 Uo.
62 Uo. 743. o.
63 Uo.
64 Uo. 747. o.
65 Uo. 753. o.
66 Uo. 789. o.
67 Uo. 798. o.
68 Uo. 882. o.
69 Uo. 883–884. o.
70 Uo. 906. o.
71 Uo. 908. o.
72 Uo. 909. o.
73 Uo. 953. o.
74 Uo. 955. o.
75 Imre László emiatt is mutatja föl monográfiájában Barta Jánost mint a szellemtörténeti iskola kései kiemelkedő képviselőjét. Lásd: Imre (2011).
76 Romsics (2008).
77 Szekfű (2007) 255. o.
78 Uo. 252. o.
79 Uo. 260. o.
80 Uo. 296. o.
81 Uo.
82 N. Pál (2008) 27. o.
83 Uo. 29. o.
84 Horváth János (2008c) 422. o.
85 Horváth János (1976) 343. o.
86 Uo. 349. o.
87 Horváth János (2008d) 237. o.
88 Uo. 240. o.
89 Horváth János (2008e) 247. o.
90 Görömbei (2008) 50. o.
91 Horváth János (2008f) 275–276. o.
92 Uo. 299. o.
93 Uo. 307. o.
94 Uo.
95 Uo. 308. o.
96 Horváth János (2008c) 409. o.
97 Uo. 427. o.
98 Uo. 421. o.
99 Uo.
100 Ady (2012) 223. o.
101 Lásd ehhez: Pfeiffer (2005).
102 Imre (2018) 102. o.

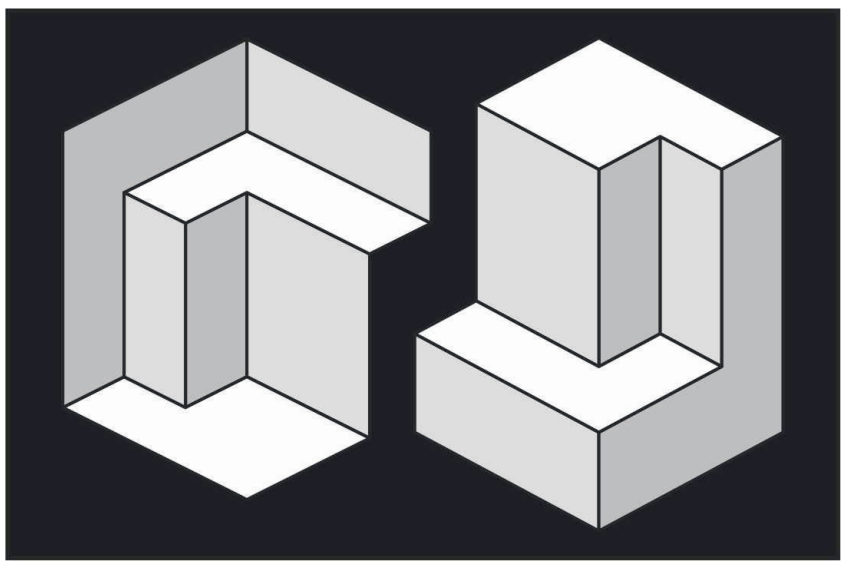

CSÓKÁS MÁTÉ

Valahol Európában – Vázlat Szűcs Jenőről és Európa történeti régióiról

„Fejünkre lassan-lassan nőnek
A beteljesedett végzetek
Tegnapján és mostanján az Időnek.
Mindenki mindenkiért beteg,
Beteg századokért lakolva.”
(Ady Endre: Beteg századokért lakolva)

Szűcs Jenő szakmájára és foglalkozására nézve történész volt, közelebbről a magyar középkor kérdéseit kutatta, szaktörténeti munkái máig a történettudomány megkerülhetetlen alapműveinek számítanak. Ennek ellenére elsősorban elhíresült *Vázlat*ával él a hazai köztudatban, amelynek gondolatgazdagsága mind a mai napig töprengésre készteti az egykori és a kései olvasót egyaránt. Ez a terjedelmileg rövid, de annál velősebb írás negyven éve a magyar politikai közgondolkodás egyik meghatározó dokumentuma, hatása – hol negatív, hol pozitív összefüggésben – akadémiai tanulmányoktól kezdve a közösségi hálón át a politikai közbeszédig érezhetően jelen van.

Másodsorban a helyzetet tovább árnyalja, hogy az említett mű először egy szamizdat kiadványban, a Bibó-emlékkönyvben jelent meg[1], de az abban megfogalmazott gondolatiság az 1980-as évek útkereső időszakában a hivatalosság részéről is kedvező fogadtatásban részesült: előbb a szűkebb szakmai nyilvánosság[2], majd a Kádár-rendszer egyik legszínvonalasabb kiadója[3] jelentette meg Szűcs írását. Szűk szakmai szempontok alapján a Vázlat a hivatalos, egyre inkább kiüresedő szovjet-marxista történelemfelfogással szemben alternatívát kínált, amelynek ráadásul egy urbánus és egy népies olvasata is megfért egymás mellett. Néhány év alatt az a roppant érdekes helyzet állt elő, hogy Szűcs Jenő műve egyszerre lehetett a szárnyait bontogató demokratikus ellenzék, valamint a pártállamot belülről megújítani és átalakítani igyekvő reformszárny kedvenc olvasmánya és értelmiségi bestsellere.

Az elmélet lényege – durván leegyszerűsített címszavakban megfogalmazva – a következő: Kelet- és Nyugat-Európa közé beékelődve a történelmi fejlődés adta sajátos keretek miatt létrejött egy sajátos *hibrid képlet*[4], amely formailag és alkatilag nyugati, tartalmilag azonban keleti jellegzetességekkel rendelkezik. Az elmélet szerint ezen sajátosság miatt eme történelmi régió képes az egyik vagy a másik régióhoz alkalmazkodni és abba betagozódni, de „alapjáraton" a két régió közbülső perifériájának tekinthető és inkább a Nyugathoz tartozik, pontosabban – és ez lényeges – abból határozza meg önmagát: tehát a Nyugathoz való viszony nem korlátozódik a mintaadó-mintakövető mechanikusan sematikus kapcsolatára, hanem a viszony eleve *ambivalens*. [5]

A megjelenés legelső helye, valamint ideje és az akkori korszellem egyaránt abba az irányba hatott, hogy mindenki a maga módján értelmezze és gondolja tovább az említett művet. Szűcs elméletét ráadásul nemcsak a történettudomány és a politológia hasznosította, de többek között a szociológia, a szociálpszichológia és az összehasonlító irodalomtörténet is merített belőle.

Az elmélet politikatörténeti áthallásaiban a rendszerváltás éveiben a felzárkózó, a „még-nem-eléggé” nyugatias ország és régió képe lett hangsúlyozva, majd Magyarország EU-csatlakozásával és a 2010 utáni politikai változásokkal az elmélet „hibrid” és „keleti

vonásainak" kidomborítása került előtérbe, de mindenképpen az értelmiségi közbeszéd egyik alapvető hivatkozási pontjának számít a közéleti publicisztikától a szaktudományos munkáig. Ritkán fordul elő az eszme- és a politikatörténet ilyen szerencsés vagy éppen szerencsétlenül gyümölcsöző találkozása, egy adott mű ilyen elhúzódó hatás- és befogadástörténete önmagában is indokolja a vele való foglalkozást.

Végezetül, de nem utolsósorban, a Vázlat a maga vázlatossága miatt sok spekulációra adott és ad okot, hiszen a szerző munkáját a megnövekedett érdeklődés ellenére később nem bővítette és nem egészítette ki kerek egésszé, valamint más elfoglaltságai miatt látszólag nem is szívesen magyarázta, korai halála pedig végleg meggátolta, hogy nézeteit egy nagyszabású történelmi áttekintéssé és szintézissé állítsa össze.

Szűcs megértését tovább nehezítette, hogy a szűkebb történészi szakma igyekezett elhatárolni a történészt a közírótól, míg a politológusok és a publicisták mintha a történészt nem vették volna kellően figyelembe vele kapcsolatban. Úgy vélem, hogy Szűcs történészi életművének feltárása és gondolkodásának rekonstrukciója[6] segíthet megérteni és elmélyíteni a Vázlatban kifejtett gondolatokat, ami önmagában is indokolná a témával való mélyebb foglalkozást.

A dolgozat a problémafelvetés alapján három kérdést és célkitűzést járna körbe:

Elsőként a szerző alkatából és életművéből igyekszem a Vázlat egy mélyebb olvasatát adni. Az ezzel foglalkozó fejezet két nagyobb, jól elkülöníthető egységre bomlik. Az első részében Szűcs Jenő gondolkodásának irányát igyekszik megvilágítani egyfelől a Molnár Erik-vitában vitt szerepével, másfelől röviden kitérve a Vázlatba nyúló szálak felderítésével. A fejezet második része Bibó István szerepével foglalkozik és Szűcsre gyakorolt hatását vizsgálja. Szűcs munkája Bibó István nevével kezdődik és a neki szentelt kiadványban jelent meg, így nem tartottam feleslegesnek a bibói életműből a Szűcsre vonatkozó írások rövid áttekintését. Emellett a fejezet egésze igyekszik némi eszme-, művelődés- és politikatörténeti kitekintéssel élni, hogy az Olvasót elhelyezze a Kádár-rendszerben, mintegy kijelölve azokat a koordinátákat, amelyek nélkül a szűcsi életmű értelmezése nem vagy csak nehézkesen lenne lehetséges.

Másodszor Szűcs alapján megnézzük, hogy milyen koordináták alapján jelölhető ki és írható le Európa három történeti régiója. Ezt követően körbejárjuk, hogy miben ragadható meg a nyugati modell lényege, amelynek három legfontosabb ismérve Szűcs szerint a római közjog megszűnése miatt a magánjogi eredetű hűbériségben, az „állampótlékként" is működő egyházban mint szervezeti és kulturális normaadó mintában, valamint e kettőből szervesen következő, más civilizációs kultúrkörben nem létező autonómiában írható le.

Végezetül, a szűcsi gondolatok kortárs olvasatait vizsgálva arra keressük a választ, hogy 40 év távlatából aktuális-e még és mennyiben az általa alkotott régióelmélet? Való igaz, a Vázlat megírása óta lezajlottak a kelet-európai rendszerváltások, felbomlott és megszűnt a Szovjetunió, így maga a bipoláris világrend is, amelynek árnyékában írta áthallásoktól sem mentes művét az író, ugyanakkor ha az elmúlt évtized olyan közéleti kulcsfogalmaira gondolunk, mint a *kétsebességes Európa*, az *illiberális demokrácia* vagy a *populizmus előretörése az Új Európában*, akkor ezen jelenségek jobb és mélyebb megértését is segítheti a jelen dolgozat.

A recepciótörténet ez irányú ismertetése és értékelése, továbbá a szűcsi életművel való behatóbb foglalkozás, ha nem is ad teljes és koherens választ minden felmerült kérdésre, de elmélyült problémaérzékenységével és -meglátásaival kellően orientálhatja és inspirálhatja az olvasót.

(Korszellemvadászat a Vázlat forrásvidékén) Akik közelebbről ismerték, azok – így barátai és kollégái – visszaemlékezései alapján egy mind a szűkebb szakmájában, mind az aktuális világpolitikai összefüggésekben rendkívül tájékozott és azokat gondosan analizáló, ugyanakkor szigorúan kijelentő mondatokban gondolkodó, fagyos iróniát és légkört árasztó[7], szakmailag pedig meglehetősen hiú[8], ellentmondást nem tűrő személyiség volt.

Szűcs Jenő 1928-ban Debrecenben látta meg a napvilágot. A középiskolát először Sárospatakon, majd Debrecenben végezte, ott is tette le az érettségit 1946-ban.[9] Gyökereit, szűkebb hazáját később sem felejtette el, Sárospatak kapcsán több írást is közölt, az Alföld és a Tiszántúl kapcsán pedig Dózsa-tanulmányait érdemes megemlíteni.

Az itt elmondottakból pontosan kirajzolódik, hogy mind családi és mind neveltetési hátterénél fogva egy erős református szellemiséget hozott magával, amelyhez hozzájárult eredendő népisége és – mondjuk úgy, a korszellemnek megfelelően – marxizmusa is. Ez utóbbi kapcsán máig nem jutott nyugvópontra a vita, hogy Szűcs megmaradt[10], eltávolodott[11] vagy szakított-e[12] a marxizmussal élete későbbi szakaszában. A hozzászólók habitusa alapján úgy tetszik, a vita sokkal inkább arról szól, hogy Szűcs elköteleződése Bibó és a demokratikus rendszerellenzék szellemiségéhez annál inkább erősebb, minél inkább távolabb áll Marxtól.

Egyetemi tanulmányait Debrecenben kezdte magyar–történelem–angol szakon, de átjelentkezett az ELTE BTK-ra, ahol történelem–levéltár szakon szerzett diplomát 1953-ban. Már egyetemi hallgatóként felfigyeltek rá tanárai, így 1950-ben, alig 22 évesen megbízták, hogy a készülő Egyetemi Tankönyv első kötetébe írja meg a céhfejlődésről szóló fejezetet. A problémával való alaposabb megismerkedés fordította a várostörténet és a 14–16. század társadalom- és gazdaságtörténetének tanulmányozásához. Eredményeit 1955-ben önálló monográfiában[13] jelentette meg.

Ezen időszakának másik érdekes szellemi lenyomata egy „történetszociológiai" munka, amelyben a középkor várépítéseinek munkaszervezeti-munkaszervezési kérdéseit vizsgálta a 15. század elején, kimutatva, hogy a budavári Friss-palota építésének elakadása és a pozsonyi várpalota kiépítésének felgyorsulása között egyenes arányosság van, amely a császári ambíciókat realizáló Luxemburgi Zsigmond presztízsberuházásaival magyarázható.[14]

Visszakanyarodva az életrajzra: Szűcs 1956-ben részt vett és felszólalt a Petőfi Kör történészvitáján, hozzászólása bár elsődlegesen módszertani jellegű kérdéseket boncolgatott, két gondolata miatt érdekes és izgalmas olvasmány ma is. Egyfelől szerinte hiba, ha a történészi szakma csak a szakmáról és csak a szakmának ír, mert a történelem kutatása értelmét veszti, „elsikkad a lényeg", ha az nem találkozik a szélesebb tömegekkel. Saját szavaival „A valóságban olvasóközönség nélküli történetírásunk van és ez rendkívül szomorú dolog. A történészek egymásnak írnak optimális esetben, ha egyáltalán elolvassák egymás műveit."[15] Másfelől kitért a történetírás, a múlt befogadásának és feldolgozásának kapcsolatára, amiből történelmi tudatunk és önképünk alakulását lehetne visszszafejteni. – Az életmű ismeretében mintha ez a rövid hozzászólás már megelőlegezné a későbbi kutató érdeklődét és magatartását.

Az 1956-os forradalomban nem vállalt komolyabb szerepet, így pályájában sok korés pályatársával ellentétben nem következett be komolyabb törés, őt személy szerint nem érték retorziók: már egyetemi éveiben bekerült, és 1960-ig a Magyar Országos Levéltár munkatársa volt; előbb a Középkori Gyűjtemény s a Családi Levéltárak osztályán, majd a Kamarai Levéltár referenseként levéltáros, utóbb főlevéltáros. Évekig kutatta a Felvidék levéltárait. Ugyancsak 1960-tól az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa lett, 1972-től főmunkatársa, 1976-tól a Középkori Osztály vezetője, majd főosztályvezetője lett.

Mindeközben 1968-ban felkérték, hogy a készülő, tíz kötetre tervezett Magyarország története című munkában írja meg a tatárjárás utáni évtizedek históriáját az Árpád-ház kihalásáig, tehát mintegy 60 év sorsfordulatokban és eseményekben gazdag kor szakszerű és mindenre kiterjedő feldolgozásával bízták meg. A kézirattal 1980-81-re készült el, ám a kiadó módosításai miatt át kellett írnia, így 1984-ben készült el végleges formájában, de csak a szerző halála után láthatott napvilágot, először 1993-ban, később 2002-ben[16].

Művének központi gondolata szerint „a tatárjárást követő évtizedekben rajzolódtak ki a társadalmi struktúra új konstitutív elemeinek nem kevésbé határozott körvonalai, amelyek ettől fogva a politikai erőtérben is figyelmen kívül nem hagyható tényezőként voltak jelen: a nemességé és a polgárságé."[17]

Ezen tételszerű felsorolás alapján Szűcs Jenő pályaíve egy tipikus, bár nem különösebben érdekes értelmiségi karriertörténetet sejtetne, ami azonban mégis ráirányítja figyelmünket, az a következő. Molnár Erik javaslatára mélyült el Szűcs érdeklődése az eszmetörténet irányába, közelebbről a magyar nemzettudat kialakulásának problémája foglalkoztatta. Az 1960-as évektől vitacikkeivel hívta fel magára a figyelmet, amelyekben új szempontokat vetett fel a Molnár Erik-vitában.

A Molnár Erik-vitát sokan és sokféleképpen elemezték[18] és értékelték az elmúlt időszakban, egyesek sommás véleménye szerint valójában a „marxizmus kalózlobogója alatt" a népi–urbánus vita[19] éledt fel, mások innentől számítják a hazai történettudomány megújulását,[20] végezetül akad olyan nézet is, amely szerint maga a vita rendkívül károsan és negatívan hatott a magyar nemzettudatra,[21] voltaképpen egy szofisztikált birodalmi ideológiát hivatott szolgálni és kiszolgálni[22] azzal, hogy a függetlenségi eszmét diszkvalifikálta, ellenben a Habsburg birodalmi múltat és annak kereteit pozitívabban tűntette fel. Az áthallásokban a vájt fülűek dekódolták, legalábbis érezni vélték, hogy a szovjet – ha nem is uralomnak, de legalábbis irányvonalnak való tartós – behódolás elméleti megalapozásáról van szó.

Mindezzel párhuzamosan azonban a vita akkori aktuális áthallásaiban az előbbieken túl az is érződött, hogy a kriptosztálinista-konzervatív, valamint a posztsztálinista-reformer erők egy frontja mérkőzik meg egymással, amelyben Molnár Erik és követői Szabó Ervinre visszatekintve vitatják Mód Aladár, Andics Erzsébet és Révai József történelemszemléletét, amely valójában egy vörösre mázolt Thaly Kálmán-féle kurucos-romantikus-függetlenségi irányvonalnak tekinthető. Megjegyzendő, hogy a két csoport szervezetileg is jól körülírható és elkülöníthető volt abban a tekintetben, hogy Molnár Erik szekértábora az MTA TTI-ből, míg ellenfeleik az ELTE BTK-ról érkeztek, tehát akadémikus kutatók álltak szemben egyetemi oktatókkal.[23]

Magát a vitát Molnár Erik provokálta ki a múlt század '60-as éveiben megjelent cikkeivel[24], amelyekben kifejtette, hogy a múlt helyes szemlélete az osztályharcból és nem a nemzeti kérdésből magyarázandó. Téves, káros és félrevezető a francia forradalom utáni korok modern eszméit és társadalmi képződményeit visszavetíteni a régmúlt korokba, a nemzeti egység hamis mítosza csupán elfedi a meglévő, pontosabban a múltban meglévő osztályellentéteket. A nemzeti egység megteremtésére csak a kapitalizmus megdöntése után nyílik lehetőség; az osztálytársadalmakat nem az érdekek közössége, hanem az érdekek állandó ellentéte jellemzi. [25]

Mindebből Molnár azt szűrte le, hogy a magyar történelem szabadságharcai „annyiban voltak »szabadságharcok«, amennyiben a nemesi szabadságok fenntartásáért folytak, amelyek közül a jobbágyok kizsákmányolásának szabadsága volt a legfontosabb. Kifejlődött formájukban rendi és nem népi szabadságharcok ezek, szabadságharcok

a nemesek szempontjából, de egyáltalában nem szabadságharcok a jobbágyok szempontjából, mert céljuk nem a jobbágyok szabadságának kivívása, hanem a jobbágyok szolgaságának fenntartása volt."[26] Ebben a tekintetben és értelemben 1848–49 nem a kapitalista átalakulás polgári forradalmaként, hanem a magyar nemesség utolsó rendi szabadságharcaként (is) értelmezhető-értelmezendő.

Az ellentábor a marxi–lenini „szent szövegek" és egykorú források segítségével igyekezett bizonyítani, hogy a nacionalizmus, a széles nemzeti összefogás és a függetlenségi eszme is haladó szellemű, ha hosszú távú érdekegyezésen alapul, még akkor is, ha a jobbágyság rövid távú objektív érdekei nem azt kívánták.

Ennél sokkal szofisztikáltabb volt Andics Erzsébet.[27] A félreállított, korábban rendkívül befolyásos történész a polgári nacionalizmus kétarcúságát hangsúlyozta és ezzel párhuzamosan a *kozmopolita nihilizmus*, tehát a nemzeti önrendelkezési-függetlenségi kérdésekre való érzéketlenséget vagy még inkább közönyt rótta fel a századelő polgári radikálisainak és szocialistáinak, Molnár Erik szellemi előképeinek szemére, így közvetve a Molnár-tábort támadva a nemzeti ügy iránti érzéketlenséggel és áthallásaiban a *gyökértelenséggel*.[28] A magyar történelemből jól ismert haza és haladás, népi–urbánus, kuruc–labanc, protestáns–katolikus szembenállás éleződött ki újfent.[29] Ráadásul a kozmopolita kifejezés eszmetörténetileg és politológiai értelemben egyaránt terhelt, meglehetősen negatív mellékzöngéket ébresztett és ébreszt a mai napig sokakban.[30]

A kádári reformfolyamatok megakadásával-megakasztásával, a politikai helyzet változásával a keményvonalas „konzervatív" tábor erősödött meg[31] a '70-es évek elejére, amely újbóli támadást intézett a Molnár-csoport ellen.

A „támadást" Király István kezdeményezte, az akkor már a halott Molnár Eriket „sajátos baloldali ezoterizmusáért", „dokrinerségéért" és „életidegenségéért" támadta, amelyek a szabadságharcos hagyomány elvetésére irányultak, kialakítva egy önlekicsinylő, pesszimista történeti önképet, aminek feloldására Király a „szocialista hazafiság" eszméjét kívánta bevezetni. Ez voltaképpen a Révai–Mód-irányvonal – ha nem is teljes, de részleges – rehabilitálása irányába mutatott.[32]

Feltehető a kérdés: az erősen kálvinista gyökerű és népi szemléletű Szűcs miért csatlakozott az „urbánus" Molnár táborába, holott családi és neveltetési háttere a másik táborba predesztinálta volna? Lackó Miklós úgy látta, hogy Szűcs Jenő ahhoz a szociokulturális miliőhöz tartozott (többek között Jancsó Miklóssal, Vitányi Ivánnal és Komoróczy Gézával egyetemben), amelynek tagjai régi, 1945-ben letűnt középosztályból kerültek ki és amelyeknél erős késztetés érződött a belső önvizsgálat igényére, hogy a liberális nemesi nacionalizmust egy újfajta, demokratikus nacionalizmussal váltsák fel.[33]

Szűcs már a '60-as évek elején bekapcsolódott a vitába, amikor a nándorfehérvári csata kapcsán kimutatta, hogy Kapisztrán táborába csak a közeli délvidéki megyék parasztjai sereglettek – akik egyébiránt tökéletesen és teljesen kirekesztettek voltak az ország „politikai testéből" –, akiket a kereszténység védelme, és nem az elvont hazaszeretet és honvédelem fogalmának hangoztatásával hívtak harcba az obszerváns ferencesek, mivel „egyedül a vallás, a vallásos színezetű törökgyűlölet játszott szerepet. A hazaszeretet aktivizáló eszméi nem játszottak – nem játszhattak – szerepet még a 15. század derekán, mert ez a fogalom e kor parasztságának tudatvilágában nem volt jelen, feltételezése anakronizmus… Ha ideológiai mozgatóerőkről szólunk – éppúgy kizárólag vallási eredetű és színezetű gondolati motívumok táplálták, ahogy a kor parasztsága sajátos antifeudális céljait is csak a vallástól kölcsönzött gondolatok átformálásával ill. eretnek vallási tételek alkalmazásával tudta kifejezni."[34]

Szűcs a vita további szakaszában korábbi kutatási eredményeire támaszkodva megismételte a proto-nacionális tudatösszetevők és a 18–19. században kialakuló modern nemzettudat összemosásának és mindenáron való analógiájának történelmietlen voltát. Nézete szerint a magyar nemzettudat a középkorban nem vérségi-leszármazásbeli, hanem egyetemes európai-keresztény forrásokból táplálkozott. Módszere nem retrospektív, hanem összehasonlító jellegű volt, így állapította meg és mutatta ki a „ferences ellenzéki áramlat" európai gyökereit 1514-ben vagy a Karoling-korszakból örökölt és átvett, a keresztény uralkodó *idoneitas*, az alkalmasság-eszméjét, amely megtalálható mind az Intelmekben, mind a Szent Imre-legendában.

A nemzet historikumáról szóló történeti esszéjében a modern nemzet és nacionalizmus kialakulását azzal magyarázta, hogy a „politikai lojalitás" mint hűség, és a vérségi-leszármazási etnikai csoporttudat mint „nemzetiség" barbár tudati elemei összeolvadtak a politikai közösség antik eredetű fogalmaival, amit a 13. században Arisztotelész és a római jog újrafelfedezésével, valamint antik politikai gondolkodók, elsősorban Cicero alapján dolgoztak ki. Ez öröklődött át, tágult egyre szélesebbé, majd vált általánossá a modern korban. Ez az ideologikus elem szüli majd meg a nemzeti érzést, és nem fordítva.[35]

A „historicizált nacionalizmus", mint írja, egy kettős pótlék. Pótolni hivatott a nemzet modern elméletét, hogy nem alakult ki modern és demokratikus nemzettudat[36] és egyben kárpótlást nyújtott – bizonyos értelemben nyújt mind a mai napig – a nemzeti fejlődés hiányaiért és torzulásaiért, ez a legnagyobb strukturális különbség Nyugat-, valamint Közép- és Kelet-Európa között.[37]

Szűcs szerint a modern nemzet (s nemzettudat) és történelmi előzményei nem érthetők meg önmagukból, a vizsgálódás maga veti fel a „Nemzet" és „Európa" egymást feltételező kapcsolatát, egyfelől összefüggésükben, másfelől – és ez talán fontosabb –, kontrasztjukban[38]. A Vázlat eszmei alapvetése és filológiai előzményei ezekben a tanulmányokban keresendők.

A régióelmélet legelső megjelenése egy 1967-es irodalomtörténeti dolgozatára, pontosabban könyvkritikájára vezethető vissza. Ebben a magyarországi lovagi kultúra hiánya kapcsán megjegyzi, hogy hazánk és térségünk becsatlakozása Európába egyfelől késve, másfelől túl gyorsan és felületesen ment végbe, márpedig a lovagi kultúra egy kettős fordulat az európai művelődéstörténetben: a *laikus társadalom krisztianizálásának* befejezése és egyben a *keresztény kultúra laicizálódásának* a kezdete is: megszületik egy keresztény univerzális alapokon nyugvó, mégis a nemzeti és anyanyelvű kultúra csíráit hordozó laikus kultúra.[39] Ugyanez a gondolatsor és gondolatmenet köszön majd vissza a Vázlatban, amikor a magyar hűbériség és lovagi kultúra hiányos voltával kapcsolatban Szűcs megjegyzi, hogy egyfelől a nemzeti nyelv később alakult ki, másfelől, hogy nálunk nem alakult ki a hűbéri eskünek formális ceremóniája, hanem „magyar módra" egy kézfogásban letudták a kérdést.[40]

Végül, de nem utolsósorban egy érdekes megfigyelés Szűcs Jenő történelemfelfogása kapcsán. Mint írja, csak úgy érthetjük meg a történelem jelenbe nyúló determináltságait, ha annak előzményeit nem a 19., hanem a 17., akár a 15. vagy még inkább a 13. században keressük, mivel a történelem nem események laza láncolata (*historiae*), hanem *struktúrák* vizsgálata, bár a „következtetések levonása egyébként nem is a történész dolga. Erre szolgál egy további komplex tudományág, melynek e vonatkozásban csak egyik »segédtudománya« a történettudomány, s melynek mint meghatározott metodikával rendelkező »szaktudománynak« az elismerése és jogaiba iktatása a modern fejlődés következménye: a politikai tudomány."[41] A történetírás mint a múlt helyes értelmezése ebben a felfogásban a múlt szociológiája. Mármost ezzel a gondolattal indul és erre a gondolati

sémára épül fel a Vázlat egésze: „a »történések« mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos »szerkezetek« a lényegesek, melyek a jelen számára egyszerre jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket.”[42]

Az említett példák remélhetően kellően megvilágították a szűcsi életmű és a Vázlat szerves kapcsolatát. Egy mélyebb összehasonlító filológiai elemzés megközelítően sebészi pontossággal is kimutathatja az egyes konkrét szövegek, gondolatok és gondolatfoszlányok beemelését, változását vagy hangsúlyeltolódásait.

Visszakanyarodva a Molnár Erik-vitára, a szellemi csörte utózöngéi még a ’80-as években is éreztették hatásukat, sőt, ha úgy vesszük, a Molnár Erik-vita néven a haza és haladás sokszorosan terhelt és egymás ellenében kijátszott programjának egy fejezete zajlott csupán. Az ideológiai nyelvezet, amelyen ezt a vitát vívták, éppen ezért nem releváns, ha egy nagyobb egészből tekintünk vissza rá.

Maga a hatalom nem foglalt állást, nem favorizálta egyik tábort sem, hanem lavírozni próbált a két elképzelés között. A középiskolai tananyagban és a hozzá kapcsolódó KISZ-programokon (így a Forradalmi Ifjúsági Napokon) a Mód–Révai szemlélet érvényesült, míg az egyetemi szférában és az értelmiségi közbeszédben inkább a Molnár Erik-féle vonalvezetés vált irányadóvá.

A Vázlat Bibó István nevével kezdődik és szellemének megidézésével végződik. Az írás az ő emlékének szentelt szamizdat kiadványban jelent meg először, így ezen a helyen kell megvizsgálnunk a bibói és a szűcsi életmű kapcsolódási pontjait.

Szűcs érvelésével egyetértve Bibó nem történész volt, hanem tudós politikai gondolkodó, de a történelemmel való foglalkozás mégis hangsúlyosan jelen van az életművében. A Vázlatot a filológia annyiban már feltérképezte, ami a felületes szemlélőnek is hamar feltűnik, hogy Bibó István három korábbi tanulmányához[43] és a magnóra mondott életrajzában[44] kifejtett gondolatokhoz kapcsolódik.

Gondolkodásának középpontjában a *politikum* kérdése állt, az állam helyes és racionális megszervezése és nem a nemzet vagy a nép.[45] Szerinte az európai társadalomfejlődés egyedisége más magas kultúrákkal és civilizációkkal való összehasonlításban a kereszténységben keresendő[46], mivel az az uralom humanizálására, végső soron megszüntetésére törekszik. A francia forradalom azért is lesz a legsikeresebb és egyben a legsikertelenebb forradalom, mert volt ereje megszüntetni a születés alapján álló arisztokráciát, de ugyanakkor terrorjával kitermelte a hivatásos forradalmár és a hivatásos reakciós gyűlölt figuráit is, ami tehertételként nehezedik a további haladásra.

Bibó történeti fejtegetéseiben arra kereste a választ, hogy a nyugat-európai ideáltípushoz képest a kelet- és közép-európai népek esetében miért és mikor következett be torzulás, amelyet ő a török terjeszkedésben jelölt meg, de a magyar alkat végzetes torzulását és fejlődésének legszomorúbb zsákutcáját a Kiegyezésben vélte megtalálni, ahol az önrendelkezés politikai szabadságát elitünk feláldozta a területi integritás és a stabilitás oltárán.[47] Ez a hamis konstrukciók világa (a Nagybirtok, a Nagytőke és a Nagyhivatal „szentháromsága”), amely kitermelt két ellentétes embertípust: a hamis realistát és a túlfeszült lényeglátót.[48]

Szűcs dolgozatának egész íve a bibói életművel vitatkozik vagy őt egészíti ki: „A határok és lehetőségek hosszú távú trendjén Bibó István a magyar történelmet egy háromfázisú mozgás képleteként fogta fel. Végsőkig leegyszerűsítve: az ezredforduló utáni történelmének első ötszáz évében a magyarság »alkatilag«, azaz társadalomszerkezetében a Nyugathoz tartozott, legalábbis ahhoz közelített (noha »egyszerűbb szövedékben, vidékies jelleggel« és »fokozati különbségekkel«); történeti katasztrófák szorították ki aztán a következő több mint négyszáz évre a helyzetből, hogy belekényszerítsék

egy kelet-európai jellegű szerkezetbe, melyet a »társadalmi erőviszonyok mozdulatlansága«, »holtpontok« és reménytelen visszatérési kísérletek jellemeznek, eladdig, hogy a folyamat a 19. század második felében kísérteties »zsákutcába« torkolljon; az utcanyitást (az »újra-belekapcsolódást a nyugati társadalomfejlődésbe«), vélte és vallotta Bibó, 1945 tette lehetővé."[49]

Végezetül Bibótól megemlítendő egy másik kései, meglehetősen barokkos című munkája is: amennyiben az utópia egy nem létező ideális helyről való eszmefuttatás, úgy az uchrónia egy nem létező ideális időről való töprengés,[50] amelyben Bibó felveti, ha a 15. században a zsinati mozgalom belülről képes az egyházat megreformálni és egyúttal demokratizálni, így a reformációra és szekularizációra nem kerülne sor. Ebben az alternatív világban nem az lenne érdekes, hogy az Európa összes monarchiáiból kitiltott Marx páter alkotói nyugalomra és menedékre találna a vatikáni múzeum könyvtárában és a szerzetesrendek laicizált szaktestületekké válnának, ahol a történettudományt a bencések, míg a pszichológiát Freud apát nyomán a jezsuiták művelnék.

Nem. Ebben a világban az egyház maga lenne a parlamentarizmus és az alkotmányosság motorja, a trón és az oltár szentsége, mint olyan, nem létező fogalom. A gondolatmenet számunkra legfontosabb sora nyilván ez: „[A] mohácsi síkon fenyegető katasztrófát csak Dózsa György temesi gróf utolsó percben megérkezett paraszthadai hárították el. Ők húzták ki a Csele-patakból a fuldokló II. Lajos királyt, aki aztán nagy kort ért el, s 1576-ban, a lengyel Jagellók kihalása után ő egyesítette a három kelet-európai királyságot, melyeknek együttese, ha sokszor hátrább sántikált is az európai fejlődésben, azért egy bizonyos stabilitást jelentett ezen a vidéken."[51] – A régió relatív lemaradása a fejlett Nyugathoz képest még egy tökéletes állapotban is érvényesül, bár a térség nagyobb integrációja mint kívánatos és egyedüli járható útja garantálja a térség tartós nyugalmát és prosperitását.

Mielőtt továbbmennék, két esetleges félreértést szeretnék gyorsan eloszlatni: 1. Szűcs annál sokkal szuverénebb alkotó volt, hogy munkájában Bibó mechanikus továbbgondolását és propagálását lássuk. 2. Szűcs – és ezt látni fogjuk – a kelet-közép-európai társadalomfejlődés megakadását nem a közkeletű katasztrófadátumokból határozta meg, továbbá a civilizáló birodalmi abszolutizmusoknak Bibóval ellentétben sokkal pozitívabb értékelést adott.[52]

Szűcs szerint ugyanis az abszolutizmus nem kizárólag negatív jelentéstartalmú, amennyiben a szakszerű közigazgatást és az állami szervek kiépülését jelenti.[53] Az állam kapcsán a marxista vagy a marxizáló kritika általában az állam erőszakmonopóliumát és annak szerveit veszi kritikai górcső alá,[54] megfeledkezve az állam egyéb közhasznú szerveiről, mint amilyen a közigazgatás, a népegészségügy, az iskolázás, az infrastruktúra kiépítése, fejlesztése és karbantartása, a szabványosítás előírása, betartatása és más hasonlók.

(„Ex oriente lux") Szűcs Jenő ismertségét és elismertségét a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* címmel megjelentetett esszéjének köszönheti, amelynek gondolati csírái – mint utaltunk rá – már korábbi munkásságában megjelentek. Ebben az elsősorban a tágan vett értelmiséghez szóló esszéjében a nyugati fejlődés egyediségeire és az ettől eltérő közép-kelet-európai régió kérdőjeleire mutatott rá.

A Vázlatban kifejtett gondolatok megjelentek már a nemzettudat kapcsán írt korábbi műveiben, jelesül mi okozza azt, hogy a térség fejlődése bár igyekszik Nyugat-Európa eszmei, társadalmi és gazdasági mintaadását követni, követési igyekezetében mégis újra és újra megreked vagy zsákutcába téved.

Már a címadásból is két dolog következik. Egyfelől, hogy a Kelet–Nyugat szembenállást és annak leegyszerűsítő dichotómiáját nem fogadva el, a szerző felvet egy harmadik lehetőséget, egy köztes zóna meglétét. Másfelől a címben szereplő *történeti* jelző *optimista olvasatot* is takar, amennyiben az állapot megszüntethető, tehát valóban történelmivé, múlt idővé tehető – a fejlődési determinizmus, az útfüggőség (*road dependency*) nem jelent fatalizmust, megmozgat, amennyiben az állapot megértésére és megszüntetésére sarkall. A történelmileg adott szükségszerűség és a lehetséges határán sok minden megtörténhet, de ehhez, mint írja, elsősorban erőfeszítés és jóakarat szükséges.

Végül is hogyan határozhatjuk meg Európát? És mit értünk alatta?

Európé – latinul *Europa* –, a fóniciai királylány és az őt bika képében elcsábító Zeusz története közismert, számos irodalmi és képzőművészeti feldolgozást ihletett meg az elmúlt századokban[55]. Ma az európai identitás egyik alapvető szimbóluma, az Európai Unió közös valutájának névadója és a 2013-as bankjegysorozat kitüntetett szereplője.

Az elmélyült szemlélőnek azonban két dolog is felkeltheti a figyelmét: az egyik, hogy kontinensünk névadója önmagában egy ellenfogalmat[56] jelöl: megkülönböztetően azt, ami már Ázsián túl van; a másik, hogy ez a fogalom rugalmasan tágul, mivel Homérosz és Hésziodosz idejében még csak Hellasz középső részét jelölte, hogy onnan terjedjen át a görög világra[57], majd onnan is kisugározva összefoglaló nevet adjon a nyugatibb területeknek. Összefoglalva tehát egy kisebb földrajzi régiós egység fogalmi kiterjesztése lett a kontinens névadója.

Ez az ellenfogalmi önmegnevezés abban az értelemben is érdekes, mert 800 táján a római birodalom civilizációs romjain és a barbár-germán elemek szimbiózisán létrejött *Europa Occidens* maga is egy elválasztó megnevezést takart: mindazt, *ami már nem* Bizánc és *nem* az Iszlám földje – amelyhez sokáig egy erős kisebbrendűségi érzés is társult. Mindenesetre az Európán túli világ egyszerre jelentett veszélyes ismeretlent és érdekes (esetenként erotikus) egzotikumot, ahol úgymond a „normalitás" szabályai nem érvényesek, ahol bármi megtehető és bármi megengedhető.[58]

Szűcs Jenő, amikor megkísérli Európa három történeti régióját behatárolni, rögtön abba a problémába ütközik, hogy a köztes régiót – a Mengyelejev-féle periódusos-rendszerhez hasonlóan – úgy lehet a legjobban leírni, ha a két szélső szomszédjából minél többet próbálunk meg elmondani és a két szélső értékből deduktív módon megismerhető és leírható az a régió, amelybe többek között hazánk is tartozik.

Kialakulásakor az Europa Occidens eredendően egy ellenfogalmat jelölt még 800 táján, Nagy Károly birodalmának zenitjén, hogy aztán 1054-re az egyházszakadás időszakára már kizárólagossá váljék, hogy a Nyugat azonos Európával. Ehhez persze alapvetően két dologra volt szükség: az antik keresztény és a barbár elemek szimbiózisára 500–800 között, hogy Európa első nagy belső expanziójára az újonnan jövő barbárok végigjárják ugyanezt az utat ugyan kissé durvábban, elnagyoltan és az eredeti ritkás szövetével.

Ugyanakkor a korban még nagyon sokáig ott volt és erősebbnek is látszott Bizánc, amelynek kisugárzása egyfelől Dél-Kelet-Európára, másfelől egy „csonka" Kelet-Európára is kiterjedt.[59] Nem mellékes megjegyezni, hogy a 13. század közepéig Magyarország, noha a latin típusú kereszténységet vette fel, maga is inkább a bizánci érdekzónába tartozott. A tatárjárás és Bizánc meggyengülése együttesen erősítettek fel egy olyan folyamatot, amelynek során erőteljesebbé vált a nyugati orientáció. [60]

Az említett csonkaság két részből adódott. Egyfelől, hogy itt a barbár és az antik elemek termékeny szimbiózisára és az eredeti formák elhalására nem került sor, másfelől, hogy a később Kelet-Európának elnevezett régió sokáig, egészen az Újkorig nem

volt Európa, hanem az eurázsiai sztyepperégió hosszúra nyúló nyugati nyúlványa. A történelem egyik nagy vesztesége, hogy mindaz, ami 500–800 között lejátszódott a római-germán relációban, az nem tudott megismétlődni Keleten – noha voltak rá jelek orosz–bizánci viszonylatban –, holott a struktúrák terén egy eredeti autochton kelet-európai feudalizmus volt formálódóban.[61] A térséget politikai és dinasztikus szálak fűzték egybe, amelyek jobban közelítették a lengyel–magyar–orosz viszonyrendszert egymáshoz, mintsem a „főközpontokhoz", Rómához és Bizánchoz. Ezt a fejlődési lehetőséget a mongol inváziók hulláma (1223, 1237–1242) véglegesen átírta és a térséget kétfelé bontotta: Közép-Kelet-Európa radikálisan nyugati mintákat kezdett átvenni, míg Kelet-Európa, a tatár uralom tartóssága miatt egy roppant sajátos válasszal volt kénytelen előállni.

Ez a Kelet-Európa a tatár iga és a Nyugatról jövő kulturális-gazdasági nyomásra adott expanzív válaszon, az „erőszak brutálisan célszerű" felhasználásán alapult, amelyet európaivá, de egyben orosszá is homogenizált a hatalom felülről.[62] Az orosz különutasság egy mélyen keresztény univerzális ideológiában, a civilizációs birodalmi igényt megfogalmazó „III. Róma" koncepciós küldetéstudatban öltött testet.

Az autokrácia, ortodoxia és orosz nép megbonthatatlan triásza mint államideológia az egyszemélyi vezetőre, a cárra irányult, aki az *igazság* – az igaz hit, az igaz hatalom és az igaz nép – képviselője. Vele szemben nem lehet és értelmetlen úgymond a szabadságot szembe szegezni, mivel a szabadság nem központi érték.[63] Ebből a szempontból nézve a bolsevik kísérlet és a személyi kultusz nem valami törés az orosz történelmi fejlődésben, hanem egy küldetéstudatos civilizációs misszió profanizált változata.

Mindezt Puskin így fogalmazta meg: „Való igaz, hogy az egyházszakadás elválasztott bennünket Európa többi részétől, és hogy nem vettünk részt azokban a nagy eseményekben, amelyek Európát megrázkódtatták; de nekünk is megvolt a magunk küldetése. Oroszország, Oroszország roppant kiterjedése szívta fel a mongol hódítást. A tatárok nem merték átlépni nyugati határainkat, nem mertek bennünket a hátukban hagyni. Visszahúzódtak a pusztáikra, s megmenekült a keresztény civilizáció. De ezt csak a magunk egészen más életmódjával érhettük el: keresztények maradtunk, de oly idegenek lettünk a keresztény világnak, hogy vértanúságunk egy hajszálnyira sem térítette ki útjából az erőteljesen fejlődő katolikus Európát."[64] – Figyeljük meg a „kereszténység védőpajzsa" érvelés mögött azt a szemrehányást, amelyet a hiábavaló heroizmus fölötti felháborodás mondat ki a költővel. A kelet- és a közép-európai régió frusztráltsága ilyen tudati elemekre vezethető vissza.

A kelet-európai régió következő sajátossága, hogy sokáig zárt világot képezett – és bizonyos értelemben képez mind a mai napig –, ahol a civilizációs, a birodalmi és a gazdasági keret szerves egységet alkot.[65] Ez a gondolat ma is érvényesül, legkövetkezetesebb képviselője Alekszandr Dugin: „A birodalom nem pusztán nagyon nagy állam. A birodalom a hagyományos állam paramétereit meghaladó stratégiai és geopolitikai blokk, szuperállam. A birodalmak sajátos civilizációs akarat kifejeződéseként (…) gigászi világformáló impulzusként épülnek fel. Ezért ma határozottan ki kell mondani: nem Orosz Állam, hanem Orosz Birodalom. Nem társadalmi-politikai evolúció, hanem geopolitikai forradalom. (…) Geopolitikai logikáját követve ennek a Birodalomnak stratégiailag és területileg felül kell múlnia az előző változatot [a Szovjetuniót]."[66] – Ez Európa keleti részének fizikai és szellemi horizontja.

A nyugati rész, mint említettük, ott alakult ki, ahol az antik és a barbár elemek összeolvadhattak, a romkontinuitás mellett a népességkontinuitás is megvolt a „legsötétebb századokban".

Van egy nagyon markáns határvonal az Elba–Saale–Lajta mentén (nagyjából Hamburgtól Pozsonyig terjedő vonalon), amely kijelöli az egykori Frank Birodalom keleti határát 800 körül, és mintha ezt az egykori határvonalat tanulmányozta volna Sztálin, Churchill és Roosevelt Jaltában Európa végzetes felosztásánál. Európa Occidens másik, kiterjesztett keleti határa az Al-Dunától a Kárpátok láncolatát követve a Baltikumig tart, hogy onnan 1500 körül kísértetiesen visszahúzódjon a már említett Elba–Lajta vonal mellé.[67]

Eme két határ között terül el az a sajátos *hibrid képlet*, amiről csak azután tudunk beszélni, miután kellően bemutattuk a keleti után a nyugati variánst is.

(A „nyugati modell" lényege) Szűcs a nyugati fejlődés egyediségét a többi magaskultúrához (Kína, India, az Iszlám világ) viszonyítva a következő 5 ismérv[68] alapján csoportosítja:

- Hűbériség, aminek „szerződésszerű" volta miatt a nyugati jogfejlődés és jogkiterjesztés alapjává vált.
- Az állam mellett működő normaadó és kultúraközvetítő egyházszervezet. Ez utóbbi két struktúra eszmei-elvi alapot adott a polgárság későbbi ideológiájához, a „szabadság kis köreinek minél nagyobb megfogalmazásához".
- A feudalizmus miatt kikényszerült agrárforradalom mint gazdasági alap.
- Az autonóm város létrejötte, az máshol nem jött létre.
- Az előző kettő együttműködéséből megszülető városhálózat és kereskedelem, amely Keleten ismeretlen, öntudatos polgárságot hozott létre.

A Római Birodalom felbomlásával megszűnt a közjog, sőt maga az állam is megszűnt mint az erőszak monopóliuma, így az emberek közötti viszonyokat csak és kizárólag magánjogi viszonyként lehetett felfogni, ezt szolgálta a hűbériség.

A Karoling Birodalom romjain létrejövő új államok bár nem mondtak le önnön antik örökségükről, és nagyon sokáig a *Renovatio Imperii* egyre illuzórikusabb ideológiája mentén politizáltak, de a történelemben először jött létre egy olyan civilizációs és gazdasági keret egysége – a latin kereszténység világa –, amelyhez a politika széttöredezettsége társult. Európa története ezért az egykori Római Birodalom újjáélesztésének kudarcos kísérleteiként is vizsgálható. Ez a politikai széttöredezettség azzal járt, hogy elúszott annak a lehetősége, hogy felülről lefelé haladva bármiféle integráció kikényszeríthető legyen.

Az uralkodó, bár a hierarchia tetején állt, de gyakran nem volt sem valós hatalma, sem valós központja. Az államépítés (*state-building*) időben ezért előzi majd meg a nemzetépítést (*nation-buliding*). A modellt adaptáló országokban Kelet felé haladva a két fázis időben mind jobban egybecsúszott vagy a történelmi államiság elvesztésével kénytelen volt az utóbbira koncentrálni, amolyan kollektív kompenzálásként a kultúra lett pszeudo-politika.

A Római Birodalom szétesett, a közhatalom és a közjog megszűnt, de megmaradt és a hatalom alól szinte azonnal emancipálódott az egyházszervezet, amely ugyan maga is kénytelen volt kvázi-állami funkciókat is felvenni, de a cezaropapizmust elkerülve egy teljesen különálló, a hatalmi viszonyoktól független identitássá változott. A világi és az egyházi szféra elválasztását sokan már az Evangéliumokból kiolvasni vélték, de intellektuálisan Szent Ágostonhoz kötődik a gondolat kifejtése és Gelius pápához

annak intézményi megfogalmazása. „A spirituális és világi, az ideológiai és politikai szféra szétválasztása egyike a Nyugat ama egyedülállóan termékeny szeparációinak, melyek nélkül sem a majdani »szabadságok«, sem a »társadalom« elvi emanációja, sem eljövendő nemzeti államok, reneszánsz és reformáció nem képzelhetőek el.”[69]

A hűbéri függés, a *fidelitas* (hűség) a kölcsönösségen alapult, tehát a hierarchiában a felül állóknak, az erősebbnek is tiszteletben kellett tartania a másikat és egyúttal elszámoltathatóvá vált – ami egy olyan új elem, amelyet a keleti „szolgáló ember” becsületkódexe nem ismert –, mivel központi helyet kapott benne az emberi méltóság megőrzése. Az idők során a hűbéri lánc szerződéses jellege kiterjesztődött, már nemcsak a hűbérúrra és a vazallusára vonatkozott, de ugyanígy lefelé a paraszti viszonyokig bezárólag is alkalmazhatóvá vált. Éppen ezért „minden nyugati parasztfelkelés az emberi méltóság elemi felháborodásának hangsúlyával bélyegezte meg a földesurak »szerződésszegését« és követelte a »szabadságokhoz« való jogot”[70] a későbbiekben. „Nincs még egy korszak a római köztársaság és a francia forradalom közt, mely a szabadság jelszavát oly fennen és sűrűn (noha oly sokféle tartalommal) hangoztatta volna, mint a Nyugat 12–13. százada. A kórusba már a parasztság hangja is belevegyült.”[71]

Ebből a kettőből következett valami, amelyet szintén nem találhatunk meg más civilizációkban: az autonóm társadalom, mert való igaz, hierarchikus volt a társadalom, de a szuverenitás és az autoritás az ismertetett okok miatt elvált egymástól és még a legalsóbb és legkisebb paraszti szinteken is megjelennek olyan „szabadságok” és jogok, amelyeket a helyi közösség szabályoz, mint például a földhasználatot. A jogok hatásköre fölfelé haladva egyre nagyobb volt, de még az uralkodó sem volt szuverén, hanem csak szuzerén, azaz a legfőbb főúr, aki nem cselekedhetett hűbéreseivel való tanácskozás és azok beleegyezése nélkül.

Hogy nézett ki egy ilyen világ tudati szinten? „Ha a 19. században kérdőívet osztanak ki az emberek társadalmi csoportlojalitásait illetően, akkor a tipikus feleletek effélék: valaki elsősorban francia vagy magyar, másodsorban katolikus vagy protestáns, radikális vagy konzervatív, harmadsorban bretagne-i vagy zalai, negyedsorban X egyesület tagja, Y futballcsapat szurkolója és így tovább. Ha 1300–1500 táján ugyanilyen kérdőíveket osztottak volna szét (s a történész egyebet sem tesz, mint kérdőívet tart a források elé), akkor a tipikus feleletek így hangoztak volna: valaki elsősorban a római Szentegyház tagja (vagy görög rítusú vagy mohamedán stb.), másodsorban X *dominus* vazallusa vagy familiárisa, bretagne-i vagy zalai, harmadsorban lovag, polgár vagy paraszt, negyedsorban francia vagy a magyar korona alattvalója, »híve«, ötödsorban pedig »francia« (a szó tágabb »nemzetiségi« értelmében), mely még mindig csak a francia Északot jelenti.”[72]

A római jog újrafelfedezése és a keresztény skolasztika lesz az, amelyek társadalom- és államelmélete – az invesztitúraharc leágazásaként – háromszorosan is felszabadítja az egyént az alattvalói státusz alól. Felszabadítja egyfelől mint a közösséget alkotó egyént (*communitas*), felszabadítja önmagában (*membrum communitatis*) és végül felszabadul maga a politika mint egyéni akaratnyilvánítás az alkalmazott etika keresztény-antik fogalmi kötöttségeitől is. A sors iróniája, hogy ez utóbbit nem jogászok, hanem keresztény filozófusok mondták ki. Aquinói Tamás szerint a politikai erények a teológiai erények (*hit, remény, szeretet*) nélkül is gyakorolhatók. Ezen fogalmi konstrukcióból hamarosan ki lehetett olvasni, hogy a hatalom forrása maga a nép.[73]

A római jog és a skolasztika nem hatott volna az egyetemek megléte nélkül. Ezzel kapcsolatban érdemes kitérnünk Johan Huizinga-ra, aki az európai kivételességről a következőket írta: az európai modell lényege, a központi hatalom alóli autonómia,

ennek legegyedibb, sehol máshol fel nem lelhető intézménye az egyetem, amely bár a klasszikus antikvitás őrzője és átadója, spontán módon, alulról jön létre, alapításuk valódi dátuma nem is ismert, mivel az uralkodók a nyugati egyetemeket többnyire megerősítik funkcióikban és nem alapítják, továbbá elkülönült és kikezdhetetlen autonómiával rendelkeznek, amely egyenes következménye a középkori viszonyoknak.[74]

Úgy tetszik, hogy minél inkább Kelet felé haladunk Európában, annál inkább ismerjük az alapítás idejét, amely leginkább egy uralkodói akaratból, semmint valós igényből származik, tehát felülről lefelé vezérelt folyamatról van szó, amelyben a körülmények létrejötténél fogva az autonómia kevéssé érvényesül. Az uralkodói akarat második negatívuma, hogy a 14. századi nagy kelet-európai egyetemalapításokat a későbbi évtizedekben vagy évszázadokban rendszerint eljelentéktelenedés és elsorvadás követi, amelyek végül kései újraalapításban futnak ki. Ez igaz a krakkói és a prágai egyetemek esetében is, Magyarország esetében pedig még rosszabb a helyzet.

Mielőtt úgy gondolnánk, hogy a vázolt modell túlságosan is idealista, tehát a történelemben az eszméknek tulajdonít központi szerepet, ki kell emelni, hogy mindez a szellemi teljesítmény a feudalizmus agrárbázisán létrejövő sűrű városhálózat és arra ráépülő kereskedelem nélkül elképzelhetetlen lenne. Igaz, ezek a városok a közel-keleti bazárokhoz és kikötőkhöz képest rendkívül kicsinyek, szerények és szegényesek voltak, de – és ez hangsúlyos – amíg Keleten egy-egy gigaváros magaslott ki, itt sok kis város sűrű szövete rajzolta be a térképet.

1300–1450 között a feudalizmus első válságából végül is a monarchiák jöttek ki győztesen, ami kétféle expanziót eredményezett, mivel a városok gazdag polgárságából merítettek erőt és az egyházat több-kevesebb sikerrel maguk alá gyűrték – IV. Szép Fülöp személyében fizikailag is. Ezt követte a birtokukban, presztízsükben és jövedelmükben megtépázott nemesség beterelése az államigazgatás alá, amelytől nagyjából ugyanazt várták el, mint a polgárság: kiváltságaik biztosítását. Az abszolutizmushoz ugyan még pár évszázad küzdelme kellett, de csírái ide vezethetők vissza. A kialakuló és megerősödő új állam három dolgot oldott meg: a feudalizmus menthető elemeit megtartotta, de egyben előkészítette és ösztönözte a kapitalista átalakulást és végül kikovácsolta a nemzetállamot. Ez tekinthető az expanzió első felének, amely megegyezik az állam kiterjesztésével.[75] Az expanzió másik vonulata merőben gazdasági volt, amely új piacok és új földek bekapcsolására irányult.

Ebben ragadható meg a modell egy másik sajátossága, miszerint a keresztény világ folyamatosan táguló univerzumot képezett – ez a hagyományos civilizációs birodalmak, például Kína, India, de még az iszlám világ kereteiben is elképzelhetetlennek tetszett egy idő után. Az orosz és a japán[76] politikai expanziós és civilizációs törekvések kései származásúak, a nyugati minta adaptációjának termékei.

A két szélső régió bár eltérő alapról és eltérő megfontolásból, de ugyanolyan expanziós politikát folytatva addig-addig tágította a „Nyugat" és Európa határait, hozzákapcsolva az Atlanti-óceán túlpartjával Amerikát egyfelől, Belső-Ázsián előre nyomulva Szibérián keresztül a Csendes-óceánig terjedő területeket másfelől, hogy létrejött a később „Globális Északnak" nevezett szupertömb, amely így San Farncisco-tól Vlagyivosztokig terjed.[77]

A következő kérdés, amelyet tisztáznunk kell: mi hajtotta az expanziót? Egy ilyen folyamat levezénylése ugyanis a rendelkezésre álló erőforrások centralizálását, racionalizálását és újraelosztását feltételezi. A modern államot az abszolutizmusok hozták létre, amelyek maguk is az expanzió nyomán kialakuló világpiac legnagyobb vállalkozói lettek.

Érdemes egy újabb kitérőt tennünk. Ernest Gellner szerint a modern nemzetet az állam hozza létre, mégpedig az iparosodással, a standardizálással és az iskolával. Ez utóbbi, az egységes kultúra és az egységes nyelv létrejötte és átadása annyira lényeges, hogy így fogalmaz: „A modern társadalmi rend talapzatánál nem a hóhér, hanem a professzor áll őrt. (…) A legitimált oktatás monopóliuma ma már fontosabb, mint a legitim erőszaké."[78] A kultúrát öröknek és állandónak tartja, szemben az állammal és a nacionalizmussal, ezt nem győzi eléggé hangsúlyozni.[79]

Ugyanakkor rögtön hozzáteszi, hogy a nemzet kialakulásához az „Agráriából" az „Industria" világába való átmenethez egy központilag megszervezett kultúrára, az Állam és a Kultúra „házasságára" van szükség, amit ő elsősorban a felvilágosult abszolutista uralkodók munkásságához kapcsol.[80] Talán ebből is látható, hogy Gellner modellje történeti, a nemzet kialakulását hosszú folyamatnak, történelmi produktumnak írja le, és ami ennél is fontosabb, nem tekinti végleges, befejezett állapotnak.

Az időbeliség mellett fontosnak tartja a térbeli megkülönböztetést is, itt eltérő zónákról beszél, ahol a nemzetállam kiépülése Nyugattól Kelet felé haladva fokozatosan kidolgozatlanabb.[81] A helyzetet és az elméletet kissé bonyolítja, hogy a zónák között a térbeli határokon túl „fáziskésések" is megmutatkoznak, sőt egy-egy nagyobb történelmi kataklizma hatására a zónák eltolódhatnak és befagyhatnak. Gellner elmélete, mechanikus és determinisztikus vonásai ellenére, több ponton is megegyezik Szűcs Jenőével.

Szűcs az abszolutizmusoknak pozitív szerepet tulajdonít, mivel a régiókat bekapcsolták a kialakuló világkereskedelem rendszerébe – Oroszország úgy, hogy ablakot nyitva Európára, saját világgazdaságát integrálta bele a nagyobb egészbe[82] – és bár haszonélvezői voltak a rendszernek, mégis ahol lehetett, fejlesztettek, pontosabban rákényszerültek, hogy a modernizáció motorjai legyenek, maguk is „gazdasági vállalkozóvá" váltak ezáltal.[83]

Egyébként az abszolutizmus mint megnevezés téves abban az értelemben, hogy az uralkodó hatalma nem volt abszolút, tehát „korlátlan", hanem mindössze „korlátok nélküli" a törvényalkotásban és az adókivetésben, de a hatalomátruházás elméletében elvben benne volt, hogy a népnek szabadságában áll ezt a hatalmat visszavenni. A *szabadság* ezért is lesz kulcsfogalom Nyugaton – Kelet- és Közép-Európában ellenben az *igazság* dominál. Térségünkre jellemző, hogy a sorozatos rendszerváltások nyomán itt, a költőt idézve, az igazat mindig ki kell verekedni, amelynek legszembetűnőbb vonása az emlékezetpolitika és a reprezentációs igény állandó újrafogalmazása.

Végül, de nem utolsósorban a nyugati modell egyik legtermékenyebb paradoxona, hogy állandóan *dekonstruál* és *dezintegrál*, mintha bármilyen nagyobb szerkezetet csak azért hozna létre, hogy örömmel visszabontsa és alapjairól újrakezdje. Így járt az abszolutizmus is, amelyet a középkori *societas civilis* válsága hívott életre, hogy aztán felvegye a *société civile*, a polgári társadalom formáját. Szűcs szerint ezek a politikai képletek olyan manifeszt dolgokban testesülnek meg, hogy a 19. században fejezik be a félbemaradt gótikus katedrálisok zömét, amikor a romantika életre hívja a nemzeti érzést és annak nyomán minden állam egy elképzelt vagy vágyott történelmi nagyság jegyében reprezentatív építkezésekben próbálja önnön identitását[84] megteremteni és megerősíteni.

(Se komp, se híd…) „Komp-ország, Komp-ország, Komp-ország: legképességesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza. Miért hazudták, hogy a komp – híd?"[85] – Ady Endre sorai kellően bevezetnek bennünket a mostani részbe, miszerint egyfelől hol van a köztes régió helye és szerepe a két

másikhoz képest, másrészt pedig, hogy az általa önmagáról alkotott kép mennyiben és miben egy mintaátvétel valamilyen eredménye, továbbá mennyiben fedi le a valóságot önmaga vagy mások tükrében.[86]

Ami a legszembetűnőbb, az nyilvánvalóan a köztes régió defenzív jellege, hiszen neki nem volt hova tágulnia – pontosabban az expanzív kísérletek mind a keleti, mind a déli irányban hamar lezárultak. A térség defenzivitása azonban nem a katonai potenciál hiányából – persze abból is – magyarázható, hanem abból, hogy „mert túlzottan szervesen a nyugati »világgazdaság« része, ám már a középkor óta eleve gyengébb infrastruktúrájú és gazdaságszerkezetű perifériája volt”[87], amely a kialakuló munkamegosztás miatt tartósan agrárkonjunktúrára rendezkedett be. Szerinte a feudalizmus „első nagy válsága” (1300–1450) nyomán a közép-kelet-európai válasz nem a bérletben és a pénzjáradékban, hanem a „második jobbágyság” intézményében találta meg a választ. A nemesség saját és a Nyugat válságát a parasztságával fizettette meg, robotoltató nagybirtok formájában.[88] Ezáltal a magyar városfejlődést a nemesség megrekesztette és stagnálásra kárhoztatta: „A nyugati típusú autonóm város képletének hiánya nem elsősorban abban áll, hogy ahol a képlet »teljes« – a szabad királyi és bányavárosokban –, ott a polgárság nagy többsége etnikailag nem magyar, hanem abban, hogy a városiasodásnak ez a szektora megrekedt az alig négytucatnyi települést számláló körben. (…) A városiasodás tömeges bázisa viszont megmaradt hibrid képletnek, hiszen több száz mezőváros »nyugatias« volt ugyan, de bennük inkább a paraszti »szabadságok« egy magasabb, mint a polgári szabadság egy alsóbb szintje öltött testet.”[89]

Ebben a tekintetben Szűcs koncepciója lényegileg egy új történelemszemlélet alapjait hivatott lerakni, jelesül a magyar történeti fejlődést nem sematikus katasztrófadátumokban és forradalminak titulált fellángolásokban kívánta megragadni, hanem az európai történelmi fejlődés logikájából és összevetéséből igyekezett levezetni. Ez azt jelentette, hogy a magyar történelem menetét nem önmagában, hanem történelmi meghatározottságok összjátékaként kívánta megérteni és bemutatni – ezt célozta a Vázlat.

Ebben az új koncepcióban a magyar és általánosságban véve a közép-kelet-európai történelmi fejlődés buktatóit, „a zsákutcák” és a gyakorta emlegetett „elpuskázódások” kezdőpontjait nem a jól ismert katasztrófadátumoktól eredeztette, tehát azokat nem oknak, hanem okozatként jelölte meg. Nem a mohácsi csatavesztés vagy a Dózsa-féle parasztháború térítette ki a magyar fejlődést a (nyugat-)európai pályájától, hanem a megelőző évszázadok, legalábbis évtizedek hiányos vagy még inkább hiányzó városiasodása. Nem Werbőczy Hármaskönyve felelős a második jobbágyságért, és nem az akasztotta meg a paraszt-polgárosodás folyamatát, hanem a jogélet elmaradottsága, archaikus szerkezete és a Nyugati régióval való kialakult kereskedelmi konjunktúra rögzülése, amely a térséget tartósan nyersanyag- és agrárexportőrré tette.

A magyar és úgy a közép-európai nemes, a tankönyvekben megcsontosodott állítás ellenére, nem volt gátja a kereskedelemnek, maga is elég agresszíven becsatlakozott a piaci termelésbe és a nyugati kivitelbe, méghozzá olyan eredményesen, hogy minden reális vagy potenciális vetélytársat időben kiszorított adminisztratív intézkedésekkel, piacon kívüli kényszerekkel vagy ezek kombinációjával.

Ami szembetűnő jelenség még, hogy a térség – különösen Magyarország – esetében sokáig hiányzik az egyetem, a felsőoktatás, ami egyfelől az urbanizáció csökevényes voltával, másfelől az elitek érdektelenségével egyaránt magyarázható. A tanulás sajátos vándordiákságot, peregrinációt jelentett, s innentől automatikusan a külföldi jelenléttel párosul.

A nyugat-európai régióval való „konvergencia” az abszolutizmusok kiépülésének tekintetében valójában eltérő okokkal magyarázható, mind a köztes, mind a keleti régió esetében. A köztes régióban a nemességnek azért volt szüksége az erős államra, mert egyfelől védelmet várt el a déli oszmán hódítással szemben, másfelől meg „a jobbágy röghözkötését csak a dekrétumokban érvényt szerző államhatalom tudta hatékonyan keresztülvinni.”[90]

Az abszolutizmusok kelet-közép-európai variánsai elég széles skálán mozognak. Az egyik szélsőséges példát Poroszország keleties brutalitású, de nyugati precizitással végrehajtott mintaabszolutizmusa jelenti, a társadalom államosításával és a merkantilista gazdaságpolitika hatékony adaptálásával. A másik szélsőség Lengyelország antiabszolutizmusa, ahol a köznemesi rendi államszerkezet magát az államiságot szüntette meg, pontosabban lehetetlenítette el és szolgáltatta ki a feltörekvő nagyhatalmak étvágyának.[91]

Végezetül a hibrid képlet hibrid abszolutizmusvariánsa, amely a Habsburg-dinasztiában testesült meg. A Habsburg Birodalom sajátos útja a világgazdaság lemodellezése volt kicsiben, amiben Magyarország játszotta el a köztes régió köztes variánsát a maga agrárius bázisán, a birodalom nyugati fele pedig a nyugat-európai részt imitálta a maga ipari bázisán.

„Ez az abszolutizmus jellegénél fogva eleve nem volt alkalmas arra, hogy »népeiből« modern nemzeteket – akár tiszta államnemzeteket, akár tiszta nyelvnemzeteket – kovácsoljon ki, ami tőle Keletre és Nyugatra (ha nem is mindenütt »tökéletes« eredménynyel) az abszolút állam egyik alapvető történelmi funkciója volt.”[92] Ahol ez sikerült, az leginkább akarata ellenére történt Csehországban, miközben a kiegyezések sorozata a magyar nemességgel – egy ilyen kiegyezési háborúnak tekinthető az 1526-tól 1867-ig tartó hosszú szakasz – a népszuverenitás helyett a „vér és rög” jellegű anakronisztikus sérelmi politikát tartósította csupán.

Figyelmünket fordítsuk most Szűcs Jenő előszeretettel vizsgált hőseire: az államalapító Szent István, a második honalapító IV. Béla és a parasztvezér Dózsa György alakjára. A magyar történelem jól ismert és könnyen dekódolható alakjai mindhárman, így az ideologikus megközelítés könnyen kínálja magát lehetőségként a mintaátvétel problémájával együtt, így nem teljesen érdektelen recepciótörténetük ismertetése sem, annál is inkább, mert az ideológia kifejezést maga Szűcs is használja velük kapcsolatban. Haladjunk visszafelé!

Az első felmerülő problémát maga Szűcs fogalmazza meg: „Milyen értelemben jogosult ideológiáról beszélni a paraszfelkelések összefüggésében?”[93] Hozzátoldhatunk egy másik kérdést is: lehet-e ideológiáról beszélni a középkor vonatkozásában? Visszafelé haladva, kezdjük a legideologikusabb problematikával, Dózsával!

A Dózsa-féle parasztlázadás történetének értelmezése a teljes elutasítástól a követendő történelmi előképig csak lassan változott. A kortársak közül egyedüliként a jobbágyszármazású Szerémi György volt megértő a Dózsa-mozgalommal szemben.[94] Dózsában Szent Györgyhöz hasonló mártírt látott.[95]

1514 „rehabilitálására” a reformkorban került sor, két szerző irodalmi munkásságának köszönhetően. Az eset érdekessége, hogy sorsuk, társadalmi helyzetük és politikai nézeteik meglehetősen ellentétesek voltak az akkori ellenzéken belül. Eötvös József és Petőfi Sándor mégis komoly hagyományt teremtettek, amire röviden ki kell térnünk.

Petőfi *A Nép nevében* című versében Dózsa egyetlen hatalmas képben jelenik meg, de a lírai én nem egyes szám első személyben szól hozzánk – *adjatok neki! nem tudjátok, nem hallottátok?* Kijelentésében – *elégetétek* – pedig vád és felelősségre vonás érződik. Nyolc sorban benne van mindaz, amiért a reformkor küzdött.

A Monarchia évtizedeiben mind a szakmát, mind a nagyközönséget komolyan befolyásolta és egy ideig a Dózsa-képet is meghatározta Márki Sándor két írása[96] az 1514. évi eseményekről. Márki nem kevesebbet állított, minthogy Dózsa és követői ösztönösen politikai és társadalmi forradalomban gondolkodtak volna! Márki Sándor hiányosságait a szakirodalom Fekete Nagy Antal,[97] Szűcs Jenő[98] és újabban Erdélyi Gabriella[99] munkássága nyomán már feltárta. De ugyancsak a Márki Sándor-féle Dózsa-kép köszönt vissza az irodalomban és a képzőművészetben egyaránt – elég csak Derkovits Gyula híres sorozatára gondolnunk.

A kép nem lenne teljes Ady nélkül.[100] Ami a reformkorban még fenyegető lehetőségnek tűnt, Ady lírájában a lázadás tudatos felvállalásává vált. Ady elsősorban ebben újította meg a Dózsa-hagyományt: számára Dózsa a magyarság tragédiájának szimbóluma. Publicisztikájában így ír erről: „A Dózsa-tragédia Magyarország millióinak a legigazibb tragédiája. Megsütnek és egymással falatnak ma is föl bennünket Magyarország tulajdonosai."[101] Mint ismeretes, Ady Dózsa-versei az *Illés szekerén* című kötetben jelentek meg a forradalmi verseket tartalmazó *Az ucca éneke* ciklus keretezéseként (*Dózsa György lakomája, Dózsa György unokája*).

A szocialista korszakban a Dózsa-kultusz sok mással egyetemben államosítva lett és szereplőjét szó szerint „beárazták", amennyiben a húszforintoson kapott helyet. Az egyetlen érdekesség, hogy a kincstári kultusz elvárt állami művei gyakorta ellenzéki alkotásokká sikerültek.[102]

Szűcs vonatkozó történészi munkáiban a „ferences ellenzéki áramlat" szerepét emelte ki, a parasztlázadás eszmei hátterét egyértelműen keresztényi köntösből, vallási képzetekből vezette le, ezzel ismételten aláhúzva azon nézetét, hogy az európai keresztény kultúrkörből, és nem valami csoporttudatra ráébredve indultak meg a paraszti seregek. Ami lényeges és a vájt fülűeknél rezonálásra adott okot, az sokkal inkább a ferences proto-reformátorok, az eretnekség és a nagy inkvizítor határán táncoló, spirituális indíttatású *ecclesia militans* szellemisége, amely magatartásforma a későbbi jezsuitákra emlékeztetett, aminek lecsapódása volt a népi keresztes gondolatkör.[103]

A keresztény gyökerű szellemi ideológia mutatható ki IV. Béla oklevelezési gyakorlatában, valamint államépítői és államszervezői szándékában. Bár egy szűk arisztokratikus keménymag gyakorolta az ország legrégebbi nemzetségeiből a hatalmat, azt mégis a *fidelitas*, a hűség, a *virtues*, az erények és az *utilitas publica,* a közhaszon szolgálata adta. Mindegyik laicizált eredeti magvából kibontott keresztény fogalom, amely a tatárjárás után a valós állapotokat tükrözte, semmint a jól csengő propagandáét.[104] Az „ország reformációjának" műve a jól vezető uralkodón és a jól kiválasztott szakértőgárdán alapult, amelyek megvalósították az *ordo iuris*, a jogrend világát. – Ennek hátránya ugyanaz volt, mint az előnye: a rendszer addig tudott jól funkcionálni, amíg a nagy egyéniség, a vezető képes volt ellátni feladatát és megingott, majd gyorsan felbomlott, mihelyt a nagy ember szellemileg és fizikailag lehanyatlott.[105]

Szent István királyunk recepciótörténete Dózsához viszonyítva szegényes, a hagyományos és közkedvelt magyar szentnek László királyt tartották, amire elegendő a középkori templombelsők ábrázolásait, a megmaradt kódexeket vagy éppen Nagy Lajost, a lovagkirályt hozni, aki személyes előképének tekintette.

Szent István *Intelmei* mint az első magyar államelméleti mű maga is ideologikus alkotásnak tekinthető[106], az ideális keresztény uralkodóval szembeni követelményeket tartalmazza. A hatalom ideológiájának alapja, mint Szűcs kimutatja, a Karoling királytükrökből az *idoneitas*, a rátermettség eszméje[107] volt. Ez két dolog miatt is érdekes.

Egyfelől a királytükör Szent István korára már idejétmúlt műfajnak számított Nyugaton, ott a keresztény-barbár elemek évszázados együttélése a római örökségen már kellően kitermelte azon uralkodói magatartásformákat és elvárásokat, amelyekre az Európába újonnan becsatlakozó Keletnek még csak fel kellett készülnie. Nem véletlen, hogy a következő és hosszú ideig utolsó ilyen jellegű alkotás még keletebbre, Vlagyimir Monomah nagyfejedelem tollából született meg.

Másfelől, hogy a rátermettség hangsúlyozásával István (és környezete) abból indult ki, hogy a hagyományos formákat el lehet és el is kell vetni, ha az államérdek úgy kívánja, „tehát nem származási adottságok, vérségi jog, öröklés, hanem bizonyos elbírálható, megítélhető, sőt kritizálható tulajdonságok váltak ezáltal a király alkalmasságának feltételévé”.[108] Ne feledjük el, a magyar törzsek akkori szokásjogával *szemben* lett István előbb az Árpádok szállásterületének, majd fokozatos hódításai lévén a történelmi Magyarország uralkodója. Ugyanez a rátermettség-gondolat érhető tetten a Szent Imre legendában, amelyet I. László király megrendelésére írtak az 1083-as szentté avatási eljárás keretében. Az akkori politikai légkörben mindez László király korona iránti jogának jogosságát hivatott alátámasztani, mivel még nem csitultak le teljesen a Vazul-ág hatalmi harcai, Salamon pedig Visegrádon raboskodott.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Szent Istvánban a sikeres modellváltó és modernizáló radikális államférfit, míg Dózsában a magyar társadalomfejlődés elakadásának és megrekedésének szimbólumát láthatjuk. Szűcs mindenképpen így látta. A kitörés, tehát a régió és benne Magyarország felzárkózása és sikere a történelmileg determinált „szükségszerűség és a lehetséges határán” elsősorban erőfeszítés és jóakarat kérdése. Ezzel a fontos, aktivitásra sarkalló gondolattal zárul a Vázlat.

Ha már az identitásnál és az ideológiánál tartunk, érdemes a kérdést a fonákjáról is megnéznünk, milyen fogalmi kereteket köt Európa ezen régiójához, közelebbről nézve hazánkhoz a Nyugat. Szándékosan sarkított példával élnék: a tudatformálás egyik legújabb, immáron interaktív eszköze a különféle, akár online térből is elérhető informatikai játékok.[109] A történész és programozó informatikus végzettségű Sid Meier nevéhez köthető, nagy sikerű körökre osztott stratégiai Civilization sorozat[110] 6. darabjának 2. kiegészítésében (Civilization VI: Gathering Storm) a játékosoknak lehetőségük van a „magyar civilizációt” választani.

A játék lényege, hogy egy adott népcsoportot kiválasztva, az őskortól kell vezetni egy népet, túlélve természeti és társadalmi kataklizmákat, felépítve és kiteljesítve egy teljes civilizációt.

A magyarságot ebben a játékban Mátyás király reprezentálja, akire „Matthias Corvinus – The Raven King” néven hivatkoznak.[111] A játék készítői minden néphez egy-egy, szerintük rá jellemző különleges képességet, egységet vagy létesítményt rendeltek. A magyarság legfőbb leíró attribútuma, hogy két speciális könnyűlovasegységet tud kiállítani (fekete sereg, huszárok), különleges városi létesítménye a termálfürdő és legfőbb épülete az Országház, amellyel diplomáciai győzelmet tud szerezni, mivel nem egy hódító jellegű, harcias nép. Látható, hogy a játék nagyjából lefedi a magyarságról alkotott standard képet, de ami elsőre talán furcsának tűnhet, hogy a magyar bor és virtus helyett inkább a termálfürdőre és a diplomáciai érzékre helyezték a hangsúlyt.

A virtualitásról a realitásba visszatérbe, zárásként nézzünk meg egy kortárs nyugati véleményt: „A Nyugat ma is félelemmel és szánalommal vegyes érzésekkel tekint e zűrzavaros régióra, amely számára még mindig nem teljesen azonos a keleti bazárral. Szájtátva bámulja, mint az olyan, nem is távoli unokafivért, aki kudarcot kudarcra halmoz, jóllehet valaha reményteljes ifjú volt.”[112]

(„Valahol utat vesztettünk”) Korábban említettük, hogy a Vázlat a maga vázlatossága miatt csonkán maradt, szerzőjének nem maradt rá elég ideje, se türelme, hogy kibővítse. Szűcs munkájával szemben szemérmes volt, a témával kapcsolatban mindösszesze háromszor reagált érdemben. Először 1982-ben egy napilapban megjelent rövid interjúban,[113] másodszor 1983 januárjában egy rádióbeszélgetés keretében, melynek lejegyzett szövege utóbb a Jelenkor[114] hasábjain is megjelent. Végül, 1986 őszén Hanák Péterrel közösen kísérelte meg a régióelmélet egyes elemeit pontokba szedve, tételesen kihangsúlyozni, és az időközben felmerült kérdésekre választ adni, ami utóbb a hozzákapcsolódó vitával együtt füzet formájában is napvilágot látott.[115] Egy, a tanulmány megszületése idején, 1980 augusztusában készült romániai interjú Szűccsel csak 25 évvel a halála után jelent meg.[116]

Utolsó nyilvános szereplésére 1988. november 5-én került sor, az Új Márciusi Front elnevezésű reformkörös tanácskozáson,[117] ahol kétségeit fogalmazta meg mind a peresztrojkával, mind a meginduló demokratikus átalakulással kapcsolatban. Mint kifejtette, a demokratikus átmenet „el fog puskázódni” három ok miatt, mivel egyrészt a demokráciát „felül” senki sem veszi komolyan, a legtöbben a hatalomtechnikából indulnak ki és a hatalmat önmagáért akarják gyakorolni. Másfelől az orosz modernizációs kísérletek történelmi kifulladásának sorsára fog jutni Gorbacsov kísérlete vagy egy új Nagy Péter fog felemelkedni, ami nem segíti elő a térség fejlődését, hiszen hosszú árnyékként fog a térségre rávetülni egy új autokrácia jelenléte. Harmadrészt a magyar társadalom, ott „alul”, nincs tisztában olyan fogalmakkal és jelenségekkel, mint a civil társadalom, a demokrácia és a hatalommegosztás gyakorlása, így a szabadság objektív technikája helyett ügyeskedések rendszere fog megmaradni.

Szűcs Jenő alig 19 nap múltán önkezével vetett véget életének. Életműve fájdalmasan csonkán maradt, munkái ma egyre nehezebben hozzáférhetők, bár örvendetes tény, hogy műveiből nemrégiben egy reprezentatív angol nyelvű fordításkötetet tettek közzé[118]. A rendszerváltás nehézségei után barátja és kollégája, Engel Pál rendezte sajtó alá hét kötetre tervezett írásainak összkiadását, de mindebből csupán egy készült el.[119]

Ennek ellenére és annak alátámasztására, hogy Szűcs Jenő és régióelmélete mégis markánsan jelen van a honi tudományos közbeszédben, három kortárs, 2010 után keletkezett, eltérő tudományos diszciplínából érkező olvasatot szeretnék röviden ismertetni, megmutatva, hogy mennyire szerteágazó lehet egy életmű továbbgondolásának iránya.

Elsőként Losoncz Alpár, délvidéki filozófus és közgazdász egy tanulmánykötetben megjelent írásában Szűcs régióelméletének egyik legfontosabb érdemének Kelet-Közép-Európa fogalmának *re-konstitúcióját*, tehát újraalkotását látja, elutasítva az egyoldalú Kelet–Nyugat szembeállítást. A Vázlat nyomán kialakult vita is idevezethető: Közép-Európa mint önálló régió jogaiba való visszahelyezése a porladó szovjet diktatúra árnyékában.

Ami azonban ennél jobban izgatja, az a következő történetfilozófiai kérdés: „Hogyan lehetséges egy geopolitikai, geoökonómiai különbséget, mint Közép-Európa történelmi létezését megragadni egy történetfilozófiai vonatkozásokat is tartalmazó diskurzussal? Vajon Közép-Európa valamiféle decentralizáló ellensúlyt képez az európai központosításhoz képest?”[120]

A három régió, ahogy a szerző fogalmaz, az „európai triád” legfontosabb ismérve – ezzel a szűcsi gondolatmenet mély megértéséről tesz tanúbizonyságot –, hogy *reszponzív struktúraként* tekint rájuk: magyarán mindegyik a feudalizmus első válságára, majd a világgazdaság kialakulására adott válaszreakcióból érthető meg. Kiemeli,

hogy Szűcs a struktúrát a dinamikával párosítja, így jön létre egy olyan Európa, amelynek struktúrái magukban hordozzák önnön meghaladásuk feltételeit, ami Hegelre visszavezethető gondolatmenet.[121]

A rendszerváltás után Közép-Európa – hangsúlyosan ebben a szóhasználatban – maga is egy (kulturális) ellenfogalommá vált: mindazt jelentette, ami *nem* a Balkán és *nem* a posztszovjet Kelet-Európa: „A Balkán ugyan piaci célterület, az áruk mozgásának rendeltetési pontja, de a civilizációs/kulturális fokozatok hierarchiájában a grádics alacsonyabb fokán található. És jeleznünk kell, hogy a balkániság mint kifejezés nem csupán szitokszó, amely megvetéssel sújt. Több ez, mint puszta szóhasználat: »szóakció«."[122] A térség országai *mimetikus versengésben* licitálták túl egymást a *kereszténység védőpajzsa* hangoztatásával – ez nemcsak az oszmán előrenyomulás, hanem a meghatározatlan „keleti hordák" ellenében is. Eme identitáspolitikai kulturalizmus helyett a szerző szerint a régió lehetőségeit és jelenlegi helyzetét inkább a globális keretrendszerből kéne vizsgálni, mivel „a munkamegosztás mechanizmusai, a világgazdaság kényszermechanizmusai, a tőkés modernizáció újabb fejezetei, a központ és a periféria viszonylatrendszere, a lakosság mozgásformái, a kereszteződő kulturális kötődések, valamint a szolidaritás és az emancipáció sajátos dialektikája" immáron lényegesebb.[123]

Összességében Kelet-Közép-Európát nem kulturális identitásokból vagy történelmi determinációkból kéne megfogalmazni – amelyet a filozófus a szellemi restség egyik tüneteként aposztrofál –, hanem a globalizációval összevetve. Losoncz[124] éppen ezért Szűcs kapcsán Wallerstein világrendszer-elméletének újragondolását tartaná kívánatosnak.

Másodszor Gyurgyák János eszmetörténész, a szűcsi életmű alapos ismerőjét említeném, aki azt a kérdést boncolgatta 2018-as írásában, hogy mi maradt meg, maradt-e egyáltalán valami Szűcs Jenő életművéből és a régióelméletből, „ebből az egykor ugyancsak jelentős és nagyhatású koncepcióból?"[125]

Gyurgyák szerint a szűcsi életművel való foglalkozást elsődlegesen az nehezíti meg, hogy egyik általános történészi attitűdbe sem „szuszakolható bele", kilóg a narratívagyárosok, a nagy teória lovagjai, az elköteleződött pártkatonák és a hagyományos adatoló történészek sorából, ő Szűcs Jenő. Másrészt vele kapcsolatban elsősorban a hiányok a beszédesek, az el nem készült munkák és az életmű fel nem tárt része, például a marxizmus hatása miben és mennyiben játszott nála szerepet. A Bibó-felejtés mellett, mint írja, ma Szűcs-felejtésről is beszélni kell, amelyet ő elsősorban a politikai baloldal szellemi tompaságának ró fel, aminek „legfőbb oka a szekértábor-logika mellett egy reális és kiegyensúlyozott Európa-kép hiánya: Európa fóbia itt, kritikátlan Európa rajongás ott."

A problémát leginkább az nehezíti, hogy Szűcs Jenő nem írt összefoglaló Európa-monográfiát, így gondolatait elszórt megnyilatkozásainak mozaikjaiból kell összerakosgatni – ezzel a megállapítással csak egyetérteni lehet. Gyurgyák Szűcs későbbi írásait vette górcső alá, ezért is törekedtem, ha még oly vázlatosan is, a forrásvidék feltárására.

Gyurgyák szerint Szűcs elsősorban olyan író, akinek Európa-koncepciója egyike volt a leginkább magyarázó erővel bíró elképzeléseknek. „Igazat kell adnunk Fernand Braudelnek, amikor azt írja a Vázlatról, hogy Szűcs mindig provokál, vitára indít, reflexiókat ébreszt, még akkor is, ha nem mindig győzi meg az olvasót az igazáról. […] A lényeg, hogy Szűcs Jenő elképzelését akkor is idézni fogják, s azt akkor is vitatni fogják, amikor egyes részletkérdésekben a történettudomány már egészen más álláspontra helyezkedett."

Szűcs kapcsán a jövőre nézve kiemeli, hogy személyében egy olyan példamutató autonóm alkotóról van szó, aki túllépett a népi–urbánus szembenálláson, másfelől, hogy művei kiindulópontként szolgálhatnak a jövőben Európa és az európai folyamatok jobb megértése kapcsán.

Gyurgyák 2019-ben újra visszatért Szűcshöz nyolc hosszú bekezdés erejéig[126]. Ebben az írásában Európa kapcsán Oscar Halecki és Fernand Braudel mellé társítja Szűcs Jenőt, akinek elsősorban az az érdeme, hogy Európát úgy írta le, mint amelynek struktúrái mintha csak azért épülnének fel, hogy a felépülés pillanatában rögtön megkezdődjék az építmény lebontása, ami a térségnek egy egyedülálló dinamikát tud biztosítani. „Az európai csoda és titok éppenséggel ebben rejtezik, nevezetesen, hogy a joguralom, a demokrácia, az emberi méltóság és a szabadság önmagukban is ellentmondásos elvei és értékei, valamilyen titokzatos módon mégiscsak harmonikusan kapcsolódnak egymáshoz. Továbbá, hogy ez a modell végül is létrehozott Európában egy működőképes gazdasági, társadalmi és politikai szisztémát. Ez pedig egyedi, soha nem látott jelenség az emberiség történetében."

A régióelméletre hivatkozva Magyarország bár a köztes régióhoz tartozik, s mint ilyen mintakövető és nem autochton, a nyugati modellből határozza meg önmagát egy kelet-európai közegben, ahol a komolyabb változások útja hagyományosan felülről lefelé történik – ez természetesen felveti a mindenkori politikai elit felelősségét. Másfelől ki is jelölné egy értelmes vita kereteit a „nyugatos" és a „harmadikutas" tábor között, amire a szekértábor-logika miatt kevés esélyt lát.

Írásának további részében korunk Európájával és benne az Európai Unió helyével, jövőjével és lehetőségeivel foglalkozott az átalakuló és polarizálódó világrend fényében. „Kérdés, hol lesz ebben a teljességgel új geo- és világpolitikai szituációban Európa helye, és vajon a sokak által követelt »nemzetek Európája« működőképes-e, és elég hatékony-e egy ilyen konstellációban. Nem is beszélve azokról a globális problémákról, mint amilyen például a klímavédelem vagy a migráció, amelyek végső soron még összeurópai keretekben sem oldhatók meg." Gondolatmenetét azzal zárta, hogy a magyar politikai elit akkor járna el a lehető legbölcsebben, ha most egy jó ideig csendben meghúzódna és kivárna.

Végül, de nem utolsósorban a politológus Csizmadia Ervin gondolataival zárnánk munkánkat. 2017-es publicisztikájában[127] roppant erős felütéssel indított, már a cím is provokatív: *Él-e még a régióelmélet?* Csizmadia szerint a könyv a '80-as években volt roppant népszerű – az okokat már korábban ismertettük, itt nem ismételjük meg –, hogy aztán a rendszerváltással és a tranzitológia felfutásával ugyanolyan hirtelen veszítsen népszerűségéből.

Szűcs Jenő tanulmánya, mint írja, rámutat: akármekkora volt is a hatalmi tényezők körében a mintakövetési hajlandóság, a nyugati vívmányok teljes mértékű átültetése mégsem sikerülhetett. Nem az akarat esetleges hiánya, hanem a társadalmi szerkezet nyugatias jellegének hiánya miatt. Már a korai államszervezés is egy felülről jövő felzárkóztató integrációs szándékkal indult. A törekvés ugyan megvan a hiányzó társadalmi szerkezetek pótlására is, de a közép-európaiság „beszorulást" is jelent: se tisztán nyugati, se tisztán keleti megoldások nem tudnak rendszerré összeállni. Ebben a kérdésben teljesen egyetért Gyurgyákkal.

A mintakövetés problémáját tárgyalva, úgy véli, hogy 1989-ben az inga a túlzott mintakövetésben, míg 2010 után ellenhatásként a mintaadásban csúcsosodott ki. Ebből a szempontból érdemes vizsgálni az Orbán-kormány politikáját, különösen, ha mindezt összekapcsoljuk a geopolitikai kihívásokkal. A globalizáció korában ugyanis a demokráciák már nemcsak a belpolitikai erőtérben működnek – ebből a szempontból érdemes újragondolni a régióelméletet.

Csizmadia 2018-as írásában[128] Szűcs Jenőnek a korábbi gondolatmenetét megismételve a migránsválság kapcsán leírja, hogy mennyire élesen kirajzolódik a Nyugat és a Kelet-Közép-Európa régió különbsége a jelenség kapcsán. A nyugati álláspont a migránstéma kapcsán is a nyugati „dezintegrációs modell" mentén rajzolódott ki, amelynek lényege, hogy fogadjuk el: a folyamat alulról vezérelt, és nincs egy kanonizált állami megoldása. A nyugati fejlődésben ugyanis az a logika, hogy előbb dezintegrálódnak bizonyos struktúrák, hogy aztán fokozatosan összeálljon valami, és ezt a „majd lesz valahogy" felfogást fogadja el Közép-Európa is. Innen is látható, hogy Nyugaton a „dezintegráció" korántsem azt jelenti, mint nálunk.

Ez a folyamat, mint írja, a térséget nagyobb kihívás elé állítja, mint a demokratikus átmenet a szocialista tábor összeomlása után. Miért? Azért, hangzik Csizmadia válasza, mert térségünk történelmi tapasztalatiból is stabilitásra és integrációra törekszik „és nemigen van tapasztalata arról, hogy a dezintegrációs szakaszok hogyan járulnak hozzá új integrációs mechanizmusok és struktúrák kialakulásához. Ami tehát egy nyugati ember számára szinte magától értetődő (hogy az alulról jövő »teremtő káosz«) pozitív lehet, az egy átlagos magyar számára korántsem evidencia. – Többek között ezen folyamatok megértését is segíti, ha időről-időre elővesszük Szűcs munkáit.

Ugyanezt a gondolatot görgeti tovább 2019-es tanulmányában, amikor a mintakövetés és mintaformálás kilengései kapcsán a regnáló kormánypárt erőtartalékait vizsgálja: „A Fidesz elitje azért bír nagy cselekvési potenciállal, mert az ő számára a demokrácia már a maga ellentmondásosságában jelentkezik, továbbá még egy új elemmel is bővül: nevezetesen az Európai Unióban játszott magyar szereppel. A mintaformálás azért lesz népszerű, és a választók többsége azért igazolja ezt vissza, mert a széleskörű társadalmi tapasztalat nem az, mint a 80-as években (hogy a külső erőtér segít), hanem az, hogy a külső erőtér nem tudta megteremteni azokat a vívmányokat, amelyek benne voltak a demokratizálás programjában."[129] – Tehát az 1990–2010 között regnáló erők túlzottan labancos közpolitikáját ezért is tudja hatékonyan felváltani a Fidesz kurucosromantikus és némi turanista extremizmust is felvonultató narratívája.

Összegzésként azt lehet elmondani, hogy Szűcs Jenő a kortárs (újra)olvasói szerint ma elsősorban azért érdekes és izgalmas olvasmány, mert még mindig tud újat mondani Európa két szélső régiójáról továbbgondolandó tanulságokkal a köztes régió számára.

(Következtetések és kitekintések) Eszmetörténeti kalandozásunk elején három célkitűzést jelöltem ki és munkámat vélhetőleg elvégeztem, amennyiben:

Igyekeztem bemutatni, hogy Szűcs Jenő gondolkodásának az olyan kulcsfogalmai, mint *a nemzet, a nemzettudat, a nacionalizmus, az identitás, az ideológia, a régió és Európa* már a Vázlat megírása előtt, a Molnár Erik-vita nyomán megindult publicisztikai és tudományos műveiben is megjelentek, mintegy forrásbázist képezve a későbbi művéhez. Szűcs életművének és a Vázlat előtörténetének ilyen jellegű összevetését korábban nem vizsgálták ilyen mélységben, holott éppen csak „próbafúrást" végeztem.

A régióelmélet rekonstrukciója nyomán a két szélső régió központi rendező fogalmait Nyugaton a *szabadságban*, Keleten az *igazságban* véltem megtalálni, amiből messzemenő következtetéseket vonhatunk le a két mintaadó jellegére vonatkozóan. A nyugati modell adaptálásának problematikáját térségünkre vonatkoztatva – az ideológia és az identitás témakörén belül maradva –, Szűcs hősei alapján a sikeres adaptáció kulcsa a *radikális politikában*, a folyamat megtorpanása pedig egy évszázadokon átívelő (ellen)*kulturális ikonban* csúcsosodhat ki.

Harmadszor, a szűcsi gondolatok kortárs olvasatait vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy ma a Vázlat legfontosabb üzenete nem a köztes régió (ön)identitásának meghatározásában vagy (újra)definiálásában, hanem elsősorban geopolitikai és geostratégiai összefüggéseiben tud hasznosulni átalakuló világunkban.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy az itt felvázolt és felvillantott gondolatokat egy további vizsgálódás tovább hasznosíthatja. A nacionalizmus, a nemzettudat, a regionalizmus és Európa szerves kapcsolata nemcsak az ideológia és az identitás szintjén fontos, hanem a mindennapi politikai kultúra milyenségére is magyarázatul szolgálhat, azzal az intelemmel, amelyet Szűcs is idézett Bibó kapcsán: a szükségszerűség és a lehetőség határán sok minden megtörténhet, de elsősorban kitartás és jó akarat kell hozzá – ez azonban már az eszmetörténet és a politológia határvidékén túlmutatva, a gyakorlati közpolitika kialakítására irányul.

A dolgozat írójának ezen a ponton kell letennie a tollát, mivel nem veretes publicisztika, hanem egy eszmetörténeti és politológiai áttekintés volt az elsődleges célja, amit legjobb tudása szerint végzett el, munkáját pedig az Olvasó ítéletére bízza.

JEGYZETEK

1 A Bibó-emlékkönyv létrejöttéről és körülményeiről részletes szakirodalom áll rendelkezésre, amelyet átlátni is nehéz, ezért pusztán tömören a következőket mondhatjuk: A kötetet eredetileg születésnapi kiadványnak szánták, ám a hatalom az utolsó pillanatban közbeszólt, ezért a Gondolat Kiadó visszautasította a megjelentetését, így 1979-ben az időközben elhalálozott Bibó emléke előtt tisztelgő szamizdat kiadvány lett, hogy 1991-ben végre megjelenhessen a *Bibó-emlékkönyv,* I–II., Réz Pál előszavával. Budapest-Bern, 1991, Századvég – Európai Protestáns Szabadegyetem.

2 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle,* 24. évf. (1981) 3. sz. 313–359. o.

3 Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Bp., 1983, Magvető Kiadó. Továbbiakban: *Vázlat.* A dolgozat erre a kiadványra hivatkozik.

4 Szűcs összesen 7 alkalommal használja ezt a kifejezést művében.

5 Szűcs Jenő: Magyarország regionális helye Európában. In Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. Bp., 1986, MTA Történettudományi Intézet, 5. o.

6 Ezzel kapcsolatban kiváló elemzést nyújtott Tóth Gábor: Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete. Szűcs Jenő középkor-képéről. *Korall,* 3. évf. (2002) 9. sz. 137–154. o.

7 Sükösd Mihály: Folyóirat és történelem II. rész. Valóság: 1963–1993. *Mozgó Világ,* 20. évf. (1994) 1. sz. 64–65. o.

8 Keszei András: „Én kíváncsi történész vagyok". Interjú Bácskai Verával. *Korall,* 1. évf. (2000) 1. sz. 9. o.

9 Az életrajzra vonatkozóan: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp., 2011, Osiris Kiadó, 603–604. o.

10 Krausz Tamás: *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Bp., 2011, Russica Pannonicana, 226. o.

11 Gyáni Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás*, 40. évf. (2008) 6. sz. 14–15. o.

12 Ács Pál: „Hamis barátok rebelliója". Szűcs Jenő Dózsa-tanulmányai – 40 év után. *Történelmi Szemle*, 56. évf. (2014) 4. sz. 616–619. o.

13 Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp., 1955, Művelt Nép.

14 Uő: A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. In Gerevich László (szerk.): *Budapest régiségei* /A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve, XVIII./ Bp., 1958, Akadémiai Kiadó, 336–337. o.

15 Hegedűs B. András (szerk.): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita*. Bp., 1990, Kelenföld Kiadó, 116–117. o.

16 Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 2002, Osiris Kiadó.

17 Uo. 143. o.

18 A vita legjobb, legszélesebb kitekintést nyújtó és bőséges szakapparátust felvonultató összefoglalása Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok,* 142. évf. (2008) 6. sz. 1483–1536. o.

19 A találó kifejezést Gyertyán Ervin használta először.

20 Romsics Ignác: i. m. 397–421. o.

21 Őze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Bp., 2009, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 89–90. o.

22 Dénes Iván Zoltán: Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai. *Regio* 13. évf. (2002) 4. sz. 64. o.
23 Perényi Károly: Molnár Erikről, ötven év után. *Újkor.hu* (2016. szeptember 28.) Link: https://ujkor.hu/content/molnar-erikrol-otven-ev-utan
24 A legfontosabb és magát a vitát is elindító cikke: Molnár Erik: Történetszemléletünk nacionalista maradványairól. *Új Írás,* 2. évf. (1962) 10. sz. 1236–1243. o. A témával kapcsolatos fontosabb írásai: Ideológiai kérdések a feudalizmusban. *Történelmi Szemle* 4. évf. 3. sz. (1961) 261–278. o.; A hazafias-nemzeti ideológiáról. *MTA Társadalom-Történeti Tudományok Osztálya Közleményei*. XIII. (1964) 3. sz. 303–313. o. A vita válogatott anyagát később összegyűjtötték és egy gyűjteményes kötetben megjelentették: *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Elő- és utószó: Pach Zsigmond Pál. Bp., 1965, Kossuth Könyvkiadó. A továbbiakban innen idézzük Molnár vonatkozó írásait.
25 Uo. 1–28. o.
26 Uo. 85. o.
27 Andics Erzsébet (szerk.): *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Bp., 1964, Kossuth Könyvkiadó. V-XL.
28 Ez azért is érte érzékenyen Molnár táborát, mert szociokulturális értelemben inkább urbánusnak volt tekinthető, a csoport több prominens tagja pedig a vészkorszak túlélőjének számított.
29 A vita ezen irányú el- és leágazásával kapcsolatban lásd Romsics: i. m. 418–419. o.
30 A 19. századra visszatekintő probléma eredetileg Arany János 1877-ben írt *Kozmopolita költészet* c. verse miatt robbant ki, de hatásában mind a mai napig érezhetően jelen van, amennyiben a kozmopolita a nemzeti érdekkel és érzelemmel szembenálló *idegent* jelenti.
31 Hazai és nemzetközi (elsősorban szovjet) kitekintéssel Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal*. Szeged, 2013, JATE Press, 123–130. o.
32 Vö. Romsics: i. m. 419–421. o.
33 Lackó: i. m. 1516–1518. o.
34 Vö. Szűcs Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság. *Történelmi Szemle*, 6. évf. (1963) 1. sz. 11–14. o.
35 Szűcs Jenő: *Nemzet és Történelem*. Bp., 1984, Gondolat Könyvkiadó, 83–88. o.
36 Kissé messzire vezet, de érdemes egy olyan kitérőt tenni, hogy ebben az értelemben Trianon értelmezése nem a magyar nemzet, hanem sokkal inkább a magyar birodalmi nagyság és tudat tragédiája (is).
37 Uo. 36–37. o.
38 Uo. 6–7. o.
39 Uo. 391–395. o.
40 Vö. uő: *Vázlat*. 60–63. o.
41 Uo. 166. o.
42 Uo. 5. o.
43 Bibó István: A német politikai hisztéria okai és története (1942). In uő.: *Válogatott tanulmányok.* I. köt. Bp., 1986, Magvető Kiadó, 365–482. o; továbbá: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (1946); A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme (1947). In uő.: *Válogatott tanulmányok.* II. köt. Bp., 1986, Magvető Kiadó, 185–266., 485–504. o.
44 Uő.: *Válogatott tanulmányok.* III. köt. Bp., 1986, Magvető Kiadó, 5–124.
45 Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Bp., 2007. Osiris kiadó, 454. o.
46 Ezzel kapcsolatban: Csepregi András: Bibó István Krisztus-képe, mint politikai kísérlet. In Hubai Péter (szerk.): *Az igaz vallás: Előadások a vallástudomány és a theológia vonzásköréből*. Bp., 2018, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 138–159. o.
47 Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* II. köt. Bp., 1986, Magvető Kiadó, 583–584. o.
48 Uo. 603–612. o.
49 Szűcs: *Vázlat.* 6. o.
50 Bibó István: Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna… In uő: *Válogatott tanulmányok.* IV. köt. Bp., 1990, Magvető Kiadó, 265–282. o.
51 Uo. 278. o.
52 Vö. Kemény István: Magyarság és Európa. In Dénes Iván Zoltán (szerk): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 1993, Tanulmány Kiadó, 133–147. o.
53 Szűcs: *Vázlat*. 84. o.
54 Uo. 79–81. Más vonatkozásban Anderson, Perry: Az abszolutista állam. Bp. 1989. Gondolat Könyvkiadó, 17–52., 253–286. o.; Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Bp., 1990, Gondolat Kiadó, 183–308. o.
55 Graves, Robert: *A görög mítoszok*. I. köt. Bp., 1970, Európa Könyvkiadó, 307–312. o. Újabban: Gloviczki Zoltán: Európé szerelme. *Ókor,* 3. évf. (2004) 2. sz. 5–9. o.
56 Európé keresésére induló testvérét sokatmondóan Kadmosznak, szó szerinti fordításban „Keletinek" hívják. Vö. Graves, Robert: i. m. 312–315. o.
57 Simon Zsolt: Európa nevének eredetéről. *Ókor,* 1. évf. (2002) 2. sz. 2. o.
58 A „Kelet" megalkotása „Nyugaton" Edward Said-ra visszavezethető gondolat, bár azóta a posztkolonialista diszkurzus termékenyen hasznosította nemcsak az Európán kívüli, de az Európán belüli világra is, megalkotva az egzotikus, barbár és minőségileg alacsonyabb rangú Délkelet-Európát, Közép-Európát és persze a Kelet-Európára kiterjesztett posztszovjet térséget. Vö. Bartha Eszter: Az egzotikus „másik"? In *Kelet-európai sorsfordulók: Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil*

tiszteletére. Bp., 2016, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 341–349. o.

59 Szűcs: *Vázlat*. 14. o.

60 A problémával kapcsolatban nemzetközi kitekintéssel Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453.* Bp., 1999, Bizantinológiai Intézet Alapítvány, 171–204. o.; Bréhier, Louis: *A bizánci civilizáció*. Bp., 2010, Bizantinológiai Intézet Alapítvány; Komáromi László: *A bizánci hatás kérdése a középkori magyar jogban és a magyarországi egyházjogban.* Bp., 2013, Pázmány Press, 23–40., 229–282. o.

61 Szűcs: *Vázlat*. 55–57. o.

62 Uo. 73–75. o.

63 Uo. 90–92. o.

64 Puskin, Alekszandr: *Levelek*. Bp., 1980, Európa Könyvkiadó, 296. o.

65 Az egykori Keleti-blokk országaiban pontosan ezért volt sokáig másodlagos, hogy a világpiacra termeljenek, mivel a birodalmi keret nyújtotta belső, szabályozott és védett piacon ment a kereskedés. A '60-as és '70-es évek détente időszakának kedvező hitelei, illetve az olajárrobbanás indították el a KGST, majd a szovjet tömb felbomlását, ami tökéletesen egybeesett az orosz elit érdekeivel.

66 Dugin, Alekszandr: A geopolitika alapjai. Térségben gondolkodni. In Siselina, Ljubov – Gazdag Ferenc (szerk.): *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény.* Bp., 1997, Zrínyi Kiadó, 347. o.

67 Szűcs: *Vázlat*. 8–15. o.

68 Uo. 24–27. o.

69 Uo. 26–27. o.

70 Uo. 31. o.

71 Uo. 38–39. o.

72 Szűcs: *Nemzet és …* i. m. 89. o.

73 Uő: *Vázlat*. 41–45., 49. o.

74 Huizinga, Johan: *Hogyan határozza meg a történelem a jelent?* Bp., 2015, Typotex Kiadó, 175–198. o.

75 Vö. Szűcs: *Vázlat*. 72–73. o.

76 Sokáig Japán volt az egyetlen nem európai állam, amely a nyugati modellt sikerrel adaptálta és maga is ipari nagyhatalommá lépett elő. A siker kapcsán Perry Anderson a színtisztán feudális állapotból való „fázisugrást" emeli ki, megkerülve a rendi anarchia és az abszolutizmus szakaszait. Ezzel szemben Tőkei Ferenc az ázsiai termelési mód egy sajátos változatával magyarázza az eredményességet. Vö. Anderson, Perry: id. mű. 426–467., 561–594. o.; Tőkei Ferenc: *Ázsiai termelési mód, antikvitás, feudalizmus*. Bp., 2005., Kossuth Kiadó, 113–118. o.

77 Szűcs: *Vázlat* 14–15., 74–75. o.

78 Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Bp., 2009, Napvilág Kiadó, 50. o.

79 Vö. uő.: *Nationalism*. London, 1997, Weidenfeld & Nicolson, 5–13. o.

80 Uo. 49., 51–58. o.

81 Uo. 53. o.

82 Szűcs: *Vázlat*. 92–93. o.

83 Uo. 88. o.

84 Ide tartoznak a fővárosok sugár- és körútjai, a különféle közgyűjtemények létrejötte, valamint a múzeumalapítások mellett ekkor kezdődik a nemzetinek titulált irodalmi, képzőművészeti és zenei anyag gyűjtése, népszerűsítése és terjesztése. Mindehhez a nagy népi eposzok és eposztöredékek felkeresése is társult vagy annak hiányában a nemzeti eposz megteremtése lett a legfontosabb művészeti feladat és cél. Ebből a szempontból érdemes vizsgálni pl. Wagner zenéjét vagy a preraffaelita mozgalmat.

85 Ady Endre: Ismeretlen Korvin-kódex margójára. [Figyelő, 1905.] In *Ady Endre összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok. 1905. október 1. – 1906. június 14.* VII. köt. Bp., 1968, Akadémiai Kiadó, 16. o.

86 Ezen rész több tekintetben támaszkodik Dupcsik Csaba: Szűcs Jenő régiószemlélete napjainkból visszatekintve című írásában kifejtett gondolatokra. *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle,* 2. évf. (2012) 2. sz. 12–19. o. Online elérés: https://socio.hu/uploads/files/2012_2/dupcsik.pdf.

87 Szűcs: *Vázlat.* 75. o.

88 Uo. 76. o.

89 Uo. 63–64. o.

90 Uo. 77. o.

91 Szűcs, Bibóból kiindulva, ezért látja a porosz „siker árát" a fasizmusban, ahová ez a modellvariáns vezetett. Vö. Szűcs: Vázlat. 94–99. o.

92 Uo. 105. o. Érdekes, de a modern szemléletű geostratégiai megközelítés is hasonlóan írja le a problémát. Vö. Mitchell, A. Wess: *A Habsburg Birodalom nagystratégiája.* Bp., 2020, Antall József Tudásközpont, 21–82. o.

93 Szűcs: *Nemzet és …* i. m. 603. o.

94 Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Bp., 2008, Osiris Kiadó, 15. o.

95 Szerémi György: *Magyarország romlásáról*. Bp., 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó, 80. o. Érdemes megemlíteni, hogy az izzó vastrónhoz képest Szerémi egy másik Dózsa-hagyományt írt le.

96 Márki Sándor: *Dósa György és forradalma*. Bp., 1883.; Uő: *Dósa György*. Bp., 1913. o.

97 Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Gondolat Könyvkiadó. Bp., 1973.

98 Szűcs: *Nemzet és …* i. m. 601–668. o.; Uő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974. 4. sz. 409–435. o.; Uő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: egy kódex tanúsága. *Levéltári közlemények*, 1972. 2. sz. 213–263. o.

99 Erdélyi Gabriella: *Szökött szerzetesek.* Libri Kiadó, Bp., 2011. 161–181. o.
100 A Dózsa-kultusz és az irodalmi modernség kapcsolatára lásd: Rigó Béla: Dózsa György. Ady, Juhász Gyula és József Attila költészetében. (Előzményekkel és perspektívákkal). In Veres András (szerk.): *„A lélek a lét türelme”.* Tanulmányok József Attiláról. Balassi Kiadó. Bp. 2017. 27–38. o.
101 Ady Endre: La Barre – Dózsa György. [Budapesti Napló, 1906. nov. 13.] In *Ady Endre összes prózai művei VIII. Újságcikkek, tanulmányok*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1968. 177. o.
102 Vö. Rigó Béla: i. m. 38. o.
103 Szűcs: *Nemzet és* ... i. m. 632., 647–655. o.
104 Szűcs: *Utolsó* ... i. m. 144–145. o.
105 Uo. 147. o. Tekintve, hogy művét Szűcs a ’80-as évekre fejezte be, nem lehet nem észrevenni a párhuzamot az akkori jelen magyar valóságával.
106 Szűcs: *Nemzet és* ... i. m. 367–373. o.
107 Vö. uo. 368., 376–377. o.
108 Uo. 368. o.
109 A történeti-politológiai vizsgálódás ilyen irányú kiterjesztése, a sci-fi, fantasy, továbbá a gamer és a second life társadalmi vizsgálatával kapcsolatban: Tóth Csaba: *A sci-fi politológiája*. Bp., 2016, Athenaeum Kiadó; Tóth Csaba (szerk.): *Fantasztikus világok. Társadalmi és politikai kérdések a képzelet világaiban*. Bp., 2017, Athenaeum Kiadó; Filippov Gábor et al (szerk.): *Párhuzamos univerzumok.* Bp., 2019, Athenaeum Kiadó.
110 A játék elemzése megállapítja, hogy a szórakoztatáson túl a készítők nagy hangsúlyt helyeztek az oktatási célzatra is. Lengyel Ádám: A Sid Meier’s Civilization játéksorozat történészszemmel. *Újkor.hu* (2021. december 18.). Online elérés: https://ujkor.hu/content/a-sid-meiers-civilization-jateksorozat-torteneszszemmel.
111 A hivatalos bemutató videó egy rövid összefoglalóval. A sorozat korábbi részeiben a magyarság már szerepelt, de ún. nem-játszható (non-playable character: NPC), ellenséges népként vagy barbár egységként. Online elérés: https://www.youtube.com/watch?v=UlLlHGD5w6U.
112 Montety, Henri de: Közép-Európa két igézete. Néhány hipotézis a Nyugatról. *Kortárs*. 61. évf. (2017) 5. sz. 41. o.
113 Vikol Katalin: Európa koordinátái és hazánk. Beszélgetés Szűcs Jenő történésszel. *Magyar Nemzet*. 1982. március 6.
114 Helyünk Európában. Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő beszélgetése. *Jelenkor,* 26. évf. (1983) 5. sz. 445–449. o.
115 Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. Előadások a Történettudományi Intézetben 3. Bp. 1986.
116 Rostás Zoltán interjúja Szűcs Jenővel 1980-ból. *Buksz,* 25. évf. (2013) 4. sz. 336–341. o.
117 P. Szűcs Julianna (szerk.): *Az Új Márciusi Front. Dokumentumok, cikkek, interjúk*. Bp., 1989, Múzsák Közművelődési Kiadó, 208–212., 280. o.
118 Szűcs, Jenő: *The Historical Construction of National Consciousness. Selected Writings.* Editey by Gábor Klaniczay, Balázs Trencsényi, Gábor Gyáni. Bp., 2022, CEU Press.
119 Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Bp., 1997, Balassi Kiadó – JATE – Osiris.
120 Losoncz Alpár: Közép-Európa az európai hármasszerkezetben. Szűcs Jenő Közép-Európájának kritikai olvasata. In. Mester Béla (szerk.): *Régiók, határok, identitások. (Kelet-) Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*. Bp., 2016, Gondolat Kiadó, 66. o.
121 Vö. uo. 71. o.
122 Uo. 79. o.
123 Uo. 80. o.
124 A szerző további írásai a közép-európaiság témakörében: Losoncz Alpár: Velük elkezdődhetne. Közép-Európa – Felejtsük el? Válaszok a 2000 körkérdésére. *2000*, 26. évf. (2014) 12. sz. 3–19. o. Online elérés: https://ketezer.hu/2014/12/kozep-europa-felejtsuk-el-2/; Losoncz Alpár: *Válság és affektusok*. 2016. Online elérés: https://uni-eszterhazy.hu/api/media/file/615188b178ad44f3d04692a3c77791b60c7572e9.
125 Gyurgyák János: Szűcs Jenő Európa-képe. *168 óra.* (2018. november 1.) Online elérés: https://168.hu/tudas/gyurgyak-janos-szucs-jeno-europa-kepe-158455.
126 Gyurgyák János: Nyolc bekezdés Magyarországról és Európáról. *Válasz.* (2019. június 12.). Online elérés: https://www.valaszonline.hu/2019/06/12/nyolc-bekezdes-europarol-es-magyarorszagrol/
127 Csizmadia Ervin: Él-e ma a régióelmélet? *Magyar Nemzet*. 2017. január 16. Online elérés: https://magyarnemzet.hu/archivum/velemeny-archivum/el-e-ma-a-regioelmelet-3893790/
128 Csizmadia Ervin: Szűcs Jenő, a Nyugat-értő magyar. *24.hu*. (2018. október 30.) Online elérés: https://24.hu/poszt-itt/2018/10/30/csizmadia-ervin-nyugat-kelet-szucs-jeno/
129 Csizmadia Ervin: Mit kezdjünk Európával? A hazai politikai elitek mintakövetési és mintaformálási stratégiája. *Metszetek,* 8. évf. (2019) 110–133. o. Online elérés: http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_201904_08.pdf.

PAÁL ZOLTÁN

Eckhardt Sándor kultúrtörténeti „Középeurópa” fogalma – (Kelet)-Közép Európa helye a történetírásban

A magyar történetírásban az országhatárok és a különböző szférák közötti tér betöltésére született teóriák és koncepciók korokon átívelő kontinuitást mutatnak.[1] Ugyanakkor a zóna, a régió és a tér fogalmát nem lehet kizárólagosan földrajzi vagy akár politika- és gazdaságtörténeti kontextusban értelmezni, hiszen számos, koherenciát teremtő jelenség vizsgálható. Példaként Európának a nagy háborút követő politikai és katonai kettészakadásával a múltja is átértelmeződött, megkezdődött a kontinens képének újragondolása, egyes részeinek új szempontú kutatása. Így az 1930-as években többen is reflektáltak arra a kérdésre, hogy miképpen lehet interpretálni azt az egységet, amelyet Kelet-Európának nevezünk. Ugyanakkor a Közép-Európa fogalom eredeti jelentése, valamint kontextusa korábbi időkre nyúlik vissza, hiszen Friedrich List már a 19. század derekán felvetette *Mitteleuropa*-koncepcióját.[2]

Nyilván a fogalomról szóló diskurzusnak nemcsak szellemi és ideológiai vetületei vannak, hanem historiográfiai hangsúlyossága is megkérdőjelezhetetlen. Talán az előbbiekből adódik a kérdés nehézsége, hogy a magyar vonatkozású Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa szemlélet teoretikusai között miféle művelődéstörténeti, gazdaságtörténeti[3], politikatörténeti és irodalomtudományi szempontok érvényesültek az európai történeti, irodalmi zónák megállapításában.[4] Ugyanakkor ennek a tanulmánynak nem feltétlen tárgya értelmezni az összes Kelet-Közép-Európa fogalmat, hiszen csak azt kívánja bemutatni, hogy egy elfeledett történész miként járult hozzá Közép-Európa fogalmával a történeti tudástermeléshez.[5] Ez a feledésbe merült történész pedig Eckhardt Sándor, aki programadó írásában elsőként fogalmaz meg olyan, elsősorban kultúrtörténeti következtetéseket, amelyek a későbbi korok történetírói számára is hivatkozási alapot jelentettek.

Ebből az elgondolásból következik, hogy nem Közép-Európa történetét kívánom megírni, hanem a fogalommal kapcsolatos diskurzusokat értelmezni, aminek pontos árnyalásához szükséges a lehetséges kereteket is behatárolni. Ebben a megközelítésben Közép-Európa nem merev és nem zárt történeti, művelődéstörténeti, irodalomtörténeti kategória, hanem egy többszörös változáson átment régió, így számos szempont közrejátszik vizsgálatakor, hiszen szerepe van az adott irodalom differenciáltságának, történeti alakulásának.[6] Mindemelett az egyes narratívák értelmezéséhez érdemes kijelölni azokat a műfaji kereteket is, amelyek kontextusában értelmezhető Eckhardt Sándor Közép-Európa fogalma. Ebben a vonatkozásban pedig megkerülhetetlen a korszakban megjelenő „*littérature comparée*”[7] irányzatának ismerete, amelyet gyakran azonosítanak a Fernand Baldensperger,[8] illetve Paul Hazard nevével fémjelzett *Revue de Littérature Comparée* orgánumával.

A *Revue de Littérature Comparée* keletkezése bizonyos fokú visszahatás volt a 19. századi irodalomtörténet szűknek érzett nacionalizmusára, de egyben arra is törekedett, hogy a különféle nemzetiségű irodalomtörténészek elzárkózását feloldja. Erre adott alkalmat a nemzetközi együttműködések, kongresszusok szervezése, mint például a *Commission Internationale d’Histoire Littéraire Moderne*, amely az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszus fórumát is jelentette.[9] Ez a kongresszus pedig a legjelentősebb helyszínévé vált a közép- és kelet-európai irodalmi összefüggések új szempontú

kutatásának.[10] Az Eckhardt által képviselt irányzat Magyarországon a húszas évek végén, a harmincas évek elején jelent meg azzal az újdonsággal, hogy felváltotta a régi típusú tárgytörténetet, a hatáskutató pozitivizmust és forrástanulmányt a szellemtörténeti módszerű összehasonlításra.[11] Ennek a szemléletnek a *Minerva* adta a legnagyobb teret, amelynek megindulása időben egybeesett a komparativizmus francia orgánumának megindulásával.[12]

Az összehasonlító irodalomtörténet magyar vonatkozású tudománytörténeti vizsgálata és határainak kijelölése számos szempontból a Minerva folyóirathoz, annak programadó tanulmányaihoz köthető. Ezek közül meghatározó Horváth János[13] – aki az irodalomról való gondolkodás kontextusában értelmezi a szintézis lehetőségeit és különböző korszakok irodalmi felfogását –, valamint Zolnai Béla írása. Utóbbi szerző tanulmányában egy polemizáló kapcsolatot fogalmazott meg, miszerint a magyar összehasonlító irodalomtörténet alapvetően a francia összehasonlító irodalomtörténet és a német szellemtörténet (*Geistesgeschichte*) kettős hatását mutatja.[14] Sőt, Zolnai kilátásba helyezi az egyes európai irodalmak kapcsolatát, mint írja: „az összehasonlító irodalomtörténet kifejlődése nem egyéb, mint tükre annak a folyamatnak, amelyben az európai irodalmak összetartozásuk tudatára ébrednek."[15] Talán Eckhardt Sándor is ezt az összetartozás-tudatot kívánta értelmezni.

Eckhardt Sándor *Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában* című munkája 1931 tavaszán hangzott el előszóban a már említett irodalomtörténeti kongresszuson,[16] illetve ugyanebben az évben jelent meg a Minerva hasábjain. Eckhardt tanulmányában, az új irányzatok szellemében arra kereste a választ, hogy milyen mértékben lehet Közép-Európa összehasonlító irodalomtörténetéről beszélni. Ugyan a szerző gondolatai újnak hatottak, de a kelet-európai irodalmak szintézisének gondolata nem Magyarországon, hanem Németországban fogalmazódott meg 1911-ben, amikor Karl Dietrich, a lipcsei egyetem tanára kiadta a német imperializmust hirdető könyvét.[17] Dietrich után pedig az 1930-as években lett a német kutatások hivatalos tendenciája a bizonyos *kultúrlejtőelmélet,* amely megfogalmazta, hogy a német kultúrától és civilizációtól Közép- és Kelet-Európa felé lejt az út. Ez azt jelentette, hogy a Kelet-Európa és Közép-Kelet-Európa kultúrájában a német hatás az ösztönző.[18] Ennek az elméletnek reprezentánsai között tartjuk számon Fritz Valjavecet és az eckhardti narratíva szempontjából is meghatározó Bleyer Jakabot, aki a németes álláspont finomabb képviselője volt.

Eckhardt tanulmányában a magyar és a szomszédos népek irodalmának kapcsolatait, párhuzamait tárta fel, s ennek alapján húzta meg egy olyan szellemi régiónak a határait, amely része ugyan a sokszínű európai irodalomnak, mégis viszonylagos önállósággal rendelkezik. Így jut a szerző arra a következtetésre, hogy a Duna mentén a nyelvi, faji, etnikai különbségek ellenére párhuzamos irodalmi jelenségek észlelhetők, az irodalmi párhuzamok pedig alkalmasak arra, hogy kijelöljék a régió határait. A szerző tehát komparatisztikát, azaz az összehasonlító irodalomtudományt műveli a történetiség elveinek érvényesítésével.[19]

A legfőbb közös vonást a dunai népek romantikus irodalmában érzékeli Eckhardt:

„Szaporítani lehetne még a középeurópai romantika párhuzamos megnyilvánulásait. Végeredményben mind a német romantika esztétikai és filozófiai eszméire megy vissza. A filozófiai megalapozás elesik, megmarad, erősödik ellenben a politikai elszigetelésre törekvő tüzes hazafiasság. Ez valamennyi középeurópai nép romantikájára áll: mindenütt megállapíthatjuk a filozófiai alap hiányát és a nemzetpolitikai tendencia fűtő szenvedélyét."[20]

A szerző alapvetően egy német orientációval kiegészült, filozófiamentes politikai jelleget ismert fel. A nemzetpolitikai tartalom és a hozzá tartozó attitűd markánsan érződik a tanulmányban, de előtte fontos megállapítani, hogy a dunai népek irodalmának történeti összefüggéseit a már említett Bleyer Jakab is észrevette.

Mint írja: „Magyarországon különben egy irodalomtörténész már határozott formulát fogalmazott meg az ilynemű kutatások számára. A magyar germanista Bleyer Jakab vezette be a magyar irodalomtörténeti kutatásba ezt az eszmét, mely bizonyos mértékig Nadler geográfiai elméletéhez csatlakozik, de tulajdonképpen önálló tapasztalaton alapul. Bleyer mesterének, Heinrich Gusztávnak tárgytörténeti módszerét óhajtotta kiegészíteni azzal, hogy az irodalmi áramlatok vizsgálatába külön szempont gyanánt állította be Bécs szerepét. Ennek a szerepnek oly nagy fontosságot tulajdonít, hogy szerinte minden európai mozgalom, mely Bécsen áthatolva jut el a dunai népekhez, külön ízt, sajátos jegyet kap.”[21]

Eckhardt több ponton is kifogásolta Bleyer kultúrgeográfiai meglátását és nyíltan fordult a koncepció ellen, amelyet történelmi és irodalmi tényekkel igazolt: úgy érvelt, hogy a magyar protestantizmus nem állt közel Bécshez, viszont a középkori magyar irodalomnak közvetlen francia, olasz és lengyel kapcsolatai vannak.[22] Ahogy Eckhardt fogalmaz: „[Bleyer Jakabbal] Ellenben megkísérlem részletesen megmutatni, hogy a magyar irodalom éppen presztizsénél fogva termékenyítette meg a szomszéd nemzetek irodalmi életét és pedig már a reformáció óta, de különösen a XIX. században”[23], majd megállapítja, hogy „Buda és Pest a XVIII. század óta a magyarsággal közös politikai életet élő egyéb nemzetek számára szellemi kisugárzási központot alkotott.”[24]

A Bleyer Jakab nevével fémjelzett Bécs-koncepció és Eckhardt Sándor állásfoglalása élesen szemben áll egymással, hiszen két egymással összeegyeztethetetlen Közép-Európa fogalom rajzolódik ki. Bleyer elgondolásában egy Bécs központú kisugárzásról lehet beszélni, amelyet teoretikus írásában így fogalmaz meg: „Bécsből ezen áramlatok mind eljutottak hozzánk is, és neki köszönhetjük elsősorban, hogy a német irodalom a XVIII. század végén elhatározó befolyással volt kulturális viszonyaink alakulására. Protestáns ifjaink természetesen ezután is járták a német egyetemeket, az a hatás azonban, amely általok érte hazánkat, alig mérhető össze azzal, melyet Bécs közvetített velünk.”[25] Bleyer koncepciója tehát nem más, mint egy olyan Közép-Európa fogalom, amelyben elsősorban német, másodsorban nyugat-európai szellemi hatások érvényesülnek. A magyarok feladata ebben az elgondolásban a német kultúra továbbadására redukálódik.[26] Ehhez képest Eckhardt egy kiegyensúlyozottabb viszonyt feltételezett, amelyben a két főváros kulturális pozíciója azonos: „…e korban Bécs volt a nap, Pest és Buda két ikerbolygó, mely körül számtalan hold keringett.”[27] A két Közép-Európa fogalom szembenállására számos példát lehetne hozni, amely megannyi ponton kapcsolódik a Horthy-korszakban jelenlévő német dominanciához,[28] de ezek túllépnek a Közép-Európa fogalom tartalmi keretein. Ugyanakkor az kiemelhető, hogy Eckhardt máshol is hasonló töltetű kultúrtörténeti állást foglal el, mint írja: „A Made in Germany volt jóformán az egyetlen megbízható márka, még ha a német védjegyen az angol–francia Copyright betűi átlátszottak is.”[29]

Összegzésként Eckhardt Sándor 1931-es előadása és megjelent tanulmánya már címében is feltűnést keltett, akárcsak tartalma és módszertana, hiszen először került arra sor, hogy egy magyar tudós egy nemzetközi fórumon kifejtette elképzelését egy olyan kultúrtörténeti kapcsolatrendszerről, amelyet Eckhardt Közép-Európának nevezett. Eckhardt párhuzamosságokban és hatásokban gondolkodott, a magyar irodalom felől kisugárzó impulzusokat regisztrálta, valamint azok kihatását a „dunai” irodalmakban. A szerző tanulmánya abban nóvum, hogy szakított a pozitivizmustól örökölt módszerek és kutatási eljárásokkal, és helyébe a közvetlen érintkezésen alapuló és régiókra kiterjedő elemzést vette számba. Eckhardt az összehasonlíthatóság alapját az (irodalmi) együttéléssel indokolta.[30] Ugyanakkor a tanulmány nemcsak az említettek tekintetében meghatározó, hanem a későbbiekben is hivatkozási alapot jelentett, hiszen A harmincas évek második felétől, egészen a háború kitöréséig napirenden volt „Közép-Európa”.

A folklór, a szociológia, a történetírás és a korszak divatos tudományainak figyelme Közép- és Kelet-Európára irányult, s ahogyan Eckhardt is, úgy az *Apolló* című folyóirat is, a dunai népek irodalmának kutatását tűzte ki programul. A Gál István szerkesztésében megjelent orgánum eredetileg a *Középeurópa* címet kapta, s feladata lett volna a magyarság és a környező népek szellemi közeledésének előmozdítása.[31] Az Eckhardt-féle tanulmány vonatkozási pont lett több történész és irodalomtörténész számára, valamint beleilleszkedett a Magyar Nemzet hasábjain megjelenő vitákba is, amelynek első akkordját az Apolló szerkesztője ütötte le, majd folytatódott Baráth Tibor írásával, de a későbbiekben a kor nagy történészei is hozzászóltak a kérdéshez.[32] Ezenfelül Eckhardt kortársai közül még Németh László neve is említhető, aki szintén konstruált egy Közép-Európa fogalmat, amelynek tere a *Tanú*ban megjelent *Közép-Európa* rovat volt.[33] Ezeket az 1930-as években kibontakozott Kelet-Európa-, Kelet-Közép-Európa-kutatásokat Gáldi László *Magyarország és Kelet-Európa* című 1947-es könyve, valamint Fried István[34] tanulmánykötetei (*Kelet-* és *Közép-Európa között; Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*) tárgyalták behatóan. Mi több, a foglalom vizsgálatára külön periodika is napvilágot látott, hiszen az 1943-tól a Hóman Bálint által vezetett Teleki Pál Tudományos Intézet közreműködésével megjelenő, francia nyelvű *Revue de Histoire Comparée* legfontosabb célkitűzése között szerepelt a közép- és kelet-közép-európai népek összehasonlító történetének feltárása.[35]

Nyilvánvaló, hogy a fenti vizsgálatok, illetve a komparatisztika számára a párhuzamosságok és a hasonlóságok a lényegesek, de számba kell venni a további értelmezési pontok lehetőségét is. Következtetésként fontos kiemelni, hogy a kelet-közép-európai irodalmak egybevethetősége mellett nem pusztán az érintkezésen alapuló kapcsolatok szólnak. Bizonyos típusú genetikus korrelációkon túl a tipológiai hasonlóságok igazolják a zóna létjogosultságát, s ezt a realitást az 1945 utáni „tömbösödés” tudatosabbá tette,[36] hiszen a hidegháború utáni szovjet éra legitimálta a Kelethez való tartozás kérdését.[37] A fogalom vonatkozásában mostanra pedig azt kell regisztrálni, hogy a legtöbb Kelet-Európa értelmezés hátterében elsősorban a kelet-európai rendszerváltások állnak.[38] Bizonyos értelemben ez alól jelent kivételt Hanák Péter *A Kert és Műhely* munkája, amelyben Bécs és Budapest kultúráját vette számba. Hanák koncepciója hátterében a nemzeti küzdelmek és a nemzetek közötti konfliktusok vizsgálata vezetett el a közép-kelet-európai népek összefogásának egy lehetséges értelmezéséhez.[39] Sőt tanulságos lehet Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő rádióbeszélgetése is, amelyben látleletet adnak a fogalom tartalmi változásáról is.[40]

Ugyanakkor Szűcs nemcsak a fogalmi változások egyfajta értelmezését adja, hanem következetesen bevezeti a köztes területi kategóriákra a régió fogalmát. Szűcs Jenő a térnek olyan kezelését adja, amely állam és társadalom egymáshoz való viszonya alapján típusokat állít föl, és ezt rávetíti a történelmi térre. Szűcs a történetileg kialakult köztes régiót a társadalom és az állam egymás közötti viszonyából vezeti le.[41] A szerző alapvetően három nagy területet – Nyugat-Európát, Kelet-Európát, valamint Közép-Kelet-Európát – és ezek egymáshoz való viszonyát elemzi.[42]

A leírtakból több következtetés is megfogalmazható. Egyrészt vitathatatlan, hogy a köztes szférákra utaló történeti koncepciók szerteágazó diskurzusokhoz kapcsolódnak. Másrészt azt kell látni, hogy a *(Kelet)-Közép Európa* fogalom rendkívül differenciáltan van jelen a történeti tudásban, amelynek egy lehetséges értelmezése Eckhardt Sándor tollából származik. A szerző „Középeurópa” fogalmát alapvetően egy kultúrtörténeti, irodalomtörténeti megközelítésben árnyalja, amely tartalmán kívül módszertanában is nóvum, hiszen tetten érhető benne a *Geistesgeschichte,* valamint a *littérature comparée* hatása is.

JEGYZETEK

1 Kövér György: *Településszerkezet és városhierarchia*. In Kövér György – Gyáni Gábor (szerk): *Magyarország társadalomtörténete*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
2 György László: Közép-Európa átváltozásai. Eric Hobsbawn és Hanák Péter vitája a rendszerváltás hajnalán. *Eszmélet*, 35. évf. (2023. tavasz) 137. sz. 68. o.
3 Pach Zsigmond Pál: Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. *Századok,* 1982. 3. sz. 428–459. o.; Berend T. Iván – Ránki György (szerk): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest, 1969, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
4 Fried István*: Utak és tévutak Kelet-Közép Európa irodalmaiban.* Budapest, 1989, Magvető Kiadó, 377. o.
5 Fried István: A magyar balkanisztikai kutatások. Hagyományok és problémák. *Helikon*, 21. évf. (1975) 2. sz. 170–171. o.
6 Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest, 1986, Gondolat Kiadó, 86–87. o.
7 Vajda György Mihály: A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata. *Helikon*, 8. évf. (1962) 3. sz. 325–373. o.
8 Fernand Baldensperger: Littérature comparée: le mot et la chose. *Revue de Littérature Comparée,* 1921. 5–29. o.
9 Hopp Lajos: Revue de Littérature Comparée. *Helikon*, 10. évf. (1964) 1. sz. 98–104. o.
10 Rudolf Chmel: A komplex irodalomtörténeti kutatás igénye. *Irodalmi Szemle*, IX. évf. (1966) 8. sz. 733. o.
11 Vajda 1962, 345–346. o.
12 Uo. 346. o.
13 Horváth János: Magyar irodalomismeret. *Minerva,* 1. évf. (1922) 4–7. sz. 187–207. o.
14 Zolnai Béla: Az összehasonlító irodalomtörténet mai állásáról. *Minerva,* 2. évf. (1923) 1–5. sz. 70–83. o.
15 Uo. 70. o.
16 Hankiss János: Az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszus. *Budapesti Szemle*, 59. évf. (1931) 222. köt. 645. sz. 300–311. o.; Dékány István: Az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszus. *Athenaeum*. Új évf. (1931) 17. köt. 4–6. sz. 202–203. o.
17 Chmel 1966, 733. o.
18 Fried 1986, 29. o.
19 Majoros István: Kelet- és Közép-Európa között (recenzió). *Jelenkor*, 29. évf. (1986) 10. sz. 957. o.
20 Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. *Minerva*, 10. évf. (1931) 10. sz. 94. o.
21 Uo.
22 Vajda 1962, 344. o.
23 Eckhardt 1931, 96. o.
24 Uo.
25 Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. *Irodalomtörténeti tanulmány.* Budapest, 1909, Akadémia Kiadó, 6–7. o.
26 Vajda 1962, 342. o.
27 Eckhardt 1931, 97. o.
28 Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest, 2014, Ráció Kiadó, 241. o.
29 MTAKK Ms 5982/119.
30 Fried 1986, 22–29. o.
31 Gál István: A Virtuális Középeurópa. *Apollo,* I. évf. (1934. dec.) 1. sz. 80. o.
32 A vita a Magyar Szemle 1940. évi januári számaiban bontakozott ki, a vezérmotívum Kárpát-Európa és Közép-Európa kérdése volt.
33 Vajda 1962, 354. o.
34 Fried Istán elgondolkodtató módon regisztrálta, hogy a térség számos elnevezéssel bír (Dunatáj, Délkelet-Európa, Kárpát-Európa, Közép-Kelet-Európa) – mind-mind egy-egy politikai irányzatot takar. Maga a Kelet-Közép-Európa Fried István fogalma. In Sziklay László: Kelet- és Közép-Európa között. Irodalmi párhuzamok és szembesítések. *Tiszatáj*, 43. évf. (1989) 8. sz. 80. o.
35 Újvári Gábor (szerk): *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Budapest, 2011, Ráció Kiadó, 268. o.
36 Fried 1989, 378. o.
37 György 2023, 81–82. o.
38 Uo. 86. o.
39 Csunderlik Péter: *Egy különleges közép-európai történész: Hanák Péter pályaképe*. Budapest, 2023, Napvilág Kiadó.
40 Történelmi figyelő: Helyünk Európában: Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő beszélgetése. *Jelenkor*, 26. évf. (1983) 5. sz. 445–449. o.
41 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. évf. (1981) 3. sz. 313–359. o.
42 Kövér 2003, 50–51. o.

HORVÁTH PÉTER

MŰHELY

A láger utáni honvágy és az írás örök szelleme – Kertész Imre: Vázlatok 1958–1963

Lapunk ezen tanulmánnyal emlékezik meg
Kertész Imre Nobel-díjas magyar író születésének 95. évfordulójáról

A Kertész Imre Intézet kiadásában *Vázlatok, feljegyzések, tématervek 1958-1963* címen az irodalmi Nobel-díjas magyar író hagyatékának fontos része látott napvilágot 2023-ban. Az esemény ezidáig nem váltott ki különösebb kritikai visszhangot, pedig aligha szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy milyen lényeges fejlemény ez a Kertész-filológia történetében. Jelentős állomás abból a szempontból, hogy a szerzői jogok egyedüli birtokosaként a 2020-ban felállt Intézet most először rendezett kötetbe olyan anyagokat, amelyek korábban még nem jelentek meg magyarul, emellett könyv és folyóirat-közlés formájában sem voltak elérhetők. A könyv kiadástörténetéhez hozzátartozik, hogy a Rowohlt Verlagnál 2022 márciusában már németül megjelent a *Vázlatok*ban olvasható napló teljes anyaga és a funkcionális ember portréjáról szóló fejtegetés, kiegészítve 1962 októberéből és novemberéből származó, a *Sorstalanság*ot értelmező három szöveghellyel.[1] A magyar kötet, amint az Soltész Márton utószavából kiderül, a berlini Kertész Archívumban őrzött, *Vázlatok* feliratú kéziratgyűjtő 62 lapos anyagát adja közre, amelyben az 1958-tól 1963-ig vezetett napló mellett az író töredékes tématervei lelhetők fel.[2] Az olvasóközönség ennek köszönhetően most először pillanthat be Kertész életének azon periódusába, amikor megtette a kezdő lépéseket az íróvá válás útján. A korábban publikált kötetek közül a Kertész által, szintén feljegyzésekből összeállított *Gályanapló* (1992) a *Sorstalanság* megírására utaló, 1961-re datált sorokkal kezdődik, a *Vázlatok*ból most a megelőző három esztendő anyaga vált hozzáférhetővé. A közreadott szövegegyüttes tehát azért is különösen értékes, mert az írói pályakezdés azon időszakából származik, amelyről elérhető források híján a Kertész művei iránt érdeklődő olvasóknak ezidáig semmilyen tudása, ismerete nem lehetett.

Ha a biográfia összefüggésében próbáljuk meg elhelyezni a kötetet, akkor előzményként mindenképpen meg kell említeni, hogy az első fordulat Kertész életében 1955 tavaszán következett be. Az esemény jelentőségét jelzi, hogy az író maga „egzisztenciális föleszmélésének" pillanataként nevezte meg. Eredetileg a vonatkésések okairól kellett volna cikket írnia, amikor e feladat ügyében látogatást tett a Keleti pályaudvar közelében. Kertész egy vasúti irodaépület L alakú folyosóján lett részese annak a megvilágosodásszerű eksztatikus tapasztalatnak, amikor félelmében a falhoz lapulva a szomszédos folyóson haladó személy lépteit menetelő tömegek visszhangzó vonulásaként vélte meghallani. *A kudarc* című regényében elbeszélt élmény olyan erős hatással volt rá, hogy nem sokkal ezt követően belső emigrációba vonult, s hozzákezdett művészi tevékenységéhez, időrendileg ennek a munkának az első dokumentumait tartalmazza a *Vázlatok* kötet.[3]

(Az Én, a hóhér) Az újdonsült író első nagy vállalkozását az *Én, a hóhér* című regény jelentette.[4] A munkához a katonai ügyészség börtönében a karhatalmi őrség tagjaként 1952–53-ban szerzett élményei szolgáltak önéletrajzi háttérként. A mű különösen fontos volt Kertész számára, legalábbis ezt támasztja alá, hogy a *Mentés másként*ben arról

olvashatunk, az írói hivatásválasztásban valójában nem Auschwitz és az áldozati létforma megtapasztalása, hanem a tettes börtönőr szerepe játszott döntő szerepet.[5] Az *Én, a hóhér* főhőse a klasszika-filológus Lipsius, a Harmadik Birodalom tömeggyilkosa, aki a háború utáni perek idején a börtönben emlékezik vissza a parancsa nyomán végrehajtott harmincezer ember lemészárlására. Mindenesetre ma is különös és ellentmondásos elképzelésnek tűnik, hogy a Rákosi-diktatúra börtönőreként szerzett tapasztalatait, amelyek közé emberéletek kioltása bizonyosan nem tartozott, Kertész egy náci tömeggyilkos figurájában tervezte feldolgozni. A történelmi különbségeket elfedő, a totalitárius hatalom tipikus képviselőjének az ábrázolása befejezetlenül maradt, s egész életében kísértette szerzőjét, ezt igazolják többek közt a *Vázlatok* feltűnően gyakori szöveghelyei. Az önértelmező műveletek hol öniróniának nevezik a művet, hol az élet *„központi értelmének”* (39. o.), annyi bizonyos, hogy az alkotói pálya indulását maradéktalanul kitöltötte a könyvvel vívott küzdelem. Ezt az 1955 és 1959 közti időszakot Kertész a *„zsenialitás korszakaként”* értékelte, amikor hiába rugaszkodott neki kitartóan és makacsul újra és újra, a téma olyannyira kifogott rajta, hogy később sem sikerült formába öntenie. A fiaskó beismerése 1959 tavaszán már nem volt tovább elodázható, ekkorra mindössze egy fejezet készült el, amivel még szerzője sem volt elégedett. S ekkor következett be az életút második fordulata, ennek lefolyásáról igazán a *Vázlatok* alapján kaphatunk képet.

(A vígjátékírás örömei és frusztrációi) A *Vázlatok* olvasója számára a könyv elején, az 1958 novemberével induló dátumozott bejegyzésekből felettébb borús kép rajzolódik ki. A művészi keserűség forrásaként felfogott lassúság, a nyomorúságként leírt élet, a halál sürgető követelése és a sors által kikényszerített írói élmény mind közvetve vagy közvetlenül kilátástalanságot, személyes krízist sugallnak. A pesszimista önábrázolás folyamatában 1959 márciusában minden előzmény nélkül következik be hirtelen pozitív változás. Amint megtudhatjuk, Kertész az önvizsgálat penitenciáját rótta magára, mert *„élete legkülönlegesebb és legkövetkezetlenebb kalandjába bonyolódott”*, amikor februárban három röpke nap alatt *„gyorsan és üzletiesen”* megírta élete első vígjátékát, a *Csacsifogat*ot. Az *„esetlegesség szabadságával”*, *„felhőtlenül”* végzett gyors munka *„szenzációs meglepetésül”* szolgált számára, nemcsak elvarázsolta és lebilincselte fantáziáját, hanem váratlan örömmel ajándékozta meg a regénnyel való sínylődés hosszú hónapjai után: *„E nyomasztó súlytól, a terméketlenség szerencsétlen konstellációjától szinte egy csapásra szabadított meg ez az együgyű és ártatlan – és ártalmatlan – munkácska (…).”* (14. o.) Az első teljes, a maga elkészült mivoltában minden korábbi próbálkozás felett diadalmaskodó darab a maga könnyedségével a feloldozást jelentette a nagy mű iránti görcsös erőfeszítés kötelezettsége alól. De miért is fontos ez az önvallomás, miben áll a jelentősége számunkra – adódik a kérdés. Nos, elsősorban annak bizonyítása okán, hogy a mind ez idáig csak mellékfoglalkozásként és kényszerű pénzkeresetként számon tartott vígjátékírás sokkal nagyobb jelentőséggel bírt Kertész íróvá válásának folyamatában, mint az korábban feltételezhető volt. A *Csacsifogat* ugyanis visszavonhatatlanul az első sikert jelentette, ami elhozta az elzárkózás sötétjébe a külvilágból származó elismerés első fénysugarait, s ez új megvilágításba helyezte az *Én, a hóhér*t és a vele folytatott küzdelmes éveket. A *Vázlatok* 1958–59 telén keletkezett feljegyzései összességében abba a döntő átalakulásba engednek bepillantást, hogy a kizárólag regényfikcióra összpontosító meddő szépírói törekvés mellett minden előzmény nélkül miként kap teret a naplóírói, valamint a vígjátékírói kifejezésmód. Az írói repertoár hirtelen kibővülése rövid időn belül ment végbe, ami jelzi, hogy milyen alapvető változások zajlottak le ekkor az alkotói munka tekintetében.

Amikor egy évvel később, 1960 februárjában Kertész hasonló helyzetben a *Bekopog a szerelem* szövegkönyvén dolgozik, már nyoma sincs az önfeledt sikerélménynek, s minden a visszájára fordulni látszik. Az első alkalom euforikus hangulata helyébe a fenyegető idegösszeomlás és a feladatra való alkalmatlanság érzete lépett. Amíg az elkészült szöveg átdolgozását barátjára, Kállai Istvánra testálja, ő maga a munka végeztével nehéz szívvel arra az elhatározásra jut, hogy időlegesen feladja az *Én, a hóhér*ra irányuló rögeszmés fáradozásait. A döntés mögött nyilvánvalóan a vígjátékírói kalandok álltak, a *Vázlatok* tanúsága szerint ezek a remélt célokkal ellentétes következményeket váltottak ki, nem hogy katalizátorai nem lettek, hanem teljesen megakasztották a regényírói lendületet. Kertészre gyakorolt hatásuk jelentősége mindenekelőtt az elidegenedés mint alkotói tapasztalat kiváltásában ragadható meg, amelyek, ahogy azt maga az író konstatálta, *„ahelyett, hogy felszabadítottak volna, ellenkezőleg, kissé elidegenítettek tőle”* (39. o.). Az *Én, a hóhér* megírásának kudarcára tehát a szerelmi témájú vígjátékok tettek végérvényesen pontot.

(Siker és kudarc együttállása) Az idegen másság mindig feltételezi az ismerős saját megjelenését, az alkotói krízis, miközben elnyelte az *Én, a hóhér*t, új döntéshelyzetet teremtett. Kertész 1960 márciusában tudósít arról, hogy meghozta, mint évtizedekkel később kiderült, élete legnagyobb hatású és legjobb döntését: felhagyott a tömeggyilkos Lipsius vallomásával, hogy helyette megírja *„a saját mitológiámat, a deportáltatásom történetét”* (38. o.). Az új témaválasztás a *Sorstalanság* fogantatásának pillanatát jelöli, a „saját mitológia” megtalálását, amelynek világrahozatala tizenhárom évet vesz majd igénybe, s 1973 májusában zárul le. A maga torzó voltában az *Én, a hóhér* az írói kudarc tanúságának a hordozója, amely az írói fejlődés szerves részét képezte, ahogy Kertész fogalmazott: *„sorsom egyik felétől, megismeréseim első összegzésétől csak ennek a munkának a befejezésével szabadulhatok”* (39. o.). A regényből elkészült töredék később a címében is sokatmondó *A kudarc* (1988) kompozíciójába épült be. Kertész sorsának másik fele ekkor, 1960 márciusában emelkedett ki a felejtés mélyéből, hogy évek múltával művé formálódva, *Sorstalanság* címen a magyar irodalomban példátlan írói sikert reprezentáló regényként érje utol a világhír. A sorstalan tömeglétből az alkotó munka révén visszanyert saját sors az érem két oldalaként integrálta magába a kudarc és siker tapasztalatát. Mindebből jól látható, hogy indulásakor Kertésznél miként épült be kudarc és siker dialektikája az írói egzisztencia belső szerkezetébe.

A *Vázlatok* kapcsán arról is meggyőződhetünk, hogy a deportálás tárgyválasztásának a zenés vígjátékok mellett a *Bűn és bűnhődés* elmélyült elemzése képezte a közvetlen előzményét. Kertész egyik nagy olvasmányélménye volt 1959 márciusában az előző évben a Szépirodalminál új fordításban kiadott háromkötetes nagyregény. Az író összevetésében az *Én, a hóhér* hőse Raszkolnyikov inverz megfelelője, utóbbi története Dosztojevszkijnél a megtérő „eleven léleknek” a vallás szelleme által az élethez való visszatalálását szemlélteti. Miközben nem rejtette véka alá fenntartásait a *Bűn és bűnhődés* egyes fejezeteivel kapcsolatosan, a cselekmény befejezése könnyes katarzist váltott ki Kertészben. A két regény közös problémáját abban látta, hogy az igazságszolgáltatás előtt a tettük miatt bűnhődő gyilkos főszereplők útja az önmegismerésben kulminál: Raszkolnyikov *„az időhöz kötöttség szórakozott és mechanikus őrlődésébe meg akarta pillantani végre önmagát, magára kellett ismernie borzalmas módon, hogy megtalálja a dolgok értelmét”*. (32. o.) A bűnében feleszmélő Lipsius és Raszkolnyikov, a két Täter (’tettes’) hőstípus közti hasonlóság felfedezése határvonalat jelentett Kertész írói fejlődésében, miután ezzel végleg lezárta a tettes-regény

megírására irányuló törekvéseit. Ezt követően olyan új regénytípust kellett kitalálnia, amelynek főszereplője nem bűnelkövető, ezáltal nem a bűn, illetve a bűnös személye áll a történet középpontjában.

A munkanaplóból nagy vonalakban nyomon követhető, hogy szerzője milyen műnek képzelte el új *„táborregényét”*. Nem kevesebbet remélt tőle, mint a *„sors humanizálását”*, azt, hogy utólag értelmet ad a kamaszfiúként koncentrációs táborban eltöltött hónapoknak. Annak ellenére sem szándékozott azonban követni a lágerregények konvencióit, hogy a saját önéletrajzi emlékezetét vette kiindulópontul. Az először a *Vakáció a táborban* címmel megírni tervezett epikai munkának az egzisztencialista regények szolgáltak mintaképként, de az előzetes tervek szerint azok férfias filozófiai spekulációit a személyes élmény hitelességéből táplálkozó lírának kellett volna helyettesítenie. Kertész nyilvánvalóan nem elégedett meg egy dokumentumértékű beszámolóval, s a KZ-könyvek színvonalát úgy akarta meghaladni, hogy az olvasói tapasztalatnak a haláltábor *„vonzó és életveszélyes varázsa”* (41. o.) is része legyen. A naplószöveg konkrétan említi Thomas Mann *Varázshegy*ét mint epikai modellt, hozzá hasonlóan kellett volna *„egy fülledt, rémülettel és betegséggel és halállal terhes atmoszféra ezoterikus varázsát”* (40. o.) megteremteni a regényben. Bár nem igényel hosszas indoklást, hogy elfogadjuk, Kertész valóban eredeti koncepcióval rukkolt elő, amikor a holokauszt ábrázolását a koncentrációs tábor ezoterikus varázsának esztétikai elvére és saját líraként felfogott élményeire kívánta alapozni, a *Sorstalanság* poétikája végül mégsem ennek az írói víziónak a jegyében készült el.

(A muzulmán) A *Vázlatok* nem hagy kétséget afelől, hogy a *Sorstalanság* megírásában a muzulmán-élmény feldolgozásának alapvető szerepe volt. A tervezett regény 1960 decemberében már a *Muzulmán* munkacímet viselte, s a kézirat lezárásáig ezen az író nem is változtatott; régóta köztudott, hogy a Szépirodalmi Kiadó szerkesztőjének, Gondos Ernőnek a javaslatára lett végül a mű címe a *Sorstalanság*. A *Muselmann* név, amint az többnyire ismert, a lágerekben mindenki által kiközösített, halál küszöbére jutott foglyokra vonatkozott. A muzulmánt mint egy szélsőséges, a végstádiumra jellemző emberi létállapot alanyát a koncentrációs táborok teremtették meg. Az auschwitzi szemtanú Jean Améry úgy emlékezett meg róla, mint aki a többi rabtól eltérően feladta a küzdelmet, *„nemcsak szellemét vesztette el, de a szó szoros értelmében el is embertelenedett”*.[6] A modern biopolitika paradigmatikus helyeként a rendkívüli állapotot már normaként működtető láger abban volt új, hogy a holokauszt kreatúrájának a *„puszta életre”* (*zoé*) redukálta a létmódját: *„A tábor, amennyiben lakóit megfosztották jogi státuszuktól és teljes egészében puszta életté redukálták őket, egyúttal a legabszolútabb biopolitikai tér, amely valaha megvalósult, ahol a hatalommal szemben minden közvetítés nélkül, csak a puszta élet áll.”*[7] A lágertársadalom törvényei szerint a muzulmán nem tartozott a betegek közé, mivel egészséges fogolyként tartották számon, nem vehette igénybe az egészségügyi szolgáltatásokat: ő volt a legutolsó *„biopolitikai szubsztancia”*, amelyet a gázkamra előtt még biológiai cezúrával elő lehetett állítani.[8] Kertész 1960. március 19-ére datált feljegyzése nem mindenben követi a muzulmánleírások konvencióit, így például rendhagyó módon nem csupán az élőhalott fogoly végletes testi leromlottságáról beszél, hanem egy transzcendentális *„csodálatos belső élmény”* birtokosaként is feltünteti. Aki mégis elsősorban az emlékezet miatt különleges figura, különösen, mert a *Vázlatok* lapjain az író saját KZ-élménye alapján beszél arról, milyen volt muzulmánnak lenni a lágerben.

A vággyal átitatott holokausztemlékezet mindenekelőtt *„beteges gyönyörűség”* (46. o.) forrása. Az elfeledett múlt képeinek felidézése során Kertész rémülten tapasztalta saját magán, hogy milyen patologikus élvezettel képes elmerülni ezekben a *„fizikai fájdalmaktól*

szublimált, tisztán a lelki benyomásokra vonatkozó emlékfoszlányokban" (46. o.). Az időbeli alásüllyedés a múltba azért veszélyes művelet, mert hasonlít a táborban átélt tapasztalathoz, ahogy az apatikus *Muselmann* – engedve az önfeladás édes mámorának – elveszti az egyéniségét. Amikor a csontsovány rab teljesen elszakadt a külvilágtól, önmagába visszahúzódva a szeme egyedül befelé lát, értelmének kikapcsolása után agyában ekkor már csak összefüggéstelen *„emlékfoszlányok nyüzsögnek"*. Az egzisztenciájától, azaz saját emberi mivoltától megfosztott muzulmán úgy jut el a halál határáig, hogy az egyéniségét megsemmisítő önfeladás *„beteges gyönyörében"* egészen Isten közeléig jut. A *Vázlatok* muzulmán-leírásának filológiai érdekessége, hogy Kertész később majdnem szó szerint megismételte a *Lét és írás* 1965. március 19-i szöveghelyén. Az egyetlen markáns különbség, hogy az öt évvel későbbi gondolatmenet zárásában a muzulmán a buddhista nirvána-tapasztalat alanyaként jelenik meg: *„Ember soha nem lehet közel annyira önmagához és Istenhez – talán helyesebb lenne inkább Buddhát mondani. A 'kialvás', a nirvána itt úgyszólván a maga laboratóriumi tisztaságában tanulmányozható."*[9] A muzulmán Kertész számára kétarcú jelenség, egyszerre az emlékeibe öntudatlanul elmerülő lelki határhelyzet alanya, másrészt a kioltódás transzcendens tapasztalatának hordozója. Az író rajta keresztül éli újra a teljes önelvesztés regresszív vágyát, a sorstalan létforma halállal terhes ezoterikus varázsát, amelyben az emlékezet jelene és múltja egybeolvad és személytelen abszolút idővé alakul át. A muzulmán nemcsak a vágyat és emlékezetet egyesíti magában, de abszolút léttel bír: a minden külsőtől leválasztott immanencia figurája. Az egzisztenciafilozófia fogalmával szólva, az Önmagaság (*Selbstheit*) megtestesítője, hozzá mint halálhoz mért léthez képest különböztethető meg egymástól az ember autentikus és inautentikus létmódja. A lét abszolút bensősége ugyanakkor feltételezi a visszatérést a külső világba, ami a túlélés kezdőpillanata is egyben.

A legszélsőségesebb halálközeli ontológiai tapasztalatnak a *Vázlatok*ban nem a muzulmán az alanya, az ezoterikus varázsnak alávetett vegetáló fogolyban a *„meleg emlékezet"* még tartja a lelket. (49. o.) A *„teljes elidegenülés mindentől"* a legvégső stációban megy végbe, ekkor a *„belső sivárság"* és a *„néma fekvés"* mellett az ember lassan elkezd neheztelni a sorsra amiatt, hogy nem halt meg. Az áldozati létet beteljesítő boldog halál helyett így jön létre a holokauszt sajátos, a túlélés nyomasztó súlyával terhelt egzisztenciális idegenségtapasztalata. A muzulmán létforma túlélése nem élhető meg pozitív módon, miután az életben maradó képtelen úgy visszaemlékezni múltbeli, minden emberi méltóságától megfosztott helyzetére, hogy ne öntse el a szégyen egykori önmaga miatt.

(Honvágy a halálba: az ontológiai jelenlét) Kertész a következő szófordulattal adta vissza a *Sorstalanság* alapélményét, amelyből a mű megszületett: honvágy a halálba. A regényírás kezdőpontja a koncentrációs táborba való visszatérés vágya, Buchenwaldba, ami az egyszerű igazság alfája és omegája. A túlélőt a honvágya szólítja vissza a lágerbe, az egyetlen olyan helyre, ahol a halál az otthona lehet. A német romantikában a honvágy még filozófiai jelentéssel bírt, ez késztette arra az egyént, hogy képes legyen bárhol a világon otthonra találni, amint azt Novalisnál olvashatjuk: *„A filozófia tulajdonképpen honvágy – ösztönzés arra, hogy mindenütt otthon legyünk."*[10] Kertész esetében ezt a formulát úgy fogalmazhatjuk újra, hogy nála az írás tulajdonképpen honvágy a halálba – ösztönzés arra, hogy a lágerben élőhalott muzulmánok legyünk.

A halál utáni honvágynak a lágerbeli szubsztanciális igazság a tárgya: *„S a honvágy, mely ezt az írást sugallta, a változó világok igazságából való menekülés a Buchenwaldban felismert állandó igazság mozdulatlan világosságába."* (95. o.) A regénytémaként és regényformaként definiált halálvágy az *„átélt igazságból"* fakad, abból a sötét szabadságból,

„amit csak a halál adhat”. (78. o.) Mivel a megélt igazság önmagában életellenes, ezért jelenthette Kertész számára a *Sorstalanság* megírására ösztönző belső késztetést a halál után érzett honvágy. A szerzői koncepció szerint az élet és a halál dialektikáját a cselekményben egy átlagos lélek története szemléltette volna, ahhoz hasonlóan, ahogy az Hans Castorppal történik a *Varázshegy*ben. Kertész azonban világosan el is határolta regényét Thomas Mann művétől, mégpedig a *„halál benső átélése”* (80. o.) alapján: a *Zauberberg* világában az élet a tudat megvilágításában jelenik meg a szellem számára, nem pedig a saját testben megtapasztalt halálon keresztül. Bár mindkét perspektíva már az élet problémáját tudatosítja az emberi megismerés számára, annyiban mégis különböznek, hogy amíg Thomas Mann számára a szellem kritikai instanciaként mondott ítéletet az élet felett, addig Kertésznél a szellem trónfosztásával az élet önmagában fejezi ki saját kérdéses mivoltát.

A honvágy témája a *Sorstalanság* nagyszerűen megírt zárójelenetének is része, ami azt jelzi, hogy a *Vázlatok* e tárgyat érintő gondolatmenetei nem mentek veszendőbe a munka során, hanem hozzájárultak a mű végleges formájához. A jelenet a regény olvasói számára ismerős, ahogy Köves Gyuri várakozva megáll a téren, az utca végtelenbe vesző messzeségében felfedezi a lila bárányfelhőkkel tarkított bíborszínű eget, s a tábori vacsoraidő jellegzetes órájában a *„szelíd, alkonyati téren”* megrohanják az emlékek: *„Az a bizonyos jellegzetes óra volt ez – még most, még itt is felismertem –, legkedvesebb órám a táborban, s valami éles, fájdalmas és hiábavaló érzés fogott el utána: a honvágy. Egyszerre minden megelevenedett, minden itt volt és föltolult bennem, mind megleptek furcsa hangulatai, megremegtettek apró emlékei. Igen, egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet”*.[11] A halál árnyékában tisztább és egyszerűbb élet lenne tehát Buchenwald időtlen szubsztanciális igazsága. Az emlékező túlélő retrospektív nézőpontja a koncentrációs tábor igazságát mint a múlt kivételes, felejthetetlen helyszínét idézi meg, ily módon tárva fel a honvágy és az emlékezés közti szoros kapcsolat lényegét.

Kertész *„az életben való jelenlét”* (79. o.) kifejezéssel ragadta meg az ember világbeli létezését, amely a halál benső élményén alapul. A jelenlét kérdése manapság a kortárs humántudományi diskurzusok egyik legtöbbet tárgyalt problémái közé tartozik, ezért indokolt Kertész állítását kontextusba helyezni. A felszín mögötti mélység jelentésének kinyerésében érdekelt hermeneutikai értelmezéssel szemben Gumbrecht például kifejezetten az érzéki felfogás számára a térben szubsztanciaként adott tárgy anyagi jelenlétének vizsgálatát javasolta új elméleti alternatívaként. A jelentéshatások és a jelenléthatások oszcillálásában megképződő esztétikai élménynek ekkor az a feltétele, hogy a jelentés létrejövését az őt hordozó médium anyagi effektusaival összefüggésben gondoljuk el.[12] Kertész ezzel szemben fenntartotta a ráismerés bizonyosságát elhozó szellemi jelentés elsőbbségét, miközben a szellem megértő mozgását összekapcsolta az írás által megteremtett jelenléttel. A megismerés első belső fázisában a szubjektum a világgal azonosuló szellem útján eljut a dolgok mélységi centrumába, ahonnét szemlélve úgy tűnik, mintha *„minden mozgás és minden lét a világon belőlünk és saját létünkből fakadna”* (94. o.). Az individuum az immanenciában lesz Önmaga, ami azt jelenti, hogy *„ekkor és csakis ekkor,* tudjuk *az életet”*. (94. o.) A második fázisban az írás révén kifelé fordul a megismerés iránya: „*Számomra az írás nem más, mint kontaktus a saját énemmel. Az írás az a közeg, amelyben jelenlétünk testet ölt, és kapcsolatokat talál a világgal.”* (94. o.) Az írás által a világba kilépni és testi jelenléttel bírni benne azt jelenti, mint meghaladni a külső nélküli bensőként adott Önmagasságot, a saját énnel való érintkezés megteremtésével egyidejűleg kapcsolatot létesíteni a világgal. Az én színrevitelével együtt jön létre a világ, benne az alkotó immanens jelenlétével. A *Vázlatok*ban az írás az élet

hűvös és derűs formája, ami *„moralitás és becsvágy nélkül való, s nem kíván mást, mint hirdetni a puszta jelenlétet”*. (95. o.) Kertész tehát anélkül, hogy médiumtechnológiai értelemben kezelte volna az írást, a jelenlét egy új módját dolgozta ki, *az írás mint a világbeli jelenlét létesítésének* elgondolását. Az írás által megformált mű ennek jegyében akkor hiteles, *„ha jelenlétünk és mélyen megismert énünk valóságát teremtjük meg benne”* (95. o.), a mélységbeli Önmagaság és a felszíni jelenlét összetartozása a mű közvetítésével jelenik meg a világ nyilvánosságában. Az anyagi világnak mindig van tehát egzisztenciális visszakapcsolása az immateriális szellemi valósághoz, a világ centrumában a mű megalkotott léte mint spiritus mundi foglal helyet.

(Az erkölcsileg indifferens művészet meghaladása és Camus hatása) Kertész 1961 novemberében, a *Doktorkisasszony* készítése közben azt tűzte ki célul, hogy regényét minden külső elvárástól függetlenül, kizárólag belső igényeinek megfelelve dolgozza ki. A feladat teljesítéséhez a vígjátékok elidegenítő külső hatásaival szemben először újra vissza kellett találnia saját középpontjába, Önmagához: *„A regényt magamból kell írnom, saját centrumomból haladok kifelé, de amióta befejeztem a vígjátékot, nem voltam képes magamra találni. Most azért jöttem, hogy magamra találjak, s írjak.”* (111. o.)

A *Vázlatok*ban rögzített gondolatok a vígjátékírás és a regényírás közti éles, egymást kizáró ellentéten alapulnak, a külső ábrázolás és a benső kifejezés szembeállítása a mechanikus és plasztikus megjelenítés különbségében fejeződik ki. A valódi művészet ismérvének Kertész a plaszticitást tartotta, úgy vélte, a dráma műfaja (ideértve a tragédiát is) nem tekinthető művészetnek, nem több mint *„bűvészet”*. (106. o.) Az alkotómunka gyakorlása közben azonban ez a megkülönböztetés érvényét veszti, miután a vígjátékíró azt veszi észre magán, hogy a találó fordulatok és a sikerült megoldások ugyanazt az örömet váltják ki belőle, mint amelyet regényírás közben tapasztalt. A *„művészgerjedelem” „vaksága és erkölcsi megbízhatatlansága”* komoly, gyötrelmes dilemmaként jelentkezik, miután kikezdi azt az alapvető szerzői meggyőződést, hogy a regényírói munka magasabb rendű, mint a pénzkereset érdekében végzett könnyű színházi darabok létrehozása. A színházi világ szélsőséges kritikája a tragikus világnézet és a dráma legmagasabb kifejezési formára vonatkozó nézet sommás elutasításában is megjelenik, valamint a Nietzsche tragédiaelméletét megelőző megállapításban, miszerint *„a zene az egyetlen, ami jóváteheti a drámák és tragédiák elviselhetetlen óbégatását”*. (112. o.) Kertész színdarabokhoz fűződő ambivalens viszonya kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a 2003-ban megjelent *Felszámolás* című regénye eredetileg szintén színházi műnek készült, úgy tűnik tehát, hogy a színjátékírás nemcsak a korai periódusban jelentett alkotói kihívást az író számára, hanem pályája csúcsán is tovább kísértette.

Kertész munkanaplója 1962 júniusában zárul. Az elvégzett munka összegzése meglehetősen szerény eredményeket tud felmutatni, az eltelt huszonhat hónap során mindösszesze másfél fejezet készült el a regényből. S az is tulajdonképpen márciusban keletkezett, amikor az író végre rátalált a mű alaphangját meghatározó *„keresett stílusra”*: *„Rájöttem az egészen szűkszavú, hihetetlenül célratörő, valami megfoghatatlan, elég zavaros és nagyon extrém hatásra, amely egy stilárisan rendkívül finom, szubtilis egységen alapul. Ezt a technikát tekintem véglegesnek az egész regényt illetően – nem álltatom magam: Camus-tól, a* Közöny*ből tanultam, de úgy, hogy ezalatt magam is kitaláltam, mintha új lenne (...).”* (116. o.) Kertész 1957-ben vásárolta meg a *L' Étranger* (1942) Gyergyai Albert nevéhez fűződő magyar fordítását, amely saját bevallása szerint a *Halál Velencében* után a *„második halálos csapást”* jelentette számára.[13] Az idézett megállapítás abból a szempontból különösen fontos,

hogy egyértelműen kiderül belőle, a *Sorstalanság* művészi megformálásában a *Közöny* felől érkezett a döntő esztétikai hatás. A változás igazi áttörést jelentett, mégpedig elsősorban a tekintetben, hogy az *Én, a hóhér* kudarca után az emlékezésben felidézett élményanyagtól nem vezetett közvetlen út az önmagában esztétikailag hiteles műalkotás megteremtéséig.[14] Kertész kételyektől, megtorpanásoktól tarkított felfedezőútja a magára eszmélésnek az L alakú folyóson megtapasztalt eksztatikus tömegélményétől így ívelt egészen 1962 márciusáig, amikor sikerült az első maradandó, valódi irodalmi művészi értékű, ma is a *Sorstalanság* részét képező mondatokat papírra vetnie.

A *Vázlatok* igazi újdonsága, hogy sokáig azt a Kertészt láthatjuk benne, aki még nem a holokauszt tanúságtevőjének író szerepében szólal meg, hanem azon a ponton áll, ahol nekiveselkedve az emlékezetmunka nehéz feladatának, igyekszik rátalálni önmagára mint holokauszt-túlélőre. Kezdetben még egyáltalán nem úgy tűnik, hogy a naplóíró valaha is eljut regényírói küldetésének teljesítéséig, és sikerül majd művészi formát kölcsönöznie élménymúltjának. Épp ezért kell hangsúlyozni, ahhoz, hogy ez a sorsdöntő fordulat bekövetkezzen, Albert Camus műve kellett. A *Közöny* jelentőségét ennélfogva nem lehet alábecsülni abban, hogy Kertésznek sikerült megtalálnia saját elbeszélői hangját és egyedi nyelvi stílusát. Számára az egzisztencialista irodalom adta meg a döntő lökést az íróvá váláshoz, segített neki átlépni a művészet küszöbén, hogy ezzel a lépéssel ő maga is nagy formátumú folytatója legyen az egzisztenciafilozófiai irodalomnak és gondolkodásmódnak.

(A funkcionális ember portréja) Kertész 1963 karácsonya és szilvesztere közt vetette papírra az eredetileg saját használatra készült *Első vázlat a funkcionális ember portréjához* című írását. A *Sorstalanság* közben született alkotói számvetés a *Vázlatok* legfontosabb szövege, amelyből megismerhetjük az író emberképét, illetve gondolatait az írói munka céljáról. Mindenképp figyelmet érdemel, hogy Kertész egy *„új humanitás”* megteremtésének jegyében az élet felmutatását várta az írásról, s ennek a tanúsításnak az alapját, az ipszeitás megismerése, *„az önmagunkról való mélységes tudás”* (130. o.) jelentette. Az írás általi önalkotás és a műnek tanúságtételként való megformálása tehát már az induláskor világos megfogalmazást nyert, ez az egzisztencialista individuum-felfogás alapszerkezetét tekintve gyakorlatilag konstans eleme maradt az írói világképnek. Részletes fogalmi analízis helyett a következőkben csak arra próbálok meg rámutatni, hogy Kertész az emberi ittlét két ellentétes „szellemi” módozatát az *improduktív struktúrafunkció* és az *alkotó egzisztencia* egymást kizáró pozíciói révén vázolta fel, e poláris szerkezeten belül az első feladása automatikusan implikálja a második elfoglalását.

Kertész művészetről kifejtett gondolatait a valóságvesztés személyes tapasztalata inspirálta. A művészi ábrázolás tekintetében ez azt jelenti, hogy annak tárgyaként a valóság degradált módon, *„zavaros sors és összefüggéstelen élmény”* formájában jelentkezik. A valóság Kertész számára elsősorban a kultúrát mint szilárd *„szellemi és anyagi létformát”* jelenti, ennek jellegzetes szubjektuma a funkcionális ember, aki a modern társadalmi szervezetekben egzisztáló individuumot jelöli. A szervezetek funkcionáriusaként az egyént az anyagi jólét kényelmes látszatbiztonsága veszi körbe, ez a tragédiát kizáró élethelyzet a sors helyett a funkció megélésén alapul. Az *„ember veszélyeztetettség nélküli élete”* mindazonáltal nem nélkülözi a szellemi tevékenységet, ez különbözteti meg a – leginkább Camus regényhősére, Merseault-re emlékeztető – közönyös, halálra szánt elidegenedett embertől, aki minden szellemi érdeklődését elvesztette. A funkcionális ember szellemi élete viszont egyoldalúan kizárólag egzisztenciájának önigazolását szolgálja, a fennálló világhoz való permanens alkalmazkodását, simulékony

beilleszkedését. Kertész állásfoglalása szerint a művész számára a sorstalan létnek ez a valóságvesztett módozata nem képezheti ábrázolás tárgyát, erre csak akkor kerülhet sor, ha egy krízis alapjaiban rendíti meg a funkcióközpontú struktúra fennállását. A valódi művészet ekkor talál rá tárgyára, az *„emberi lét veszélyeztetettségére”*, a valóságos élet élményének feltárulása kiveti a *„saját funkcióját élő”* individuumot, hogy az ember visszanyerhesse az önmeghatározás szabadságát és spontán kapcsolatát az egyszerű öntudattal. Alapvető változás megy végbe ezzel, amennyiben a *„funkcionális egzisztencia”* nem rekeszti ki többé a társadalomból az önmagát megalkotó és elbukó tragikus embertípust. Kertész felfogására jellemző, hogy az alkotó művészt nem ironikus vagy komikus jellemként, hanem eleve tragikus létformaként definiálta, ami abból a szempontból némileg meglepő, hogy a tragédia műfaja korábban milyen vehemens kritikai elutasításban részesült. Az egzisztenciális szabadságát visszanyert művész tehát rátalál a valóságos életre mint az ábrázolás tárgyára, melynek ő maga áll a középpontjában.

Kertész legfontosabb felismerése szerint a tragédia lehetőségétől megfosztott funkcionális ember sajátos létállapota a sorstalanság kategóriájával írható le. Ez azt az egyént jellemzi, aki *„saját sors nélkül, amely számára munka tárgyát képezhetné”* (122. o.), nem képes produktív módon élni. Mindenképpen fontos jelezni, hogy a *„saját sors”* nem csupán az önvonatkozás értelmében identitásmeghatározó szubjektív belső élményvalóságnak, a tulajdonképpeni-autentikus létmódnak a jelölője. Az elsajátítás aktusában ugyanis a sors a munka tárgyaként is adott, abban az objektív értelemben, ahogy az önmagán végzett munka képezi a mindenkori művészi ábrázolás tárgyát. Egyedül a művész éli a valóságos életet, minthogy ő az egyetlen veszélynek kitett alkotó, *„aki sorsát önkifejezésnek fogja fel, és ekként munkálkodik rajta”* (125. o.). A kollektív sorstalanság meghaladása a sors elsajátításával történik meg, ezzel veszi birtokba a művész a saját sorsát, amely alkotómunkájának kizárólagos tárgya. Az elsajátításban az egzisztencia tárgyfüggetlen önvonatkozásában az ember visszanyeri Önmagát, akit aztán az írói munka tárgyaként ábrázolhat az elkészült műben. A műalkotás szubsztanciáját az alanyt és tárgyat egybekapcsoló sors képezi: a kétirányú folyamat során az író megalkotja saját sorsát (emlékezetbeli élménymúltját) mint az ábrázolás tárgyát, s ezzel párhuzamosan elveszti, kiüresíti emlékezőként adott individuális élményanyagát. Az emlékezés élményszubjektuma így alakul át *a mű megírása közben* az emlékezet eltárgyiasított élményévé: a mű egzisztenciális igazsága ezért írható le úgy, mint a saját sors értelmében vett emberi lét végessége. Kertész irodalmi műalkotásaiban az élményvilág egymásba fordított alanya és tárgya egzisztenciális destrukciónak van alávetve, ez teszi lehetővé, hogy az élményélet a maga teljességében és véges jelentésében tegyen szert szubsztanciális jelenlétre. Amiként *A kudarc* zárásában látható, amikor a sziszifuszi író végez a művével, s a sziklából csak egy kezében szorongatott kavicsdarab marad, ő maga is holtan fordul le a székéről, beteljesítve ezzel tragikus sorsát. Ez az alkotói önprezentáció az írás által létrehozott ontológiai jelenlét: a halandó élményélet mint írói egzisztencia és az ábrázolás tárgyaként felfogott saját sors a mű szubsztanciájaként megragadva – a regény epifániája. Az író mint alkotó a mű létrehozása közben tehát gyakorlatilag felszámolja élményéletét, elpusztítva önmagát, hogy az elkészült mű a maga testamentáris igazságában felmutathassa az önpusztító-alkotó halandó életet a maga tragikus-egzisztenciális igazságában.

Kertész úgy látta, hogy az írói munkát a művészet *„örök szelleme”* irányítja, ennek *„a saját magányától szenvedő művészetnek”* egyedüli tárgya maga az élet, amely tudatában akar lenni önmagának. Ha a művészet tárgyát az élményélet tudata jelenti, akkor az önmagában tárgyfüggetlen egzisztáló alanya egyedül a haláltudat lehet, ebben a halálhoz

mért viszonyban az irodalmi mű az élet létértelmét az ember véges világon belüli jelenléteként határozza meg. A *Vázlatok* fontos dokumentum abból a szempontból, hogy megmutatja: Kertész milyen szellemi erőfeszítések és vívódások révén jutott el addig, ahol a nagy mű, a *Sorstalanság* első sikerült sorai megszülethettek a papíron. A Kertész Intézet által kiadott kötet azonban nemcsak egy mű előkészületeinek, keletkezéstörténetének első fázisát foglalja magában, hanem emellett arról is szól, hogy saját egzisztenciáját átformálva Kertész miként adta fel a funkcionális ember lakályos otthonosságát, s vállalta fel a magányos író kockázatos létformáját. Épp ezért önéletrajzi szövegként olvasva a *Vázlatok*at, leginkább arról győződhetünk meg, hogy milyen utat kellett megtennie Kertésznek, amíg szembenézve múltjával, a saját sorstalanságát tette meg az írás egyetlen ábrázolásra érdemes tárgyává, megalkotva ezzel az emberi egzisztencia szubsztanciális jelenlétét magában az irodalmi műalkotásban.

IRODALOM

Agamben, Giorgo: *Ami Auschwitzból marad: az archívum és a tanú: homo sacer III.* Ford: Darida Veronika. Budapest, 2019, Kijárat Kiadó.

Agamben, Giorgio: *Homo Sacer. A szuverén hatalom és a puszta élet.* Ford: Csordás Gábor. Budapest, 2023, Typotex Kiadó.

Améry, Jean: A szellem határán. Ford: Blaschtik Éva. In uő: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék. Egy letepert ember kísérletei a felülkerekedésre.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Kiadó.

Gumbrecht, Hans Ulrich: *A jelenlét előállítása: amit a jelentés nem közvetít*. Ford: Palkó Gábor. Budapest, 2010, Ráció – História Litteraria Alapítvány.

Kertész Imre: *Sorstalanság.* Budapest, 1975, Szépirodalmi Kiadó.

Kertész Imre: *A kudarc.* Budapest, 1988, Magvető Kiadó.

Kertész Imre: *K dosszié.* Budapest, 2006, Magvető Kiadó.

Kertész Imre: *Mentés másként.* Budapest, 2011, Magvető Kiadó.

Kertész, Imre: *Heimweh nach dem Tod. Arbeitstagebuch zur Entstehung des Romans eines Schicksallosen.* Ingrid Krüger – Pál Kelemen (szerk.). Hamburg, 2022, Rowohlt Verlag.

Kertész Imre: *Lét és írás.* (é. n.) In *Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Kertész Imre Intézet, Kertész Imre hagyaték*, 27/8. t. 4–5. o.

Müller, Lothar: Das Wunder des Romans. (2022) In Imre Kertész: *Heimweh nach dem Tod. Arbeitstagebuch zur Entstehung des Romans eines Schicksallosen.* Ingrid Krüger – Pál Kelemen (szerk.). Hamburg, 2017, Rowohlt Verlag.

Németh Tamás: Lót-variációk. Adalékok egy Kertész-téma természetrajzához. *Pannonhalmi szemle*, XXV. évf. (2017) 1. sz. 92–99. o.

Novalis: Das allgemeine Brouillon. Materialien zur Enzyklopädistik 1798/99. (1960) In uő: *Schriften.* Bd. 3. Paul Kluckhohn – Richard Samuel (szerk.). Stuttgart, Kohlhammer Verlag.

Soltész Márton: Utószó. In *Vázlatok, feljegyzések, tématervek 1958–1963*. Budapest, 2023, Kertész Imre Intézet, 179–203. o.

JEGYZETEK

1 Imre Kertész: *Heimweh nach dem Tod. Arbeitstagebuch zur Entstehung des Romans eines Schicksallosen.* Ingrid Krüger – Pál Kelemen (szerk.), Hamburg, 2022, Rowohlt Verlag.

2 Soltész Márton: Utószó. In *Vázlatok, feljegyzések, tématervek 1958–1963*. Budapest, 2023, Kertész Imre Intézet, 183. o.

3 Kertész Imre: *A kudarc.* Budapest, 1988. Magvető Kiadó, 390–393. o.

4 Németh Tamás: Lót-variációk. Adalékok egy Kertész-téma természetrajzához. *Pannonhalmi szemle*, XXV. évf. (2017) 1. sz. 92–99. o

5 Kertész Imre: *Mentés másként.* Budapest, 2011, Magvető Kiadó, 68. o.

6 Jean Améry: A szellem határán. Ford: Blaschtik Éva. In uő: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék. Egy letepert ember kísérletei a felülkerekedésre.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Kiadó, 26. o.
7 Giorgio Agamben: *Homo Sacer. A szuverén hatalom és a puszta élet.* Ford: Csordás Gábor. Budapest, 2023, Typotex Kiadó, 245. o.
8 Agamben: *Ami Auschwitzból marad: az archívum és a tanú: homo sacer III.* Ford: Darida Veronika. Budapest, 2019, Kijárat Kiadó, 74–75. o
9 Kertész Imre: *Lét és írás. (é. n.)* In *Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Kertész Imre Intézet, Kertész Imre hagyaték*, 27/8. t. 4–5. o.
10 *„Philosophie ist eigentlich Heimweh – Trieb überall zu Hause zu sein."* Novalis: Das allgemeine Brouillon. Materialien zur Enzyklopädistik 1798/99. In uő: *Schriften.* Bd. 3. Paul Kluckhohn – Richard Samuel (szerk.). Stuttgart, 1960, Kohlhammer, 434. o.
11 Kertész Imre: *Sorstalanság.* Budapest, 1975, Szépirodalmi Kiadó, 332. o.
12 Hans Ulrich Gumbrecht: *A jelenlét előállítása: amit a jelentés nem közvetít*. Ford: Palkó Gábor. Budapest, 2010, Ráció – História Litteraria Alapítvány, 89. o.
13 Kertész Imre: *K dosszié.* Budapest, 2006, Magvető Kiadó, 190. o.
14 Lothar Müller: Das Wunder des Romans. In Imre Kertész: *Heimweh nach dem …* i. m. 122. o.

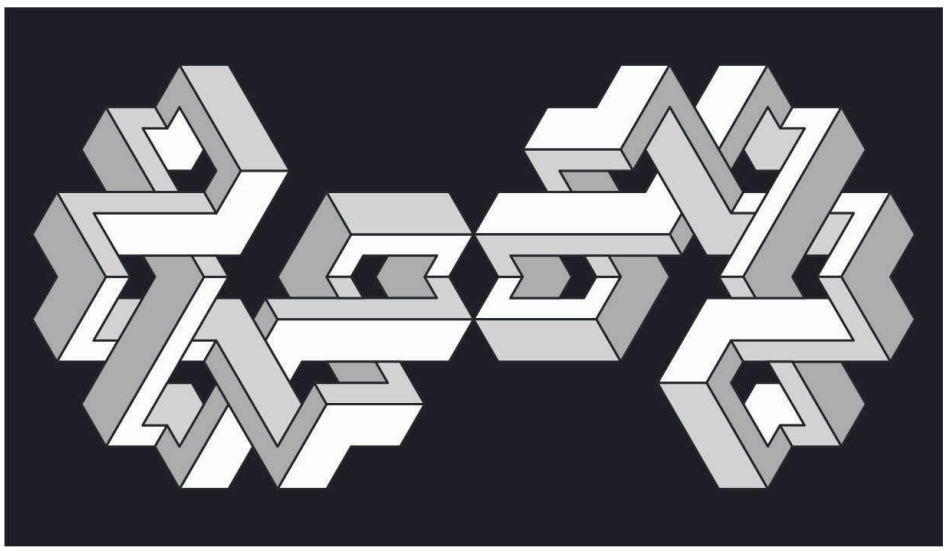

KAPOSI MÁRTON

További utazás Dante másvilágában – A Purgatórium kommentárja

(I.) Dante túlvilágának alapos ismertetését, vagyis főműve első részének lényegében filológiai és hermeneutikai bemutatását 2019-ben kezdte a Magyar Dantisztikai Társulat azzal, hogy közzétette a *Pokol* olyan bilingvis kiadását, amelyben a költői szöveget mintegy félezer oldalas, többrétű értelmező apparátus kíséri. A második nagy egység (*cantica*), a *Purgatórium* ilyen feldolgozása 2022-ben látott napvilágot, az előbbiekhez csatlakozó újabb kutatók munkájának eredményeként, egy további, a már jól bevált elvek szerint szerkesztett, hasonló formájú és terjedelmű kötetben. A Dante halálának hétszázadik évfordulója (2021) körüli években megnövekedett és mind sokoldalúbb érdeklődés (kiadványok, konferenciák, adaptációk sora) mutatja, hogy érdemes támogatni azt a fokozódó figyelmet, amelyet a világirodalom egyik legnagyobb (Louis Borges szerint legnagyobb) alkotásának egyre többeket megszólítani képes költőisége ébreszt.

Már a *Pokol* említett kiadását követő reflexiókban – a kötetet készítő dantisták meglátásaival egyetértve – többen jelezték, hogy a *Commedia* ilyen több szempontú, megalapozó szerepű magyarázatára nem csupán a komolyan érdeklődő laikusok számára van szükség, hanem a költőt jól ismerő szakembereket is segítheti abban, hogy tudásukat kiszélesíthessék, egyenletesebbé, kiegyensúlyozottabbá tehessék, hiszen ennek a műnek a sokrétűsége, eszmei mélysége, gazdag értékvilága fokozottan megköveteli az értelmezések folytatását. Erről tanúskodik az is, hogy ezt a különös opust már elkészülte után, nyomban kommentálni kezdték, majd az egyre növekvő történelmi távolságból adódó nyelvi és egyéb kulturális változások tovább fokozták a megértést segítő támogatás igényét. Maga a költő is jónak látta, hogy nagy művének befejezése után egy hosszú és tartalmas levélben kiemelje a legfontosabb értelmezési szempontokat. Az első kommentárokat a költő fiai, kortársai, majd kiváló humanisták készítették, újabb és újabb szempontok figyelembevételével. Különös figyelmet érdemelnek Boccaccio releváns munkái: Dante-életrajza és egy laudációval bevezetett kommentárrészlete, amelyekben a *Commedia* esztétikai értékeit is hangsúlyozza.

(II.) A magyarok számára nem volt érdektelen Dante művének megértése, hiszen „beata Ungheria" néven említette is országukat, és a „poema sacra" viszonylag hamar eljutott hozzájuk, mégpedig olyan különleges többlettel, amely *művészi* és *eszmei* értékeinek kiemelésével hívta fel rá a figyelmet. Az egyik a Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött díszes kódex (*Codex Italicus 1*), amely 1345 körül készült Velencében, s az Emo család tulajdonából került Magyarországra vagy Nagy Lajos király hadizsákmányaként, vagy ajándékul kapta Mátyás király, akinek corvináit gazdagította Buda elfoglalásáig, majd 1877-ig a török szultánok birtokában volt, akkor kaptuk vissza felújított állapotban. A kódex a *Commedia* szövegének négyötöd részét tartalmazza, venetói nyelvjárásba átírva (kisebb kihagyásokkal), de értékét – a mi szempontunkból nézve is – főleg *színes miniatúrái* adják. A kódex tervezett díszítéséből 94 kép készült el (Pokol 73, Purgatórium 21), 3 iniciálé és 5 tollrajz, (76 képhely üresen maradt). A nagyon kifejező illusztrációk inkább inspirálták, mint irányították a tudományos értelmezést, de a művészi kiemelésével segíthették tartalmának katartikus átélését. Az *intellektuális* megértéshez

egy másik kódex adott nagyon is sok segítséget. Ez a *Commedia latin nyelvű fordítását* tartalmazza, *kétféle latin magyarázattal* kísérve. Giovanni dei Bertoldi da Serravalle készítette 1416–1417-ben, a konstanzi zsinaton részt vevő Luxemburgi Zsigmond német-római császár és magyar király számára, amelyből egy példány az egri érseki könyvtárba került. Már maga a latin nyelv is közelebb vitte a szöveget a kor lehetséges olvasóihoz, de igazi segítséget a szintén latin *kommentár* elkészült része jelentett. Maga a dantei szöveg 206 levél (1 lap 2 oldala) terjedelmű, a magyarázó szöveg 267 levél, pedig csupán a *Pokol*ról ad *explikációt*. Serravalle munkája a császárnak szóló dedikáción kívül *bevezetőket* (praeambulum) és *magyarázatot* (explicit) tartalmaz. Rövid összefoglaló *bevezetést* mind a három részről (canticáról) írt az átültető, de *megvilágító magyarázatot*, vagyis szövegértelmezést (explicitet), amelyet Dante életéről szóló adatokkal és egyes fogalmak magyarázatával egészített ki, csak a *Pokol*ról készített, a másik két canticáról már nem. A *Commediá*t prózában fordította, de a szöveget rövid sorokba tördelte, ezzel mintegy *imitálta* az eredeti verses alakját.

Amikor a 17. században felélénkült a *Commedia* művészi értékeiről szóló vita, illetve elkezdték nemzeti nyelvekre fordítani, még jobban előtérbe került a kommentálás feladata, aminek megoldásához tudományos háttérként hozzájárult a filológia és a hermeneutika akkori nagyfokú fejlődése, a történetszemlélet modernizálódása, tehát mind a *sensus litteralis*, mind a *sensus spiritualis* kibontása terén kedvező lehetőségek nyíltak. Ennek előnyeit nálunk jóval később kezdték igazán hasznosítani, ami nemcsak a teljes dantei alkotások művészi fordításának kései létrejötte miatt alakult így (*Az új élet* első fordítását 1854-ben adta ki Császár Ferenc, a *Pokol*t 1885-ben Szász Károly), hanem a magyar Dante-filológia fejletlensége is közrejátszott ebben. A később készült fordításokat is kevés magyarázat kísérte; a rövid értékelések vagy az előszóban, utószóban, vagy az életrajzban kaptak helyet. Például a legnagyobb magyar fordítók, így Szász Károly és Babits Mihály is ezt tették, sőt az összes műveket kiadó Kardos Tibor is nagyon szűkmarkúan bánt a szöveget kísérő filológiai felvilágosításokkal (1962). Időszerű volt a régebbi, szórványos magyar eredmények összefoglalásával, a sok újabb hazai és nemzetközi anyag szintetizálásával egy nagyon alapos kommentárt létrehozni.

(III.) Az előző Dante-értelmezések példaszerű eredményeit és a hiányosságokból levont tanulságait, valamint a potenciális olvasó elvárásait tartották szem előtt a kötet szerzői és szerkesztői, amikor a *Kommentár* második kötetét létrehozták. Következetesen alkalmazták az eredeti címet, amit Dante *XIII. episztolájából* tudunk: „A könyv címe: »Dante Alighieri Commediája«", és ez a cím a műfajt is meghatározza az arisztotelészi felfogás szerint: „A *commedia* pedig valamely dolog keserű mivoltával kezdődik, de aztán tárgya kedvezően végződik." A kötet címe ezért az előbbiéhez hasonlóan: *Komédia II. Purgatórium. Kommentár*. Dante kijelentését követte kezdetben Babits is, aki ilyen címmel jelentette meg fordításait: *Dante komédiája. 1. A pokol* [Budapest, Révai, 1912], majd a másik két canticát is hasonlóan; sőt az egész művet egyben: *Dante komédiája. A pokol. A purgatórium. A paradicsom.* – 1924-ben. A később közismertté vált címmel ő is csak 1940-ben tette közzé: *Dante: Isteni Színjáték*. A *divina* jelzőt Boccaccio adta a *Commediá*nak, ami a XVI. századtól kezdve tapadt hozzá végleg. Ennek nagyon kifejező átköltése Császár Ferenctől származik, aki eszerint említi *Az új élet*ről készített fordításának utószavában 1854-ben. Népszerűsítését Szász Károly kezdte, akinek első teljes, költőileg formahű fordításának első része ezzel a címmel jelent meg 1885-ben: *Dante Alighieri Isteni színjátéka. A pokol*, és a másik kettő hasonlóképpen 1891-ben és 1899-ben.

Ennek a kötetnek a szerzői arra törekedtek, hogy minél több szempontból közelítve segítsenek megérteni Dante költői művének nem a mai értelemben felfogott művészi szövegét, amelyet a középkor szellemiségének megfelelően sző át – ő maga figyelmeztet rá az említett episztolában – többféle vallási, filozófiai és tudományos összetevő, és formálásában is nagy szerepet kapnak a poétikai mellett a retorikai és egyéb követelmények. Ehhez igazodva állt össze a jelen kötet anyaga a következő tagolódás szerint:

- A kötet stabil középpontja a *Purgatórium* 33 énekének (canto) – kritikailag rekonstruált – *olasz nyelvű szövege*, Giorgio Petrocchi szerkesztésében (1966), aminek pontosításához felhasználták a Società Dantesca Italiana online kiadását (2021). (Ezt kíséri egy rövid bevezetés és háromféle megvilágító szöveg, ami részben a Serravalle féle kiadásra emlékeztet.)
- A vers szövege előtti *bevezetés* megjelöli az adott ének témáját, illeszkedését a környezőkhöz, esetleg az egész canticához, vázolja felépítését, jelzi az Utazó adott szituációjának sajátosságát.
- Az olasz szöveggel *párhuzamosan* fut a magyar nyelvű *parafrázis*, amely a bemutatott ének feldolgozójának prózai fordítása, ami abban különbözik az egyszerű prózai fordítástól, hogy bár nem hangsúlyozottan művészi igényű, de választékos megfogalmazás jellemzi, igyekszik követni az eredeti szintaktikai tagoltságát, sőt tördelése *versszerűen* leképezi a megfelelő versszakot, mintegy imitálja a sajátosan egységes terzinát.
- *Lábjegyzetek* formájában kíséri az olasz és a magyar szöveget az a szűkebb értelemben vett *filológiai* apparátus, amely a közvetlen megértést segíti az idegen vagy különleges szavak, bonyolult kifejezések, homályos jelentésegységek, illetve tulajdonnevek, történelmi események, mitológiai jelenetek, kulturális allúziók és hasonlók rövid magyarázatával, s ezzel megkönnyítik az olvasás folyamatosságát. Ezek indexszáma az ének olasz szövegének megfelelő sorát jelzi.
- Az egyes énekek után tanulmány jellegű értelmezés következik. Ez már a mélyebb megértéshez vezető, komplexebb magyarázat, amely kitágítja a szűkszavú bevezetést, megszólaltatja a száraz filológiai adatokat, pontosan beilleszti az itt leírtakat a mű egészébe, megmutatja a történeti hátteret, a vallási, mitológiai vagy egyéb eszmei alapokat, magyarázatot kínál a fölmerült elméleti problémákra, megvilágítja a képszerű ábrázolás természetét, megmutatja Dante személyes érintettségét, viszont megmarad az ének témája és szellemisége megszabta keretek között, annak legfeljebb további kapcsolódásait jelzi, de arra koncentrál, hogy az adott énekben mi a leglényegesebb. A magyarázandók témája, aránya énekenként változik – s noha olykor szükséges visszatekinteni és előreutalni – a szöveg szó szerinti értelméhez közel kell maradni és nagyon mértéktartóan távolodni. Ennyiben az ilyen értelmezés megtartja „lectura Dantis" jellegét, és talán még az olvasónak is nagyobb önállóságot biztosít. A sokrétűséget, a belső dinamikát, a belső lehetőségeket is jelző sensus litteralis már átnyúlik a sensus spiritualis tartományába, összefonódik vele, de elsősorban szilárd alapot kínál az érdemleges folytatáshoz, az adott ének szellemiségének megértéséhez.

A kötet szerzői és szerkesztői azt tartották szem előtt, hogy Dante klasszikus szövegét, egyedien különleges műalkotását ma élő emberek szeretnék megérteni és élvezni, igényes érdeklődők és szakemberek, ezért ajánlanak fel többféle, egymást kiegészítő, de külön is eligazító segítséget, az már sokat megértet a műből, és a további elmélyedés felé is

utat nyit. Arra készít fel, amit az *Isteni Színjáték*hoz hasonló alkotásokkal érdemes tenni: némi rákészültséggel és sok segítséggel elkezdeni az olvasásukat, aztán egyre többször elővenni, meditálva olvasgatni, hagyni, hogy megjelenjenek alakjai, kirajzolódjanak problémái, így lehet majd rácsodálkozni művészi értékeire és intellektuális erejére. Ehhez természetesen hozzájárulhatnak a művészi fordítások: három teljes prózai és négy teljes költői átültetés (nem szólva a mellettük létrejött, egy-egy részről különböző szerzők által készült fordításokról).

A tartalmas és korszerű anyag, a jól összeállított kötet közvetlenül egy néhány főből álló közösség munkájának eredménye. Vállalkozásuk irányítója a Magyar Dantisztikai Társulat elnöke, Kelemen János akadémikus, akit elsősorban a vezetőség két tagja, Mátyus Norbert és Nagy József segített, de a társulat tagjainak észrevételeit is hasznosították, illetve a magyar italianisták releváns publikációira támaszkodtak. A magyar dantisztika utóbbi fél évszázada hozott annyi eredményt, hogy annak vonatkozó részeit egyéni színezetet nyújtó kiegészítésként lehetett szintetizálni a nemzetközi szakirodalomból kiemelt forrásokkal. A más országokban készült, legújabb minták mellett (amelyeknek idézett dantistáit minden ének végén megnevezik) támaszkodtak a szerzők az elektronikus *Dartmouth Dante Project*re is. A munka oroszlánrészét az előző kötet készítői végezték: a derékhadat adó Kelemen János, Hoffmann Béla, Mátyus Norbert, Nagy József, Tóth Tihamér, a felnőtt fiatalabb nemzedék: Draskóczy Eszter, Berényi Márk, a hozzájuk újként csatlakozó Faragó Dániel és a filológiai munkából is kivette részét Olbrecht Mariann, aki mindkét kötet illusztráló rajzait készítette. A kiadvány egységesítésében a szerkesztőkön kívül Bárdos Judit, Csantavéri Júlia, Ertl Péter és Nádasdy Ádám lektorok szintén jelentős szerepet vállaltak. A *Purgatórium* kommentárja szervesen illeszkedik a *Pokol* bemutatásához.

(IV.) A *Purgatórium* megvilágításának, értelmezésének az adja a sajátos jelentőségét, hogy témája miatt a *Komédia* központi darabja, amit Dante több szempontból is jól felhasznál arra, hogy mondanivalójának eszmeiségét jellemezze ezzel is. Annak tud hangsúlyt adni, hogy a *közép* lehet egyben a *fordulat* megfelelő helye is. A költő számára fontos arisztotelészi *etika* szempontjából a közép (*meszotész*) itt az olyan cselekvéseknek az útja, amelyen az esendő ember a leginkább képes a szélsőségektől mentesen végighaladni; ettől tér el a javíthatatlan gonoszság, amely a pokolba vezet, és a szinte követhetetlen bűntelen élet, amely közvetlenül a mennyországba juttat. A keresztény vallás tanítása (*szoterológia*) szerint ez lehet a fordulat helye, a krisztusi megváltás általi lehetőség személyes megvalósításának szférája, a vezeklés és a megtisztulás befejezése. Dante sokoldalúan és hatásosan jeleníti meg az emberek számára *még a földön választható* olyan erkölcsös életutat, amely az isteni kegyelem betetőzésével a purgatóriumban a teljes megtisztuláshoz vezet, tehát a legjobban végződhet. Ezzel az ábrázolásmóddal és a megfelelő pontokba helyezett tanító magyarázatokkal Dante mintegy *teológiailag* is megemeli a *Purgatórium* jelentőségét, mert segít belátni az esendőség ellensúlyozhatóságát, a bűn többféle elkerülhetőségét, az értelmes élet végül mégis elérhető jutalmát.

A *Purgatórium* a *Komédia* leginkább reménykeltő része, hiszen egy nagy egyetemes *katarzist* mutat be, amit az elméleti reflexiókkal segít is megérteni. A kötet munkatársai nagy hozzáértéssel magyarázzák a bűnök, a megtisztulások és jutalmak erről szóló dantei fejtegetéseit, az ember szabad akaratának ezekben betöltött szerepét, választásának fontosságát és a megérdemelt jó elérhetőségét. A *Pokol* elrettentő hangulatához és a *Paradicsom* távoli káprázatához képest a *Purgatórium* légköre, szellemisége – mint Babits

is érezte fordítás közben – kellemes derűt és optimizmust sugároz. Ugyanakkor képeivel Dante itt mond a legtöbb újat a kulturális hagyományokhoz és a vallási tanításokhoz képest úgy, hogy azok, noha nem könnyen érthető gondolatok, de a leginkább követhető tanácsok, hiszen jól beláthatóan érzékeltetik az e világi és túlvilági élet meghatározó összefüggéseit, az ember általi formálhatóságát és felelősségét a saját sorsáért.

(Dante Alighieri: Komédia II. Purgatórium. Kommentár. Szerkesztette: Kelemen János és Nagy József. Budapest, 2022, ELTE Eötvös Kiadó, 493 oldal)

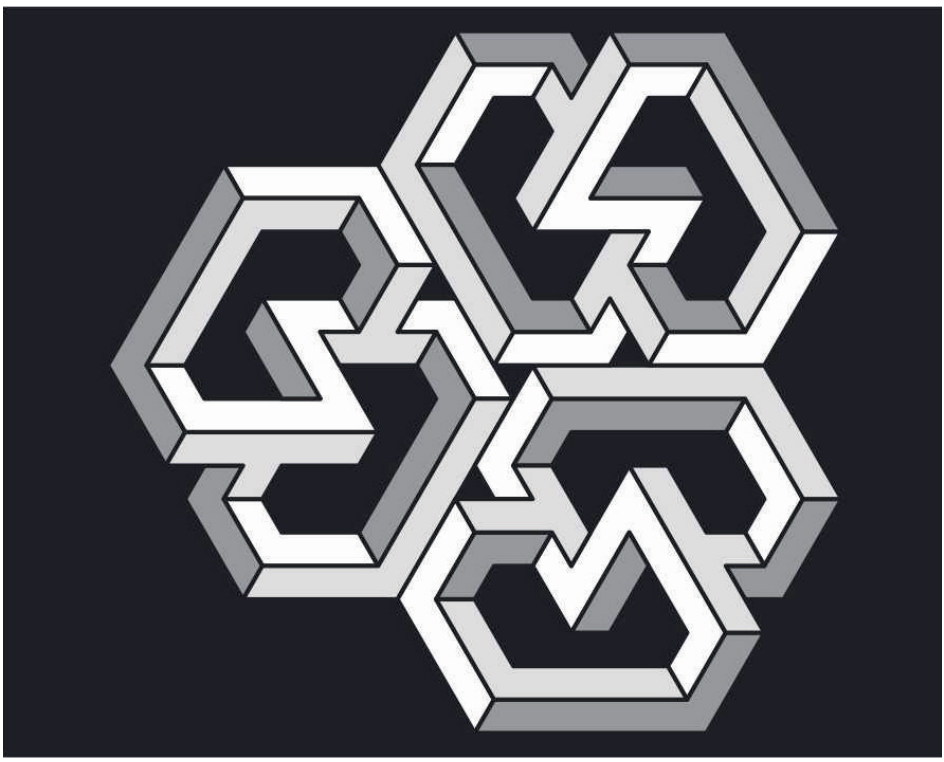

IRSAI FARKAS LÁSZLÓ

Új ideológia, új kánon és új Nemzeti Színház – 1848 centenáriuma

(Bevezető) A fővárosi Blaha Lujza téren álló Nemzeti Színház 1964-es megszűntetése után hosszú évtizedekig közbeszéd tárgya volt, vajon mikor lesz újra önálló háza, épülete az ország egyik legnívósabb társulatának. Amint tudjuk, az ólomsúlyokkal terhelt periódus után csak 2002. március 15-én tudott megnyílni végül a komplexum a Rákóczi híd szomszédságában. Mindezt *Az ember tragédiájának* premierjével (rendező: Szikora János, főbb szerepekben: Papp Vera, Alföldi Róbert, Szarvas József) ünnepelte együtt az ország és a közönség. Eddig azonban ismeretlen volt, hogy egy új nemzeti játszóhely létesítésére már a Rákosi fémjelezte kurzus is kísérletet tett.

1964 után jogosan próbált megfelelni az igényeknek a politikai klientúra azzal, hogy pótolni kívánta a Nemzeti Színházat fizikai, szellemi és esztétikai szinten. A Blaha Lujza téri díszes épület robbantásos megsemmisítésével – amely a szakma szerint igazi merénylet volt a színházi élet ellen –, az 1837-től működő nemzeti teátrum folytonosságára, illetve társadalmi, történeti hagyományaira, valamint a magyar drámai és nyelvi kultúránk őrzésének szimbólumára egy erősen szőtt fátylat erőszakolt a hatalom.

Ám történetünk és a „Nemzeti" újjáépítésének ügye igazából nem 1964-ben kezdődött el, vagy már nem csak akkor volt közügy, amikor Gobbi Hilda a díszes jövőbeni épületre gyűjtést indított 1983-ban. Erre talán mindannyian emlékszünk. Arra viszont kevésbé, hogy ez jóval előbb, már 1948-ban is téma volt. A politika tárgyalta, és tervek is születtek a megvalósításra. Erről szól bővebben ez a publikáció.

(A magyar politikum helyzete 1948-ban) A 1947-es „kék cédulás" voksolások után, a kisgazdák „ledarálásával" a következő évben a dolgozók egy platformra tömörültek párttá szervezetten, vagyis a kommunisták magukba olvasztották a szociáldemokratákat, ezzel teljes teret nyerve maguknak. Az alapfokú iskolákban fakultatívvá tették a hitoktatást, majd államosítás következett az oktatási rendszerben. Statútumok elé állították a történelmi egyházakat, amelyek közül egyedül a római katolikusok vezetője, Mindszenty József bíboros-hercegprímás bírta még kevés ideig a megpróbáltatásokat. A tárgyalt időszak karácsonyán letartóztatták, majd öt hét múltán pszichotikus állapotban, injekciós szerek hatása alatt aláírta a legnagyobb lélekszámmal bíró hazai egyház képviselőjeként az állammal történő megállapodást. Akkorra már az országnak három éve nem volt hivatalos kapcsolata a Vatikánnal. Angelo Rotta nunciust 1945 tavaszán, a „felszabadulásunk" egyik ómenjeként utasították ki az országból. Ne feledjük, két évvel vagyunk akkor a Teréz körúti gyilkosság után, amely után Rajk László belügyminiszter betiltotta a hitbuzgalmi egyesületeket. Az év legkiemelkedőbb sajnálatos nyári eseménye volt még Mindszenty kálváriája előtt a pócspetri ügy. Olti Vilmos statáriális bírósága, Rákosi Mátyás utasítása által és Kádár János, valamint Rajk László felügyeletével a koncepciós perben több más vádlott mellett Asztalos János plébánost szándékos emberölésre való felbujtásért, Királyfalvi Miklós segédjegyzőt pedig szándékos emberölés bűntette miatt ítélték halálra. Mindketten kegyelmet kértek. A plébános halálos ítéletét életfogytiglani fegyházra változtatták, míg Királyfalvit pár órával később felakasztották. Asztalos büntetését 1955-ben 15 évre mérsékelték, amiből nyolc és fél évet az Andrássy út 60. szám alatt töltött. Az egyértelmű cél az volt, hogy megtörjék a magyar katolikus egyház társadalmi befolyását.

Mindezen események nem okoztak gátlást a kommunistáknak, hogy rájuk jellemző ördögi módon szervezzék, pszichologizálják és ágyazzák emlékezetpolitikájuk részévé az 1848/49-es centenáriumi ünnepségeket. A „kórusvezető és karnagy" Révai József volt, a kommunisták akkori főideológusa. A hatalom „konyhájában" történelmi, szociológiai párhuzamokkal fűszerezték az erőszakolt kommunista társadalmasítás szükségességét. Az előző század szabadságharcának kiragadott, európai kitekintésű és magyar mozzanatait használták védjegyüknek, bizton remélve, hogy így „lekottázva" még a gyári munkás vagy a lakosság fiataljai is képesek legyenek megérteni a szovjetizálódás mikéntjét, mint valós minőséggel bíró társadalmi igényt. Úgy beállítva, hogy tulajdonképpen a moszkvai irányelvek mentsvárnak, jobbító szándékú, virágzó jövőt biztosító és követendő zsinórmértéknek tűnjenek. Ebbe a jövőképbe illesztették a „fordulatot": 1948 emblematikus esztendő, hiszen az eleinte csak megjátszott lassú víz taktikája után magasabb sebességbe kapcsolt a Kreml által irányított magyar klientúra.

(Az akkori magyar színházi helyzet) Addig azonban a machiavellista vörös patrónusok az államgépezet reformja után még a kultúra és a színház területén is folytattak beolvasztó tevékenységeket. A színházakat 1949-ben államosították, a magántársulatok vezetőit szétosztották a fővárosi színházak között.

Így került például a Művész Színház üzemeltetője, Várkonyi Zoltán is régi barátja, Major Tamás igazgatása alá színésznek, rendezőnek a Nemzeti Színházba. Bőséges tartalommal bírna még az időszak bemutatása. Itt lehetne említeni Jávor Pál külföldre menetelét, azután beszélhetnénk Karády Katalin disszidálásáról, amikor már a füstös, éjszakai csehók méltatlanságából, ahová kuplékat és sanzonokat énekelni űzte a kulturális rendszer, nem bocsájtva meg számára, hogy dívája volt az előző kurzusnak, élettársnőjével megelégelve a fojtott hétköznapokat, elhagyta az országot, és haláláig sosem tért vissza Magyarországra. Pedig a Szovjet–Magyar Baráti Társaság alapítója volt Balázs Bélával együtt 1945 tavaszán. De lehetne még beszélni további nagy sztárok nehézségeiről, beilleszkedési problémáiról, szorongásairól – Honthy Hanna, Kiss Manyi, Rózsahegyi Kálmán, Szabó Sándor –, és lehetne olyanokról is beszélni, akik talpraesetten azonnal feltatálták magukat az új koordináták között. Itt lehet említeni újra Várkonyi Zoltánt, akinek bár magánszínháza volt, mégis a háború előtti baloldali mozgalmi múltját nem elfeledve, az '50-es évek elejétől filmeket rendezhetett, taníthatott. Beszélhetnénk még Somlay Artúrról is, aki bár többször elnökölt a szovjet áramlatokat hirdető Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség békegyűléseinek élén, mégis – okaira csak következtetni lehet, búcsúlevelének tartalma máig ismeretlen – 1951-ben öngyilkos lett. Aztán még lehet sorolni: Gellért Endre ugyancsak így döntött 1956 után, és beszélhetnék Soós Imre tragédiájáról is. Ezek a színészi sorsok mind-mind idevalók lennének ebbe a tanulmányba. Viszont terjedelmi okoknál fogva érdemes szűkíteni a mikroszkópot.

(A nemzeti színjátszás szellemisége) A nemzeti színjátszás gondolata sosem volt csakis „kulturális" kérdés. Inkább így kell fogalmazni: mindig politikai vagy erősen kultúrpolitikai imperatívusz volt ez nálunk minden kurzus alatt, egészen az 1800-as évek elejétől. És ha a színjátszás minősége nemzeti jelzőt kap, akkor nem beszélhetünk népszínházi szórakoztatásról, nem beszélhetünk rétegeket kiszolgáló egyedi ízlésű társulatokról – bulvár, értelmiségi, zenés –, hanem a nemzet hangján megszólaló, a nemzetnek értéket közvetítő, emelkedett, akadémikus gondolatokat és érzéseket, túlzás nélkül, világképet formáló színházról kell beszélnünk.

Az más kérdés, hogy a „nemzet" és a „nemzeti" kifejezés és annak narratív szemantikája időről időre átalakul, és mindig idomul a váltakozó politikai áramlatokhoz. De a Nemzeti Színház eredőjéből fakadóan mindig is nemzetmegtartó és nyelvet, hagyományokat, kultúrát ápoló funkcióval rendelkezett. Major Tamás igazgatása alatt, 1945-től ez a nemes szolgálatot végző teátrum az ország egyik legmívesebb prózai játszóhelyeként inkább ideológiát elmélyítő üzemmé változott. A színháztörténet jelentős drámái mellett a nézők elé egyre több orosz szerző vagy más, a keleti tömbbe tartozó író feledhető műve került. Voltak néhány tucat előadásszámot megélt produkciók is, melyek egyébként kiváló színészek tolmácsolásában kerültek színpadra.

Tehát a Nemzeti Színház sosem nélkülözte a tükör funkciót az aktuális politikai kultúrán belül, amely mindig fokmérő és hirdetőfelület volt, hogyan gondolkodik a regnáló politikai felsővezetés a nemzeti kánon fogalmáról, az ország sorsáról. Így volt ez az 1948-as esztendőben is. Ám mielőtt a színházi élet fordulataira térnénk, érdemes alapul venni a felvezetést, az 1947-es esztendőt, és szólni olyan híradásokról, amelyeken keresztül látni lehet az előkészítést annak érdekében, hogy betekintést nyerjünk a politika Rákosi-féle „vegykonyhájába".

(Az új ideológia) A legolvasottabb újság az 1942-től kapható és naponta megjelenő *Szabad Nép* című médium volt. 1945-től Révai József volt a főszerkesztője, s főként Rákosiék politikai szócsöveként működött. Ennek okán biztosak lehetünk, hogy releváns arcélet tud mutatni a centenárium előkészítéséről, ha a napilap újévi számát megkeressük.

Az 1948. január 1-jén megjelenő tizenkét oldalas lapszám[1] – terjedelme ellenére – vaskos, kemény politikai diktátumhalmaz. Az első oldal nem kevesebb mint öthasábos vezércikk *Rákosi Mátyás újévi nyilatkozata* címmel. Részlet a cikkből:

„[...] mély benyomást fog gyakorolni az 1848-as forradalom centenáriumának megünneplése. A magyar nép az elmúlt száz esztendő alatt most van először abban a helyzetben hogy valóra váltsa azokat az eszméket, amelyeket az 1848-as forradalom zászlóira tűzött. Ennek a felismerésnek kétségkívül meg lesz egész demokráciánkat erősítő hatása. Bizonyos, hogy erősödni fog a munkásegység is. És ezen túlmenőleg szorosabb lesz a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front koalíciós pártjainak együttműködése. A demokrácia győzelmei a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front minden pártjában azokat igazolták, akik megalkuvás nélkül hirdették a demokratikus népi erők összefogását. Ezt az egészséges fejlődést a jövő évben még fokozni kell, mert a demokrácia erősödött ugyan, de ellenségei még nem adták fel a harcot: a belső fronton vereséget szenvedtek, de a nemzetközi reakciótól segítséget remélnek és ezért tovább szövik ellenséges terveiket. [...] Mindez arra kötelez bennünket, hogy még többet dolgozzunk a nemzet javára, még több áldozattal, fegyelemmel, önkritikával építsük és erősítsük a magyar demokráciát és benne pártunkat. Még többet kell tanulnunk, még többet kell szolgálnunk a magyar népet. És még következetesebben, szívósabban kell harcolnunk a reakció, a régi úri rend maradványaival szemben. Az 1848-as centenáriumot pedig használjuk fel arra, hogy tettekkel igazoljuk, hogy a magyar demokrácián belül mi vagyunk azok, akik legkövetkezetesebben és legeredményesebben váltjuk valóra Kossuth, Petőfi, Táncsics eszményeit és vágyait, a szabad, erős, virágzó, népi Magyarország megteremtését!"[2]

(Kulturális kérdések) Az idézett 1948. január 1-i *Szabad Nép*ben a Rákosi-cikk mellett tudósítást találunk még egy művészeti felsőoktatási találkozóról:

„A művészek »egyenrangúságának« fontos fejezetére tett pontot az a rendelet, amelynek értelmében a művészeti főiskolák 1948 január elsejétől egyetemi rangot nyernek és tanáraik, a vezető tudósokkal egyenrangú hivatalos besorolásban részesülnek. Ezt a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére elért eredményt köszönte meg művészeti életünk az a négy kiválósága, Hont Ferenc, a Színművészeti Akadémia igazgatója, Pátzay Pál, a Képzőművészeti Főiskola rektora, Zathureczky Ede, a Zeneművészeti Főiskola főigazgatója és az Iparművészeti Főiskola vezetősége nevében Schubert Ernő, akik szerdán délelőtt megjelentek Rákosi elvtársnál.

A beszélgetés során Pátzay Pál, mint a legöregebb művészeti főiskola vezetője, köszönte meg Rákosi elvtársnak, hogy a művészek ez ősi sérelmét orvosolta.

– Ha a demokrácia a művészekre számít, úgy nem fog csalódni bennünk – jelentette ki nyomatékkal.
– Nem látok benne érdemet – mondotta Rákosi elvtárs –, hogy azt csináltuk, amivel a demokrácia úgy is tartozik a művészeknek. Nem véletlen, hogy már a hároméves terv első félévében is volt időnk ezt az első és hangsúlyozom, hogy kezdő lépést megtenni. Majd Hont Ferenc elvtárshoz, a Színművészeti Akadémia igazgatójához fordult Rákosi elvtárs.
– Külön öröm – hangsúlyozta –, hogy a színészek, akik oly hosszú időn át mostohagyermekei voltak, még a mostohán kezelt művészeteknek is, végre elérték azt a társadalmi rangot, amely megillette őket.”[3]

(Petőfi karaktere 1948-ban) Azután ennek a lapszámnak a 3–4. oldalán Révai József *Petőfi Sándor* című írása olvasható. Lényeges részletek ebből is:

„A magyar demokrácia Petőfi emlékének áldozva, nyitja meg a 48-as centenárium ünnepi esztendejét. Több van ebben a dátumok véletlen egybeesésénél. A szabadságharc százéves évfordulója találkozik Petőfi 125-ik születésnapjával, de ez a találkozás egymaga még nem indokolná, hogy újévkor a költő szülőházához zarándokolva, lépjük át a centenáriumi év küszöbét.

Azért kezdjük Petőfivel, mert az ő szelleme köt össze bennünket a legmélyebben a 48-as nagy esztendővel. Petőfi a leghitelesebb és legcáfolhatatlanabb tanú arra, hogy a mai magyar demokrácia egyenes leszármazója, végrendeleti végrehajtója, a 100 év előtti magyar forradalomnak.

Petőfi Sándor, a 25 esztendős ifjú, akit a korabeli reakciós kritikusok, a feudális szalonköltészetnek a néptömegek irodalmi jelentkezésére csalhatatlan és dühös osztályösztönnel reagáló védelmezői gúnyosan »népköltőnek« neveztek el és aki ezt a gúnyosnak szánt nevet önérzettel vállalta és viselte. Petőfi Sándor nemcsak népköltő volt, nemcsak a nép életének, vágyainak és törekvéseinek hangban, nyelvben, formában és tartalomban első igazi megszólaltatója a magyar költészetben, hanem egyben a 48-as magyar forradalom népi balszárnyának legérettebb, legöntudatosabb, legmeszszebblátóbb vezére.”[4] […]

„Az elmúlt száz esztendő alatt tilos volt Petőfi Sándort egészében látni és elfogadni. Nemcsak arra gondolunk itt, hogy a Horthy-korszak rendőri indexre tette Petőfi szinte egész forradalmi-republikánus költészetét, politikai világnézetével, népi demokratizmusával egyetemben. Gondolunk arra, hogy a magyar irodalom oly érdemes munkása is, mint Gyulai Pál, »rögeszméknek« tekintette Petőfi politikai eszméit, »költői hóbortot«, »rakoncátlanságot« látott forradalmiságában. Babits Mihály számára csak „álarc” volt Petőfi zsenialitása, mely mögé igazi lényege: a »nyárspolgár« rejtőzött. És a különben Petőfiből sokat meglátó konzervatív irodalomtörténész, Horváth János, Petőfi költői és

emberi magatartásának legjellegzetesebb vonását »szerepjátszásában« fedezi fel, vagyis abban, hogy a költő Petőfi is színész volt, aki nem meggyőződését, lelkét, önmagát adta a versben és az életben, hanem a tömeg tapsára, nyilvános sikerre pályázott. Így nem csoda, ha a múltban Petőfi művének hol egyik, hol másik része került — ha nem is mindig rendőri —, de esztétikai indexre. Ha Petőfi forradalmi demokratizmusa »hóbort«, akkor természetes, hogy költészetéből kiesnek forradalmi versei és családi, hazafias, természetleíró költészete idegenül és élettelenül lóg a levegőben. Ha Petőfi »nyárspolgár«, akkor nem ő a haladás megszemélyesítője, a példa, akit követni kell, hanem azok a költők, akik hátat fordítottak a nemzeti élet nagy, közös problémáinak és magukba zárkóztak kicsinyes magánfájdalmaikkal. Ha Petőfi költészete színészi szerepjátszás, akkor a 48-as forradalom népi balszárnyán is csak szerepet játszott, színészkedett."[5] […]

„Petőfi »népiessége« nemcsak népdalaiban és nyelvében, versformájában és realista tárgyiasságában tapintható kézzel, hanem egész költészetében: a ritmustól a tartalomig. Ez a népiesség nemcsak és nem elsősorban költői, nem egyszerűen folytatása a magyar irodalmi népesség történetének, hanem valami gyökeresen új is, amit csak irodalmi szempontokkal meg sem lehet magyarázni. E népiesség nemcsak ars poetica, hanem harci program is, amit ő maga így fogalmazott meg: »Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század feladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokallta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az aristokratiát!« [...]

Igaza volt, amikor március 15-ével befejezett tények elé állította a párisi és bécsi forradalom után is még tétovázó pozsonyi rendi országgyűlést. Igaza volt, amikor arra törekedett, hogy az ingadozó országgyűlést és a kormányt a néptömegek forradalmi mozgalmainak szakadatlan nyomása alá helyezze és szervezett ellensúlyt, szükség esetén pedig új hatalmi központot teremtsen azzal a kormánnyal szemben, amelyben Kossuth is kisebbségben volt és amelyről nem lehetett tudni, nem lesz-e úrrá rajta a behódolás szelleme? Igaza volt, amikor fenn akarta tartani és országossá akarta szélesíteni a pesti közcsendi bizottmányt és amikor a végveszély pillanatában, a kormányzattal szemben a népre akart apellálni, nemzeti konvent összehívását indítványozva. Igaza volt, amikor március végén fellépett a népjogok szűkítése ellen, amikor májusban a forradalmi magyar hadsereg megteremtését szorgalmazta és az osztrák katonai fegyelem megszegésére, hazaszökésre buzdította a külföldön állomásozó magyar katonákat. Igaza volt, amikor ellenállást, erélyt, határozottságot sürgetett a fegyveresen támadó feudális reakcióval szemben a meddő és gyáva alkudozások helyett. Igaza volt, amikor a népek demokratikus szolidaritása nevében az olasz forradalom ellen nyújtandó katonai segély megtagadása mellett izgatott. Igaza volt, amikor a belső ellenséggel való leszámolásra szólított fel, amikor demokratikus bizalmatlansággal volt eltelve a kormány megalkuvó elemei iránt és amikor augusztus 10-én arra serkentett, hogy a nemzet »ragadja ki kormánya és képviselői kezéből azon hatalmat, melyet nekik jó hiszemben átadott, s mellyel azok részint nem tudnak élni, részint rútul visszaélnek«. […]

Petőfi Sándor kimagasló helyét nemcsak a magyar irodalmi, de az egész magyar nemzeti fejlődésben az szabja meg, hogy ő hajtotta végre – az irodalomban jóval 48 előtt, a politikában 48-ban – liberalizmusnak és demokratizmusnak azt az elválását, amely minden európai nemzet újkori történelmének döntő fordulópontja. A »fiatal Magyarország« mozgalma mögött, melynek vezére volt, irodalmi köntösben ez a politikai-világnézeti ellentét rejtőzött. […]

Liberalizmus és demokrácia elválása 1848-ben csak Magyarországon ment végbe a forradalmi népi demokratizmus formájában. Franciaországban, Németországban, Angliában a liberális megalkuvással már nem a forradalmi polgári demokrácia, hanem a munkásosztály

állt szemben. Ezért nem adott a világnak 1848-ban egyetlen nyugateurópai ország sem a Petőfi Sándorhoz fogható forradalmi költőt. A nyugateurópai országok fejlettebb és bonyolultabb osztályharcai közepette a kapitalista liberalizmussal való szembeszállás nem demokratikus-népi forradalmárokat, hanem romantikus lázadókat termelt ki, nem a néppel együtt küzdő demokratikus költők optimizmusát eredményezte, hanem a néptől elszigetelődő, magukban lázongó költők pesszimizmusát. Petőfinél még a kiábrándulás érzelme is előremutat, nyugateurópiai társainál még a lázongó forradalmiságé is visszafelé. […] Csak egy ország volt Európában, ahol liberalizmus és demokrácia elválása nem a burzsoázia és a munkásság osztályellentétének talaján ment végbe, hanem annak a forradalmi demokratizmusnak a formájában, amely már nem volt polgári, de még nem volt szocialista sem: Oroszországban. Petőfi Sándorral lényegében nem Shelley vagy Béranger, Byron vagy, Heine igazán rokon, hanem az orosz forradalmi demokrácia nagy költője, Csernisevszkyék kor- és küzdőtársa, Nekrasszov. A társadalmi háttér rokonságából kinövő e lelki rokonság Petőfi és Nekrasszov között erősebb és mélyebb, mint a társadalmi háttér eltérését figyelmen kívül hagyó, filológiai »hatás«-kutatás sejthetné. Petőfi szovjetunióbeli népszerűsége és fokozódó ismerete épp a múlt század orosz és magyar népi demokratizmusa, a Nekrasszov és Petőfi közötti mély lelki és társadalmi rokonság megérzésén és megértésén épül.

Petőfi Sándor a 48-as polgári-demokratikus forradalom költője, de népi demokratizmusával, a liberális megalkuvással való szembeszállásával túlmutat rajta a teljes emberi felszabadulás felé. Ezért nem olyan klasszikus ő, aki már elmondta mondanivalóját és a jelen számára nem adhat már semmit. Adhat és ad, csak olvasni kell tudni és érteni kell a jelen feladatait. Még a mi sorainkban is vannak, akik nagy, de holt irodalomnak tartják költészetét, amiből eleven hatások a mai ember teendői és érzelmei számára nem fakadhatnak. De akik ezt állítják, elfelejtik, hogy a népi-demokratizmus a múltban is, Petőfinél is túlmutatott polgári keretein és a jelen szocialista teendői is a polgári-demokratikus feladatok megoldása közben végzendők el. Az igazi demokratikus költészet nem merev ellentéte, holt előzménye a szocialista költészetnek, hanem élő táplálója. József Attila és Petőfi Sándor közt nincs kínai fal. A nagy, demokratikus költészet is szocialista csírákat, sejtéseket tartalmaz, a szocialista költészet is a demokratikus költészet folytatása, nemcsak a munkásság, hanem az egész nemzet számára szól, lelkéből fakad. Petőfi Sándor 48 költője, de a máé is, mert a polgári-demokratikus forradalom radikális, népi végrehajtásáért szállt síkra és eközben megnyitotta a láthatárt, a kunyhók teljes győzelmére a paloták fölött. Ezért küzdünk mi is. […] De hogy ezt az utat, mint történelmi magyar utat járhatjuk, nem kiszakadva nemzeti életünk folytonosságából, hanem beteljesítve népünk legjobbjainak évszázados vágyait, azt Petőfinek köszönhetjük.

A magyar népi demokrácia és nemzetünk nagy, haladó múltja közt ő a legelevenebb összekötőkapocs."[6]

Tehát Révai szerint, Petőfi Sándor az elnyomó hatalommal és az arisztokráciával, valamint a feudális nagyurakkal felvéve a harcot indította útnak azt a szabadságharcot, amely munkát 1948-ban folytatni szükséges. No, persze Révai József hajlamos volt elfelejteni, a történeti áttekintésében lényegtelennek tartotta, hogy minden történeti mozzanatot a maga korában és az aktuális társadalmi-politikai berendezkedés viszonyaiban lehetséges csak értelmezni. Petőfi Sándort a megelőző rendszerben egy „indexre" tett költőnek állította be, amely valójában torzított és hamis emlékezetpolitika volt a részéről. 1920–1945 között több olyan pontot is találni lehet, amelyek kétségessé teszik Révai beállítását, miszerint a Horthy-korszakban tiltott vagy kevéssé preferált volt Petőfi és művészete.

Az 1919. november 16-i Budapestre történő bevonulása után az Országház 1920. március 1-jén iktatta be Horthy Miklóst az ország kormányzójának. Az első jellemző – és amely ellentmond Révainak –, hogy még abban az évben a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége december 10-i karácsonyi ünnepségén, a Pesti Vigadóban a kormányzót személyesen köszöntötte a nagyszabású programon Jászai Mari, a kor legünnepeltebb színésznője Petőfi Sándor *Élet vagy halál!* című versét elszavalva[7]. Néhány részlet a versből:

„A Kárpátoktul le az Al-Dunáig
Egy bősz üvöltés, egy vad zivatar!
Szétszórt hajával, véres homlokával
Áll a viharban maga a magyar.
Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én,
Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb
Minden népek közt a föld kerekén.
[…]
Föl, nemzetem, föl! jussanak eszedbe
Világhódító híres őseid.
Egy ezredév néz ránk itélő szemmel
Atillától egész Rákócziig.
Hah, milyen múlt! hacsak félakkorák is
Leszünk, mint voltak e nagy ősapák,
El fogja lepni árnyékunk a sárba
És vérbe fúlt ellenség táborát!”[8]

Jászai Mari interpretálása teljesen indokolt volt a trianoni békeszerződés aláírása utáni hónapokban. Az, hogy ilyen komoly társadalmi rendezvényen Petőfi szavai kerültek előtérbe, és hogy rímelt a közállapotokra, az éppen nem azt bizonyítja, amit Révai próbált beállítani 1948-ban.

A következő időpont Petőfi születésének centenáriuma. Az országos Petőfi-ünnepet az Országház előtti téren tartották 1923. március 15-én. A tudósítás szerint Petőfi hatalmas reliefje alatt negyedmillió ember jelent meg a szabadban, akik között Horthy Miklós, a kormány és a nemzetgyűlés tagjai, a királyi hercegek, a tábornoki kar, a vidéki hatóságok, az egyházak képviselői, valamint iskolák, egyesületek és más testületek küldöttei is helyet foglaltak. Amikor a *Szózat*ot és a *Hiszekegy*et elkezdte játszani a katonazenekar, a helyszínen „meghajoltak a zászlók, fölállottak az ülők és ifjú, öreg ajka megnyílt, hogy hangos, együttes vallomással fejezze ki hitét az ország feltámadásában”[9]. Gróf Klebelsberg Kunó vallási utalásokban gazdag hazafias beszédeit hallgatta „áhítattal” a tömeg, majd Paulay Erzsi és Bakó László színészek szavalatai után a *Himnusz* eléneklése zárta a katonai, politikai, vallási és irodalmi motívumokat egyesítő programot. [10]

Az előzőek egyértelmű kordokumentumok arra, hogy Révai valótlanságokat vetett papírra. De több eset van még ugyanennek a bizonyítására: 1919 végén az utcákon ugyan égettek olyan kiadványokat, amelyekben Petőfi versek voltak, de ezek kommunista kiadványok voltak. A Horthy-korszak utolsó éveiben pedig, mint tudjuk, betiltották Kacsóh Pongrác *János vitéz* című dalművét. De nem Petőfi Sándor miatt, hanem mert a művet Heltai Jenő alkalmazta színpadra, vagyis tiltott volt Heltait játszani a zsidóellenes időszakban. És még az is tudható, hogy 1945-ig az Athenaeum Kiadó nagy számban jelentetett meg Petőfi-köteteket.[11]

De az is alapvető, hogy az első magyar Shakespeare-fordítók egyike éppen Petőfi volt. Ez 1948-ban is köztudott volt. Így hogyan lehetett beállítani az angolszász, nyugati irodalom felé orientálódó művészt baloldali, osztálytudatos értelmiséginek? További megrökönyödést kiváltó durva csúsztatás, hogy az idézett cikkben Révai szerint Petőfi harcostársa Csernisevszkij orosz értelmiségi, valamint Nyekraszov volt. Elég merész párhuzamok, hiszen míg Petőfi saját döntéséből lépett ki a frontra, nem kényszerítette senki arra, hogy költőként fegyvert fogjon vagy nemzetőrnek álljon, addig a cári Oroszországban Csernisevszkij (1828–1869) orosz írót és költőt írásai miatt Szibériába száműzték 1862-ben, később amnesztiát kapott. Nyekraszov (1821–1877), akit az orosz irodalomban máig olyan nagyra értékelnek, mint Puskint vagy Lermontovot, a maga korában indexen volt, egy időben betiltották.[12]

(Hamis képek, furcsa példák) Először 1933-ban írt tanulmányt Révai József ebben a témában, majd végső formában és húsz évvel később ki is adták, megjelent könyv alakban[13]. Marx és Engels írásait helyezte kötetének homlokterébe. A két filozófusnál előbb Kossuth Lajos kiemelkedő liberális államférfiként szerepelt, majd 1850 után bírálták az akkor már emigrációban élő egykori pénzügyminisztert. Azt a Marx–Engels-féle tételt vette alapul Révai, hogy a kontinens forradalmai azért voltak életképtelenek a 19. században, mert akkor még a társadalmakból hiányoztak a munkások, akik a parasztokkal összefogva véghez tudták volna vinni a reformokat. Ezzel a példával erősíti az osztálytudat szükségét, a munkásréteg feltételezett és bejósolható hatalmát Révai 1933-ban, és az átdolgozott könyvében húsz évvel később. Az arisztokrácia, a burzsoázia-középnemesség, valamint a parasztság társadalmi hármasa mellett, ha lett volna akkor munkásosztály Magyarországon – írta Révai –, a parasztság mellé állva 1849-re legyőzhette volna az elnyomókat.[14]

A szociológiai és szociálpolitikai elméleten alapuló ideológia több mint utópia. A Marx–Engels páros a munkásréteg hiányát okolta a forradalmi bukások miatt. Hibás elképzelés. Hiszen tudjuk, a társadalmi munkásréteg nem teremtődik meg magától, ahhoz álláshelyek kellenek, iparosítás és nagymértékű magántőke. A képlet száz évet késve a keleti tömb országaiban meg is valósult, de a gyakorlat bizonyította, hogy gazdaságilag működésképtelen.

(1948. március 15.) A nagy ünnepségről álljon itt néhány szalagcím és tudósítás a *Szabad Nép* 1948. március 15-i, ünnepi számából.[15] Mindjárt a kezdőoldal jól kiemelt, felső részén ezek a szalagcímek olvashatók, amelyek a közállapotokat leképezik:

„A fölszabadult magyar nép és a demokratikus világ együtt ünnepelte a dicsőséges szabadságharc századik évfordulóját"; – „Rákosi: Hatalmas áradatként önti el a munkalelkesedés a magyar földet", „Kossuth öröksége: Függetlenségünk védelmének ügyében nincs alku – Petőfi öröksége: A demokratikus átalakulást nem félig, hanem egészen kell megcsinálni – Táncsics öröksége: Szabad parasztság nélkül nincs nemzeti fejlődés" […] „Sztálin, Svernik és Molotov üdvözlő táviratai a centenárium alkalmából." [16]

(A Nemzeti Színház kérdése) A centenáriumi áradathoz kultúrpolitikai direktíva is kapcsolódott. – A régi helyett új Nemzeti Színházat kell adni az országnak. Ezt bizonyítja a Magyar Távirati Iroda 1948 nyarán kiadott közleménye:

„Készül az új Nemzeti Szinház terve – Az Országos Tervhivatal elhatározta, hogy az ötéves terv során új Nemzeti Színházat építenek fel. Az építési terveket az építés- és közmunkaügyi minisztérium keretében működő Építéstudományi és Tervező Intézet készíti el, a tervek kivitelezésére pedig a Tervhivatal, az építés- és közmunkaügyi minisztérium,

a kultuszminisztérium, a Nemzeti Szinház és több más illetékes szerv képviselőiből bizottság alakult. Ez a bizottság dönt majd arról is, hogy hol helyezzék el az új Nemzeti Színházat. /MTl/"[17]

A történet néhány évvel később folytatódik, amikor már az MDP volt teljes hatalmon. Három év telt el az előkészítő munkálatokkal. A teljes politikai és társadalmi tébolyban megszületik a Nemzeti Színház építéséről szóló tervezet 1951. március 27-i keltezéssel.[18] A tizenöt oldalas tanulmány térképekkel és indoklásokkal készült, de terveket az arculatról, az épület kialakításáról nem tartalmaz, csak javaslatokat az új épület elhelyezésére. 1948-tól nagyon lassan haladtak a munkálatokkal, amelyek fő irányítója nem a szakmáért felelős miniszter, hanem a párt főtitkára volt. Az épület elhelyezésére vonatkozó hatástanulmány kezdőoldalán piros ceruzával ez olvasható: Rákosi elvtárs részére.[19]

A térképek ábrázolása előtt a teljes leirat, szöveghűen, nyelvtani változtatások nélkül:

„Javaslatok a Nemzeti Szinház elhelyezésére.

A Nemzeti Szinház elhelyezésénél a következő szempontokat kell szem előtt tartani:

a. / A szinház tervezett befogadóképessége 1500 fő. Ennek megfelelően szinházépitésben jártas szakemberekkel való tárgyalás eredményeképpen az alakult ki, hogy a megfelelő elhelyezéshez cca 65-7o m széles és minimálisan 110-115 m hosszú terület szükséges, /: Szovjet példák: Taskent 154 m, Moszkva Vörös Hadsereg Szinház 12o m, Minszk 115 m, Szocsi llo m, 12oo személyes szinházak típustervei llo -, lo5-, 95 m hosszúak, :/

b ./ A színháznak a város központjában oly módon kell elhelyezkednie, hogy az épülethez méltó városképi megjelenés biztosítható legyen.

c. / A szinház megközelítése a földalatti gyorsvasuton és más közlekedési eszközökön egyaránt kifogástalan legyen.

d. / Autóparkolás lehetőségét biztosítani kell.

e. / Kívánatos, hogy a szinház épitése egyidejűleg a főváros központjának szocialista fővároshoz méltó kialakulását is elősegítse

f. / A megvalósitás ne ütközzék leküzdhetetlen gazdasági nehézségekbe.

Az eddig felmerült alternatívák közül a következőket mellékeljük:

A. / A szinház elhelyezése a Sztálin téren.

Előnyök:

a. / A szinház a területen kifogástalanul elhelyezhető.

b. / Az épület felépítésével a város természetes központjában monumentális központi tér létesíthető és igy fővárosunk szocialista városközpontjának kialakítása biztosítható. A város központi tere csak ezen a helyen létesíthető és hogyha a Nemzeti Szinházat most nem ide épitjük, az 5 éves tervben a városközpont megfelelő kialakítására lehetőségünk nincs.

c. / A kiválasztott terület a keletnyugati és északdéli földalatti gyorsvasutak metszéspontjában kifogástalanul megközelíthető területen fekszik.

d. / A kocsi parkolás a szinház előtt tökéletesen megoldható.

e. / Az épület két legjelentősebb főútvonalunk a Sztálin ut és a Bajcsy Zsilinszky ut tengelyében fekszik és messziről érvényesül.

Hátrányok:

a. / A szinház építésével egyidejűleg el kell bontani, illetőleg át kell helyezni a MÁVAUT pályaudvart, hároméves tervünk egyik reprezentativ alkotását.

b. / A Bajcsy Zsilinszky ut és Sztálin tér közötti elavult háztömböket le kell bontani, ami kb. 15o lakás megsemmisitését jelenti. Megjegyezzük, hogy ez az épülettömb bontásra érett és a földalatti gyorsvasut építésével kapcsolatosan bontása amugy is elkerülhetetlennek látszik, azonkivül a központi tér kialakítása céljából ezeknek az épületeknek bontása a Nemzeti Szinház építésétől függetlenül is szükséges.

c . / A Sztálin téri park nagyrésze megsemmisül. Ennek pótlása a Központi Városháza Bajcsy Zsilinszky ut felőli elavult épületeinek lebontásával és ezek helyén új park létesítésével oldható meg. Megfelelő park kifejlődésének ideje kb. lo esztendőre becsülhető.

B. / A színház elhelyezése a Vigadó és u.n. Haas-palota helyén:
Előnyök:
a. / Az épitkezés homlokzatául felhasználható a vigadó müemlékértékü homlokzata.
b. / A terület városképi szempontból megfelelő, mivel a Dunaparton, Budapest városképi tengelyében fekszik, bár vitatható, hogy a feltétlenül megtartandó műemléki épületrész, megfelelően bekapcsolható-e a korszerű szinházépületbe.
c. / A megközelités lehetősége kielégitő.
d. / Gazdasági értékkel biró épületek bontása nem szükséges.
Hátrányok:
a. / A rendelkezésre álló 65x95 m méretű területen a szinház kielégítően nem helyezhető el, illetőleg az elhelyezés igen szűkös. A megfelelő méretű hátsó szinpadot kellene feláldozni, az előcsarnokot összeszoritani, vagy a szinház előcsarnokát a nézőtér alatt kellene elhelyezni /: mint a MÉMOSZ-háznál.:/.
b. / Az autóparkolás lehetősége korlátozott, nagyobb mennyiségű gépkocsi csupán a kialakulóban levő dunaparti park részleges feláldozásával lenne biztosítható.
c. / A diszletbeszállitás a szűk mellékutcák miatt csupán a reprezentativ jellegű Vörösmarty tér felől bonyolítható le.

C. / A szinház elhelyezése a Dunaparton a Jászai Mari tértől délre:
A terület a szinház elhelyezésére nem alkalmas, túl kicsi, a megfelelő méretű szinház a Széchenyi rakpart, vagy a Személynök utca teljes szélességét elfoglalná, úgyhogy az elhelyezés ezen a helyen tekintetbe nem jöhet. Budapest, 1951. március 27.”[20]

A tanulmány minden részlete az akkori politikai gondolkodás mintázata. Az 1837-től működő Nemzeti Színház a Rákóczi út és Múzeum körút sarkán állt. Az intézmény népszerűségével a nézőszám is megnövekedett, voltak olyan esték, amikor 2400 ember ült egyszerre a nézőtéren[21], ilyen hatalmas épület volt az első nemzeti játszóhely.[22] Annak lebontása után, mert tűzveszélyes volt, 1913-ban jelölték ki a Népszínház épületét a később Blaha Lujza térre keresztelt pesti centrumban. 1915-től gördült fel újra a függöny. A fővárosi színház kevés felújítás és átalakítás után ötven éven át, 1965-ig működött zavartalanul. A metró építésével indokolva, négy részletben, robbantásos módszerrel bontották le, és két évig a Nagymező utcában működött, majd onnan megint költözve, a Hevesi Sándor téren játszottak a színészek 2002-ig, a jelenlegi, a Rákóczi híd és MÜPA melletti Nemzeti Színház megnyitásáig. Azt tudjuk, hogy a második színházban, amely 1965-ig működött, 1407 ülő- és 475 állóhely, valamint 50 páholy volt.[23] Ha egy páholyt úgy veszünk, hogy egyenként átlagban 4 fő tudott azokban előadást nézni, akkor telt ház esetén 2802-en tudtak egyszerre helyet foglalni. A Hevesi Sándor téri épületben egyszerre 665 fő tudott helyet szerezni magának.[24] Az 1951-es terv szerint az új Nemzeti Színház nézőterét ezzel szemben 1500 főre tervezték. Áttekinthetőbben a táblázat alapján:

A Nemzeti Színház nézőterének alakulása	
Korszak	**Nézőtér befogadóképessége**
1837–1913	2400 fő
1915–1965	2802 fő
1967–2002	665 fő
2002-től	889 fő (a nagyszínpad csak 619 férőhelyes)[25]

Miért lényeges a táblázatban szereplő kimutatás? A válasz: kultúrtörténeti adalék. Nagy valószínűséggel azért csak 1500 fő befogadására tervezték a színházat 1951-ben, mert az akkor még működő 2802 férőhelyes, meglévő épület nézőtere nem volt feltölthető száz százalékban. Az akkori épület befogadásához képest tehát az újabb színházba 72%-kal kisebb nézőteret terveztek. A tapasztalat, a színházi gyakorlat ennek mutatta csak maximális szükségét, vagyis nemigen fordult elő, hogy „táblás házakkal”[26] mentek volna előadások Major Tamás igazgatása alatt. Még a 80%-os kihasználtságot sem mutatták a darabok.

Történeti elemzésünknél az 1913-ig működő állapotot nem tudjuk alapul venni, azzal nem lehet számolni, hiszen szociológiai és kultúrtörténeti okokból 1951-ben már nem volt releváns, hogy száz évvel korábban mennyien jártak színházba. Ha csak a 20. század elejét vizsgáljuk, már akkor mennyi változás történt a hétköznapokban, a fogyasztói szokásokban 1837-hez képest. Megjelent a némafilm, a telefonhírmondó után a telefon, majd a rádió és a hangosfilm. Az emberek fogyasztói szokásai megváltoztak. A világ történéseit a nézők az újság mellett már másból is megismerhették, a színház mellett nem utolsósorban a mozikból.

Így nem marad más elemzési szempont, mint a Blaha Lujza téri épület befogadóképessége, amely színház még működött akkor, amikor az új, közel 70%-kal kisebb nézőtérrel rendelkező épület a tervasztalra került. Mire következtethetünk tehát? Arra, hogy a szovjetizálódó ország nemzeti színházi repertoárjára egyre kevesebben voltak kíváncsiak. De nézzük a tényszerű forrásokat, vizsgáljuk meg például az 1950-es és 1951-es színházi repertoárt:

1949/1950-es évad: Gorkij: Ellenségek, Pavlenko: Boldogság, Szabó Pál: Nyári zápor, Osztrovszkij: Jövedelmező állás, Shakespeare: Macbeth, Mikszáth–Benedek–Karinthy: A Noszty fiú esete Tóth Marival, Virta: Kárhozottak összeesküvése, Szimonov: Idegen árnyék, Tolsztoj: Anna Karenina, Rahmanov: Viharos alkonyat, Davidoglu: Bányászok, Lope de Vega: Donna Juana.[27]

1950/1951-es évad: Beaumarchais: Figaró házassága, Gorkij: Jegor Bulicsov és a többiek, Trenyov: Ljubov Jarovaja, Háy Gyula: Az élet hídja, Fu-Ko: Harcban dől el, Katona: Bánk bán, Lavrenyov: Amerika hangja, Schiller: Ármány és szerelem, Shaw: Szerelmi házasság, Gyárfás Miklós: Hatszáz új lakás, Mihajlov: Titkos háború, Gogol: A revizor.[28]

Az első évadban tizenkét darabból összesen nyolc orosz szerző műve volt, a másodikban az egészből öt orosz és egy kínai. Színházesztétikai áttekintés nélkül bizonyosan állítható, hogy mindegyik darab kiemelten népművelést végzett, vagyis a meghirdetett ideológiára hangolódtak a rendezői koncepciók.

Az elemzés nem kerek, egész, ha megemlítjük a változó világ és színházi kultúra jelenségét napjainkban. A Nemzeti Színház jelenlegi száma három játszóhelyből tevődik össze, a nagyszínpad férőhelye az első Nemzeti Színház befogadóképességének csak a 26%-a. Az adat sok mindent mond, többek között azt, hogy ma már mennyien járnak színházba, mennyire megváltoztak a hétköznapok. Ennél mélyebb elemzés egy másik publikáció témáját képviselné.

Az 1951-es forrás elemzésénél még nagyon érdekes momentum, hogy az épület méreteinél csakis a keleti tömböt vezető ország, a Szovjetunióból nyert hivatkozásokat használták. Minszk, Moszkva és így tovább. Emellett, így értekezik a tanulmány: *„Kívánatos, hogy a szinház épitése egyidejűleg a főváros központjának szocialista fővároshoz méltó kialakulását is elősegítse”*[29] A kimutatás Budapestet nem „világvárosként” említette, ahogyan a Kádár-korszak utolsó éveitől nevezik fővárosunkat, hanem a *„szocialista főváros”* jelzős szerkezetet használták. Ha megállunk ennél a kifejezésnél, azonnal felötlik a kérdés: Milyen egy nem szocialista nagyváros? Olyan hely, ahol az urbanisztikai és modernizációs, innovatív tényezők nélkül, egyszerűen nem a keleti tömbbe tartozó kapitalista vagy imperialista egyének lakják a települést? Érdemes ízlelnünk ezt a fajta gondolkodásmódot, amely ma nagyon idegen számunkra, de ebből is érzékelhető, mennyire manipulált, gondolkodást vezérlő világ uralkodott hazánkban a ’40-es évek végétől. És ez így volt 1989-ig.

(Összefoglalás) Idekapcsolódóan álljon még egy példa a gondolatvezérelt közállapotokra, a művésztársadalom manipulálására, amely egyben Major Tamás magánszáma volt olyannyira, hogy magunk is kellemetlenül éreztük volna magunkat, ha a következő monológot hallgatjuk a színházigazgatótól, annyira bornírt és valótlan Major tanúságtétele:
„*MTI hír, 1948. november 18. – Major Tamás az élenjáró szovjet művészetről. Csütörtökön délután a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság rendezésében Major Tamás a Nemzeti Színház igazgatója igen nagy érdeklődés mellett beszámoló előadást tartott az ötvenéves moszkvai Művész Színház ünnepségeiről. Rusznyák István professzor, az MSZMT elnöke, bevezető szavai után Major Tamás tartotta meg előadását. – Tavaly is voltam már kint a Szovjetunióban és így most meg tudtam állapítani saját szememmel, hogy már tavaly óta is mennyire emelkedett az életnívó. Az életnívó emelkedése azonban magával hozza a tudásvágy növekedését. Egy faluban történt, hogy egy kislányt láttam, amint a teheneket hajtotta a legelőre kezében könyvvel, Gorkij müvét olvasta. A kultúra a Szovjetunióban valósággal divattá vált. Ezután Major Tamás a Művész Színház 5o. évfordulója alkalmából rendezett fényes ünnepségről beszélt.*”

IRODALOM

A Nemzeti Színház 150 éve. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó, 15. és 300–301. o.

A régi Nemzeti Színházak nézőtéri alaprajzai, és azok leírásai:
https://oszmi.hu/hu/nepszinhaz-nemzeti-szinhaz-nezoterenek-makettje (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 27.)
https://pestimagyarszinhaz.hu/szinhazunk/szinhazunk-tortenete/ (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 27.)
https://nemzetiszinhaz.hu/latogatas-epulet (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 27.)

Az 1951-es terv a Nemzeti Színház átépítéséről.
https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_MKS_276_54_136.pdf#search=sz%C3%ADnh%C3%A1z&page=28 (29–44. o., Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 26.)

Dávidházi Péter: A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 94. évf. (1990) 3. sz. 350. o. https://epa.oszk.hu/00000/00001/00359/pdf/itk_EPA00001_1990_03_341-359.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 20.)

Dudás Róbert Gyula: *A katolikus egyházi birtokok változásai a 20. század első felében.* http://real.mtak.hu/145790/1/pdf_49.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 16.)

Csernisevszkijről és Nyekraszovról bővebben: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/cs-60BB/csernisevszkij-63A4/ (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 22.)

Markovits Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott verseskötetek a Horthy-korszakban.* / Irodalomtörténeti Füzetek 45./ Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 187. o. http://efolyoirat.niif.hu/01400/01464/00004/pdf/185-238.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 21.)

MTI-hír. 1948. július 23. 11 óra 45 perc. https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/MTI/Magyar%20T%C3%A1virati%20Iroda/Napi_Hirek/1948-1956/Belfoldi_hirek/HU_MNL_OL_XXVI_A_14_b_0091_1948_07_23.pdf#search=nemzeti%20sz%C3%ADnh%C3%A1z%20%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9s%20&page=2&rnd=78122907880427771 (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 25.)

Révai József: *Marx és az 1848-as magyar forradalom.* Budapest, 1953, Szikra Kiadó, 1–98. o.

Szabad Nép. 1948. január 1. 1–12. o. https://adt.arcanum.com/hu/view/Nepszabadsag_1948_01/?pg=11&layout=s (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 15.)

Szabad Nép 1948. március 15-i száma. 1. o. https://adt.arcanum.com/hu/view/Nepszabadsag_1948_03/?query=szabad+n%C3%A9p+1948+m%C3%A1rcius+15&pg=122&layout=s (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 24.)

Turucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1914–1944.* Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 147. o

JEGYZETEK

1 *Szabad Nép.* 1948. január 1. 1–12. o. (Továbbiakban: *Szabad Nép* 1948. 01. 01.) https://adt.arcanum.com/hu/view/Nepszabadsag_1948_01/?pg=11&layout=s (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 15.)

2 Uo. 1. o.

3 Uo. 2. o.

4 Uo. 3. o.

5 Uo. 3. o.

6 Uo. 4. o.

7 Turucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1914–1944.* Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 147. o.

8 Turucz 2016.

9 Dávidházi Péter: *A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében.* Irodalomtörténeti Közlemények, 94. évf. (1990) 3. sz. 350. o. https://epa.oszk.hu/00000/00001/00359/pdf/itk_EPA00001_1990_03_341-359.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 20.)

10 Uo.

11 Markovits Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott verseskötetek a Horthy-korszakban.* /Irodalomtörténeti Füzetek 45./ Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 187. o.; http://efolyoirat.niif.hu/01400/01464/00004/pdf/185-238.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 21.)

12 Csernisevszkyről és Nyekraszovról itt: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/cs-60BB/csernisevszkij-63A4/; és itt: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/cs-60BB/csernisevszkij-63A4/ (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 22.)

13 Révai József: *Marx és az 1848-as magyar forradalom* című könyve alapján. Budapest, 1953, Szikra Kiadó, 1–98. o. (Továbbiakban: Révai 1953.)

14 Révai 1953.

15 *Szabad Nép* 1948. március 15-i száma. https://adt.arcanum.com/hu/view/Nepszabadsag_1948_03/?query=szabad+n%C3%A9p+1948+m%C3%A1rcius+15&pg=122&layout=s (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 24.)

16 Uo.

17 *MTI-hír*. 1948. július 23. 11 óra 45 perc. https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/MTI/ (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 25.)
18 Az 1951-es terv a Nemzeti Színház átépítéséről, forrás: https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_276_54_136.pdf#search=sz%C3%ADnh%C3%A1z&page=28 (29–44. o.; Továbbiakban: Nemzeti 1951.) (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 26.
19 Nemzeti 1951.
20 Uo.
21 *A Nemzeti Színház 150 éve*. Budapest, 1987, Gondolat Kiadó. 15. o. (Továbbiakban: Nemzeti 1987)
22 Jelenleg a fővárosi Vígszínház, az ország legnagyobb nézőterével rendelkező épület, amely egyszerre 1200 fő befogadására alkalmas. Tehát az első Nemzeti Színház, ehhez viszonyítva dupla akkorra nézőtérrel rendelkezett.
23 Forrás: https://oszmi.hu/hu/nepszinhaz-nemzeti-szinhaz-nezoterenek-makettje (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 27.)
24 Forrás: https://pestimagyarszinhaz.hu/szinhazunk/szinhazunk-tortenete/ (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 27.)
25 Forrás: https://nemzetiszinhaz.hu/latogatas-epulet (Utolsó letöltés dátuma: 2023. október 27.)
26 Régen így nevezték a telített házat, amikor minden jegyet eladtak, és a pénztáros „teltház” táblát helyezett ki a kasszához.
27 Nemzeti 1987, 300–301. o.
28 Uo.
29 Nemzeti 1951

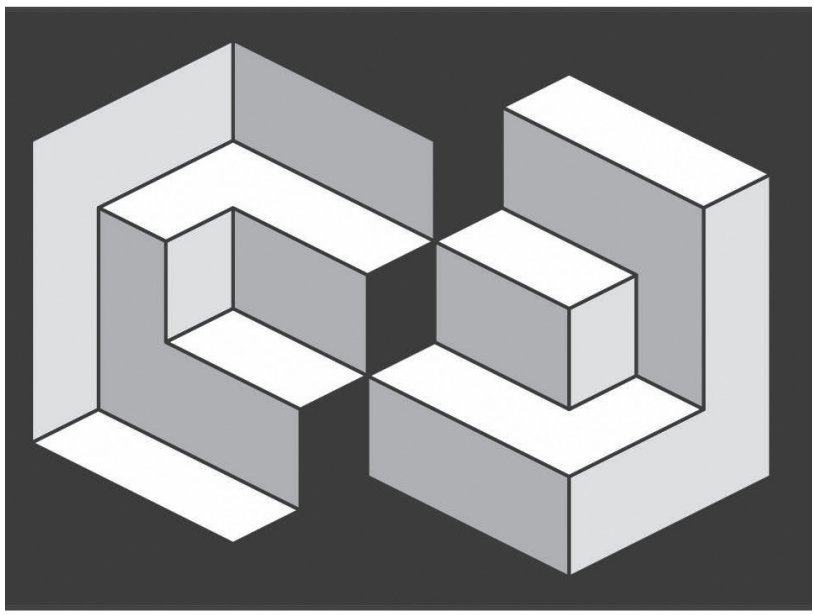

PRIEGER ADRIENN – TOKAI ATTILA

Európa hátsó udvara? – A Nyugat- Balkán integrációs törekvései

(Bevezetés) Napjainkban felerősödni látszik a vita Európa jövőjét illetően, ami kérdéseket vet fel az európai integráció irányával, továbbá az integrációs szervezet működésével kapcsolatosan is. Az Európai Unió bővítésének kérdése kiemelt kérdés és meghatározó tényezője az európai integrációs és geopolitikai folyamatoknak. Meglátásunk szerint Európa jövőjét nagyban befolyásolja, hogy miként alakul az EU bővítési politikája, melyben a Nyugat-Balkán kiemelt helyet foglal el, és Európa jövőjét és fejlődési irányait meghatározzák a jelenleg is függőben lévő bővítési folyamatok.

A 2024-es magyar soros elnökségnek is az egyik kiemelt prioritása a bővítési politika, ennek keretében pedig a Nyugat-Balkán csatlakozásának segítése, illetve napirenden tartása.[1]

Az európai integráció története során a bővítés több körben zajlott le, és az integrációs folyamat egyik célkitűzése az európai államok békés egyesítése. Ugyanakkor minden egyes bővítési körnél felmerült két kérdés: a tagjelölt mennyire felkészült az uniós csatlakozásra, illetve a kibővült integrációs szervezet mennyire lesz képes a működésre. Mind ez idáig a 2004-es bővítési kör volt a legnagyobb, ezt követte a Lisszaboni Szerződés elfogadása, s az számos intézményi reformot is bevezetett, amelyek a korábbi 15 tagúból a 25 tagúvá vált Unió működését voltak hivatottak biztosítani. Azóta a bővítési folyamat elakadt: sor került ugyan 2007-ben Bulgária és Románia, majd 2013-ban Horvátország csatlakozására, de azóta nem vettek fel egyetlen új tagot sem, viszont 2020-ban az Egyesült Királyság kilépett az Európai Unióból.

A jelenleg 27 tagú Unió bővítése kapcsán ismét felmerülnek ugyanezek az alapvető kérdések. Napjainkban 3 nagy bővítési irány van napirenden: Törökország, a Nyugat-Balkán (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia, Koszovó, Montenegro, Szerbia) és egyes volt szovjet tagköztársaságok (Georgia, Moldávia és Ukrajna) csatlakozása. Törökországgal eddig két csatlakozási fejezetet zártak le, de úgy tűnik, mintha Törökországgal elakadt volna a csatlakozási folyamat. A nyugat-balkáni országok tekintetében ugyan nincs céldátum, de folyamatos a tárgyalás. Legvitatottabb a bővítés a volt szovjet tagköztársaságok esetén. Ukrajna tekintetében ugyan demonstratív a Bizottság támogatása, ugyanakkor számos aggály merült fel, figyelemmel Ukrajna (illetve a másik két tagjelölt) Oroszországgal fenntartott kapcsolatainak rendezetlenségére, a koppenhágai kritériumok teljesítésére és az ukrán gazdaság integrálásának költségeire.

Ugyanakkor látni kell azt is, hogy minden irányban elakadt a bővítési folyamat, 10 éve nem vettek fel új tagot. Ez mutatja, hogy az alapvető probléma nem annyira a tagjelöltek felkészültségével van, hanem az Unió fogadókészségével. A régi és a 2004-ben felvett „új" tagállamok között számos stratégiai kérdésben nincs egyetértés. A nyugat-európai, mediterrán és a közép-európai térség más-más geopolitikai kihívásokkal, társadalmi-gazdasági nehézségekkel küzd, ezért az Unió egységes fellépése a korábbinál komolyabb egyeztetési folyamatokat igényelne, amely megfelelne az uniós hagyományoknak is, figyelemmel arra, hogy kezdetben az Unió a fontosabb döntéseket egyhangúsággal hozta.

A bővülő létszámú Unió mellett ez a gyakorlatban ugyanakkor egyre nagyobb nehézséget és a tárgyaló felektől egyre nagyobb rugalmasságot igényelne, ami azonban kevésbé gyors és kevésbé hatékony előrehaladással járna együtt. Ezért időről időre felmerülnek

olyan megoldási javaslatok, amelyek az egyeztetési kötelezettség szűkítését irányozzák elő annak érdekében, hogy az uniós szervek vagy egyes nagy tagállamok által kitűzött célok más tagállamok ellenkezése ellenére is érvényre juthassanak. A legutóbbi időkben napvilágot látott egy többsebességes Európára vonatkozó reformterv, illetve általában a többségi elven történő döntés kiterjesztése. Evvel szemben több tagállam az uniós integráción belül a célok meghatározásának „demokratizálását" javasolja az unió egységének megőrzése érdekében, vagyis hogy az Unió csak olyan célok érdekében lépjen fel, amelyeket valamennyi tagállam támogat, és egyéb területeken engedjenek teret a tagállami kezdeményezéseknek és az eltérő geopolitikai megközelítéseknek.

Ez a megoldás részben visszatérést jelentene az európai integráció klasszikus korszakához, amely a politikai integrációval szemben a gazdasági integrációt és a kulturális együttműködést helyezte előtérbe. Az uniós intézmények szintjén ez a Parlament és a Bizottság szerepének csökkentését és a Tanács szerepének megerősítését jelentené, visszatérést a kontraktuális alapokhoz, figyelemmel arra is, hogy az alapszerződések szerint az Unió működésének főbb stratégiai irányait a Tanács szabja meg, míg a Bizottság szerepe alapvetően a Tanács döntéseinek végrehajtására korlátozódik, és a Parlament nem törvényhozó, hanem az európai demokratikus kontrollt biztosító konzultatív intézmény. Az alapszerződésektől való eltávolodás akkor kezdődött, amikor a Juncker-bizottság meghirdette a „politikai Bizottság" doktrínáját, amely szerint a Bizottság a Tanácstól független motorja az integrációnak; ez a megközelítés felborította az uniós intézmények korábban meglévő, a szerződésekben rögzített egyensúlyát, figyelemmel arra is, hogy a Parlament a Bizottsággal szembeni bizalmatlanság intézményét felhasználva maga is irányító szerepet kíván betölteni az uniós célok meghatározásában.

Ezt a helyzetet orvosolandó, többféle reformjavaslat is felmerült. Az egyik a klasszikus intézményi egyensúlyhoz való visszatérést célozza a Bizottság és a Parlament hatásköreinek szigorú megszabásával, és a tagállami és uniós hatáskörök szigorúbb szétválasztásával. A másik álláspont, amely az uniós intézményeket kívánja az integráció motorjává tenni, az egyhangúság csaknem teljes kiiktatását javasolja az uniós döntéshozatalból. Ennek egy radikálisabb formájában, amelyben az Európai Unió egy szövetségi állammá alakul, a Bizottság tölti be a szövetségi kormány, és az Európai Parlament a szövetségi törvényhozó testület szerepét. Ebben a koncepcióban a tagállamok az Európai Uniónak alárendelten működnek. Harmadik koncepcióként egy francia–német javaslat is megjelent, amely az uniós intézményi rendszer reformját összekapcsolja a bővítéssel. Ebben a modellben az európai integrációban részt vevő államok különböző mértékig vesznek részt az integrációban: a legnagyobb fokú integrációt megvalósító tagállamok, amelyek egyben az integráció célkitűzéseit is meghatározzák, kvázi-szövetségi államként működnek, míg a legalacsonyabb (negyedik) szintű integrációban részt vevő tagállamok csak laza, a jelenlegi társulási megállapodáshoz hasonló politikai és gazdasági együttműködésben vesznek részt.

Mindezek fényében érdemes elgondolkozni Európa jövőjét, ezen belül a nyugatbalkáni országok csatlakozásának kérdését illetően. A Nyugat-Balkán mint régió biztonságpolitikai szempontból is jelentős terület az Európai Unió számára. Az Európai Unió kiemelt biztonságszolgáltató szerepe napjainkban szorosan összefonódik a bővítéspolitikával.[2] Az elmúlt évtizedben az EU nyugat-balkáni politikájának fő irányvonala a béketeremtés irányába mutat, éppen ezért tanulmányunkban szeretnénk bemutatni a nyugat-balkáni régió integrációs törekvéseinek fontosságát, gyökereit és lehetséges jövőbeni irányait. Az, hogy a Nyugat-Balkán integrációja hogyan alakul a jövőben,

meglátásunk során kiemelt fontosságú lesz egész Európa jövője szempontjából is. Jelen tanulmányunkban – terjedelmi okokból – Albánia, Észak-Macedónia és Montenegró csatlakozási törekvéseire fogunk részletesebben is kitérni.

(A Nyugat-Balkán helyzete az európai geopolitikai térségben) Kiindulásként fontosnak tartjuk ismertetni a Nyugat-Balkánnak az európai geopolitikai térségben betöltött szerepét, mert ebből kitűnik, hogy milyen jelentős régióról van szó, s hogy az miért kiemelt térség az Európai Unió számára is. E kulcsfontosságú szerep megértése szempontjából szükséges a történelmi gyökerek feltárása is, hogy mekkora utat tesznek meg a régió országai az európai integráció irányába vezető úton.

A Nyugat-Balkán egy geopolitikai fogalom, amely azon délkelet-európai országokra vonatkozik, amelyek a 2000-es évek elején még nem voltak EU-tagjelöltek, de csatlakozásra törekedtek. A régió tehát eredetileg Albániát, Bosznia-Hercegovinát, Horvátországot, Koszovót, Macedóniát, Montenegrót, Szerbiát és Szlovéniát jelentette. 1945 után a nyugat-balkáni országok kommunista uralom alá kerültek, és Albánia kivételével minden ország Jugoszlávia egy-egy tagköztársasága volt. Tito 1948-ban szakított Sztálinnal, és az el nem kötelezett mozgalom egyik alapítójává vált Nasszer egyiptomi és Nehru indiai elnökkel együtt. 1950 után Jugoszlávia sajátos decentralizált modellt dolgozott ki, ami lehetővé tette a nyugati piaci orientáció megerősödését. Albánia 1962-ben szakított a Szovjetunióval, ám a jugoszláv példától eltérően a teljesen izolált tervgazdaság modelljét választotta.

A jugoszláv állam 1991-es felbomlását követően etnikai konfliktusok, háborús pusztítás, menekültáradat és a szervezett bűnözés megerősödése sújtották ezt a régiót. A térségben a fegyveres konfliktusokat csak az ENSZ és a NATO-erők beavatkozása, illetve az EU-tagságra vonatkozó ígéret tudták megfékezni. Az európai integráció jövőbeni lehetősége viszont jelentősen hozzájárult a gazdasági és politikai reformok – országonként eltérő ütemű – beindításához és a térség politikai viszonyainak normalizálásához.[3]

A véres konfliktusok öröksége napjainkig beárnyékolja a nyugat-balkáni regionális politikát, illetve akadályokat állít a hatékony EU-integráció elé. A még mindig jelen lévő területi viták, az etnikai ellentétek, illetve Koszovó helyzetének rendezetlensége jelentősen hátráltatja a régió felzárkózását.

Geopolitikailag viszont a Nyugat-Balkán mindvégig prioritás maradt az Európai Unió számára, főleg a biztonságpolitika, illetve a kereskedelmi és tranzitútvonalak szempontjából. Földrajzilag a nyugat-balkáni országok sajátos összekötő hidat képeznek az EU délkeleti szárnya (Görögország, Bulgária, illetve Románia) és közép-európai „magországai" (Magyarország, Horvátország, Szlovénia és Ausztria) között. Gazdaságilag tehát az Unió ezen országok legjelentősebb kereskedelmi partnere, a külföldi befektetések legfőbb forrása és a kifelé irányuló munkaerő-migráció legfőbb célpontja. A Nyugat-Balkán mint tranzitövezet jelentőségét a 2015–2016-os menekültválság is egyértelműen bizonyította [4]

Szerbia és öt EU-tagállam (Ciprus, Görögország, Románia, Szlovákia és Spanyolország) ma sem ismeri el a 2008-ban önállóvá vált Koszovót. Az új ország a belpolitikában máig nem tudott konstruktív kapcsolatokat kiépíteni az albán többség és az északon élő szerb kisebbség között, így a nemzetközi békefenntartó erők jelenléte továbbra sem nélkülözhető. Az 1990-es években a régió máig érezhető súlyos etnikai konfliktusoktól volt terhes, amelyek negatív politikai és gazdasági következményei napjainkig hatnak. A 2000-es évek elején és közepén az EU-csatlakozáshoz való közeledés fellendítette a gazdasági és intézményi reformokat, de a 2007–2009-es globális pénzügyi

válság és az azt követő, 2010–2013-as európai pénzügyi krízis (amely különösen az EU déli szárnyát érintette) jelentősen lassította a megindult növekedés ütemét, és egyben felerősítette a magas munkanélküliséget a helyi fiatalok körében.

Bosznia-Hercegovina, ahol a polgárháborúnak csak az 1995-ös daytoni megállapodás tudott véget vetni, három etnikai (szerb, horvát és muzulmán-bosnyák) közösség laza és konfliktusokkal terhelt konföderációja. Itt a központi hatalom szintjén is komoly problémák adódnak, amit a Belgrád támogatását élvező szerb szeparatista törekvések is csak tovább erősítenek.

Észak-Macedónia EU- és NATO-csatlakozását több mint egy évtizedig hátráltatta Görögország 2017-ig tartó vitája az ország nevével kapcsolatban, illetve Bulgária vétója a macedón nyelv el nem ismerése miatt. Az ország emellett belső konfliktusokkal is terhelt: többször szenvedett a macedón többség és az albán kisebbség közötti polgárháborúba torkolló etnikai feszültségektől.[5]

A múltból fakadó konfliktusok öröksége tehát jelentősen hozzájárul az EU-csatlakozási folyamat lassulásához, emellett az EU-tagok további bővítési igyekezetét is csökkentették a súlyos pénzügyi válság évei (2007–2013), a növekvő balkáni euroszkepticizmus és nacionalizmus, valamint Nagy-Britannia kilépése. Pozitív fejlemény volt viszont, hogy a 2017. szeptember 13-ai beszédében az Európai Bizottság akkori elnöke, Jean-Claude Juncker elismerte a további bővítés fontosságát, amint a tagjelölt országok teljesítik a csatlakozási kritériumokat. Az EU-tagság késleltetése ugyanis más globális szereplőket, elsősorban Oroszországot és Kínát is aktívabbá teheti a térségben. Peking egyre több infrastrukturális beruházást finanszíroz Közép- és Kelet-Európában, beleértve a Nyugat-Balkánt is. Oroszország szerepvállalása főleg geopolitikai célokra koncentrál, hogy amennyire lehet, visszatartsa a nyugat-balkáni országokat a NATO-csatlakozástól, de nem lelkesedik az EU-tagságukért sem.

A régi partner, Szerbia az orosz erőfeszítések egyik fő célpontja, amihez megfelelő alapot adnak a két ország közötti történelmi és kulturális kapcsolatok. Ennek ellenére Belgrád nem követi mindenben a Moszkva által kijelölt irányt, és vonakodik az olyan lépésektől, amelyek rontanák jövőbeli EU-csatlakozási kilátásait. Oroszország bizonyíthatóan részt vállalt a 2016. októberi – sikertelen – montenegrói puccsban is, amelyet a kormányzó Szocialisták Demokrata Pártja az ország NATO-csatlakozásának megakadályozása végett szervezett. Törökország elsősorban a gazdasági, kulturális és vallási szférában aktív Albániában, Koszovóban és Bosznia-Hercegovinában, ahol jelentősebb a muzulmán lakosság létszáma.[6]

Szerbia, Koszovó, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Észak-Macedónia és Albánia a bővítést „a lehető leghamarabb, de legkésőbb 2030-ig" szeretné elérni. Az Unió is teljes mértékben elkötelezett a Nyugat-Balkán EU-ba való integrációja mellett. Az 1993-as koppenhágai csúcstalálkozó meghatározta az úgynevezett „koppenhágai kritériumokat", amelyek olyan alapvető iránymutatást jelentenek az Unió tagjává válni kívánó országok számára, mint a jogállamiság, az emberi jogok és piacgazdaság megvalósítása.[7]

Az Európai Unió az 1999-es koszovói konfliktust követően egy újfajta szerződéses kapcsolatot hozott létre a térség országaival: a stabilizációs és társulási folyamat keretében stabilizációs és társulási megállapodásokat kötött ezen országokkal, mely révén gazdasági segítséget, továbbá kereskedelmi könnyítéseket is biztosít számunkra. Ennek célja, hogy a térség országaiban a demokratizálás, az instabilitás leküzdése, valamint az újjáépítés megvalósulhasson.[8]

(Albánia: elszigeteltségből az európai integrációba) Az albán történelem kiemelkedő alakjának, Szkander bégnek egy rövid ideig sikerült helyreállítania az albán államiságot a 15. században. A 19. században a balkáni nemzeti mozgalmak idején az albán politikai kísérletek ugyan nem arattak sikert, de az Osztrák–Magyar Monarchiának és más európai nagyhatalmaknak köszönhetően később mégis létrejött az önálló albán állam.[9]

Albánia 1912. november 28-án vált függetlenné az Oszmán Birodalomtól, de az olasz befolyás végig erős maradt, majd Róma 1939-ben perszonálunióra kényszerítette a kis országot. Jugoszlávia felosztásakor, 1941-ben létrejött „Nagy-Albánia", így a lakosságszám 1 064 000 főről 1 836 000 főre nőtt. Az 1943. évi olasz kapitulációt követő alig egy évig tartó német megszállás után az Albán Kommunista Párt vezette Nemzeti Felszabadítási Front vette át a hatalmat. Az 1945. évi választásokat a kommunisták vezette Demokratikus Front fölényesen megnyerte. 1946 januárjában megszüntették a monarchiát, az ország államformája népköztársaság lett. Elméletileg az államhatalom legfőbb szerve az egykamarás népi gyűlés volt, a döntéseket valójában a Központi Bizottság titkárságának tagjai hozták meg, mindenekelőtt Enver Hodzsa első titkár, aki a kormányelnöki tisztséget is betöltötte 1954-ig.[10]

Az alkotmányt 1976-ban korszerűsítették, egyúttal az állam hivatalos nevét Albán Szocialista Népköztársaságra változtatták. A következő évben a korábbi jugoszláv és szovjet orientáció után a kínaival is szakítottak, így a nemzetközi izoláció Enver Hodzsa 1985-ben bekövetkezett haláláig tartott. Utóda, Ramiz Alija óvatos bel- és külpolitikai nyitásba kezdett, amelynek köszönhetően a rendszerváltozás időben nem sokban maradt el a térség többi államától. Az Albán Munkapárt 1990. áprilisi plénumán aktív demokratizálást hirdettek, köztársasági államformát vezettek be Ramiz Alija elnökletével. Ideiglenes alkotmányt fogadtak el, de egyelőre mégis elzárkóztak a többpártrendszer bevezetésétől. 1990. december 12-én Sáli Berisha vezetésével megalakult az Albán Demokrata Párt, majd sorra a többi párt is.

1991 márciusára kiírták a parlamenti választást, amelyet a kommunista utódpárt, a Munkapárt nyert meg. Az új parlament hatályon kívül helyezte az 1976. évi albán alkotmányt, és az 1992 februárjában elfogadott választási törvény 350-ről 140-re redukálta a parlamenti mandátumok számát. Az 1992. márciusi választásokra már 11 párt állított jelöltet, ekkor az Albán Demokrata Párt (ADP) nyert, kevéssel maradván el a kétharmados többségtől. Sali Berisha, az ADP vezetője lett öt évre az új köztársasági elnök, és 1992 nyarán betiltották a kommunista pártot. Az 1996. évi választásokon is abszolút többséget szereztek, de a politikai események, mint a piramisjátékok bukása és Leka trónörökös monarchista törekvései hatására újra a szocialista párt került ki győztesen. Az 1997. évi referendumon a résztvevők 66%-a a köztársasági államforma mellett szavazott. A szocialisták abszolút többséget szereztek a parlamentben, a köztársaság elnöke is az ő jelöltjük, Rexhep Meidani lett.[11]

Az 1991-es rendszerváltozás után eltelt években, egészen 1996 közepéig az albán gazdasági és a társadalmi felzárkózási folyamatok igen jelentős ütemben haladtak előre. Ez jórészt a Nemzetközi Valutaalap iránymutatásával végrehajtott reformsorozatnak volt köszönhető, amikor is az 1993–1995 közötti időszakban a gazdaság éves növekedési üteme körülbelül 9% volt. Az 1996-os választási évnek és a Berisha-időszak egyre komolyabb gazdasági és társadalmi következményeinek köszönhetően az infláció az 1995-ös szintjéről (8%-ról) 18%-ra emelkedett. Ez a jelenség elsősorban a választásokat megelőző időszakokban gyakran megfigyelhető, és elsősorban a költségvetési és monetáris politikákban megjelenő anomáliáknak köszönhető.

Az 1996 májusában tartott parlamenti választásokon súlyos szabálytalanságok voltak, és bár az 1996 októberében tartott helyhatósági választásokat a nemzetközi közösség többnyire tisztességesnek nevezte, még ez sem vezetett a politikai folyamat normalizálódásához. Ez alatt elsősorban az új alkotmány megszövegezésével kapcsolatos folyamatos vitákra, továbbá az ellenzék és a kormányzat közötti gyakran igen elharapódzó összetűzésekre gondolunk. [12]

Albánia vallási tekintetben is megosztott ország. A legjelentősebb vallás az iszlám 56,7%-kal. Emellett megemlítendő, bár csak 2,09%-os aránnyal, az iszlámhoz tartozó bektasi szúfizmus, amelynek mély gyökerei vannak az albán területeken. Az ortodoxia jelentősen veszített korábbi arányából: a lakosság 6,75%-a tartozik ide, amíg a katolikusok aránya 10,03%.[13]

A 2001-es és 2011-es albán népszámlálás eredményeinek publikálása óta hivatalosan is megerősítették, hogy a jelenlegi Albánia területén éltek és élnek szláv, görög és vlah csoportok. Őket az albán alkotmány is elismeri, teljes kisebbségi jogokat biztosítva az egyes csoportoknak. Az albán statisztika legnépesebb kisebbségként a görögöket, a montenegróiakat, a macedónokat, az románokat, a romákat és az egyiptomiakat (szintén egy roma csoport) említi meg. Az románok (vagy vlahok) leginkább Albánia középső és délkeleti részén laknak, de konkrét számukról nem tudhatunk sokat, viszont léteznek civil szervezeteik.[14]

Albániában lényegében a mai napig kétpártrendszer van, de előfordulhat, hogy kis időkülönbséggel megtartott választásokon teljesen ellentétes eredmények születnek. Az EU nyomására mégis közeledett egymáshoz Sali Berisha és a Szocialista Párt, amely a következő, 2001-es választásokat is megnyerte.[15]

A korábban elszigetelt ország csatlakozott több nemzetközi szervezethez, és az Európai Unióval is tárgyalásokat kezdett, miközben fontosnak tartja a regionális és egyéb érdekek képviseletét is, így 1992 őszétől az Iszlám Konferencia tagja lett. A regionális hatalmak közül csak Olaszország és Törökország szentelnek nagyobb figyelmet Albániának.[16]

A koszovói háború 1999 tavaszán és nyarán komoly hatással volt Albániára is. Rexhep Meidani köztársasági elnök 2000 májusában Pristinában az egyetemen Nagy-Albánia létrehozásának lehetőségéről beszélt; majd decemberben Ilir Meta miniszterelnök vezetésével kormányküldöttség járt Koszovóban. 2003 elején Leka Zogu hangsúlyozta, hogy az albánoknak közös államban kellene élniük, ezt viszont semmiképpen sem erőszakkal kellene megvalósítani, hanem valamilyen föderációban. Albánia gazdasági fejlődése a század első éveiben felgyorsult, és az EU 2003 elején megkezdte Tiranával a társulási és együttműködési egyezményről folyó tárgyalássorozatot. [17]

Albánia és az Európai Gazdasági Közösség közötti kapcsolatok 1991-ben kezdődtek, amikor az állam a legelső lépéseket tette a demokratizálódás felé. Az Európai Unióhoz való csatlakozás szándékát a 2000-es években hozták nyilvánosságra. A 2000-es zágrábi és a 2003-as szaloniki megállapodás világos európai perspektívát és integrációs utat kínált a nyugat-balkáni országok számára. 2009. április 1-jén írta alá Tirana a Stabilizációs és Társulási Megállapodást, ezzel egy időben jelezte szándékát az EU-tagságra is.

Romano Prodi, az Európai Bizottság elnöke 2003-ban nemcsak a megállapodás fontosságát hangsúlyozta, hanem arra is emlékeztett, hogy Albánia teljes körű részvétele az EU-integrációs projektben nagymértékben hozzájárulna az európai kontinens konszenzusos és békés egyesítéséhez. A szocialista párt 2013-as parlamenti választásokon bemutatott programja négy pillérből áll, amelyek közül az egyik a „Vissza Európába”, ahová Albánia tartozik.

Általánosságban elmondható, hogy az EU-integráció kapcsán nincs megosztottság a nagy és a kis pártok között. Albániában nincs jelentős EU-ellenes narratíva sem, valamint az euroszkepticizmus a belső problémák ellenére is csekély. A nemzeti felmérések évről évre megerősítik, hogy az albánok az egyik leginkább EU-integrációt támogató nemzet a Nyugat-Balkánon; ebben a médiának is döntő szerepe van: szinte napi rendszerességgel említik az EU-integrációt és más kapcsolódó hívószavakat.

A témát gyakran úgy közelítik meg, hogy az ország számára milyen előnyökkel jár, ha a jövőben Albánia EU-tagállam lesz, viszont kevés szó esik arról, hogy mit is jelent valójában az Európai Unió tagállamának lenni, és milyen kihívásokkal kell ehhez szembenézni. Albániának 18 tagállamban van diplomáciai képviselete, valamint egy brüsszeli állandó képviselővel is rendelkezik, amelynek feladata az albán és az uniós intézmények közötti együttműködés koordinálása. [18]

Albánia 2009. április 28-án nyújtotta be az EU-tagság iránti kérelmét. 2013 októberében a Bizottság egyértelműen javasolta az EU-tagjelölt státusz megadását, amelyet 2014 júniusában szerzett meg. 2018 júniusában a Tanács beleegyezett abba, hogy 2019 júniusában megkezdjék a csatlakozási tárgyalásokat, amennyiben a szükséges feltételek teljesülnek. 2020 márciusában a Tanács jóváhagyta a csatlakozási tárgyalások megkezdését egy sor feltétel teljesülését követően.

2020 júliusában a Bizottság bemutatta a tagállamoknak a tárgyalási kerettervezetet – az elsőt, amely figyelembe vette a „nyugat-balkáni bővítés felülvizsgált módszertanát", amelyet 2020 februárjában tettek közzé. Az Albániával és Észak-Macedóniával közösen kezelt csatlakozási tárgyalások, amelyeket a Bizottság közös pozitív ajánlása alapján kezeltek, hivatalosan csak 2022 júliusában kezdődtek meg, miután az Észak-Macedónia és Bulgária közötti identitási, nyelvi és történelmi kérdések jelentős késedelmet okoztak.[19]

A Tanács a 2023 decemberében elfogadott következtetéseiben üdvözölte az elmúlt évben Albánia által elért eredményeket, különösen a jogállamiság területén, az igazságszolgáltatási rendszerek és a közigazgatás reformjának folytatódó végrehajtásával kapcsolatban. A Tanács nyugtázta a korrupció és a szervezett bűnözés elleni küzdelem területén megvalósuló előrelépést, ennek ellenére azonban hangsúlyozta, hogy Albániának fokozott együttműködést kell folytatnia a nyomozások terén, többek között az Európai Csalás Elleni Hivatallal (OLAF) is. Mindezeken felül a Tanács elismerését fejezte ki Albániának a külpolitikai kérdéseket érintő együttműködéséért, és azért, hogy teljes mértékben igazodik az EU közös kül- és biztonságpolitikájához.[20]

(Észak-Macedónia: nemzetépítés és integráció) A szuverén macedón állam 1990-ben alakult meg, de nem volt előzmények nélküli. Az 1878-as berlini kongresszus eredményeképpen létrejövő Bulgária és az oszmán befolyás alatt maradó Makedónia fejlődése végérvényesen elvált egymástól. A lakosság törekvését egy önálló Makedóniára a VMRO (Belső Makedón Forradalmi Szervezet) 1893-as megalakítása és az 1903-as Ilindeni felkelés jelezte. Az első Balkán-háborúban (1912–1913) a balkáni országok (Szerbia, Montenegró, Görögország és Bulgária) meghódították a még török kézen lévő balkáni területek nagy részét, majd a Makedónia birtoklása miatt kitört, Bulgária elleni második Balkán-háborút (1913) lezáró bukaresti békében Makedónia területét végül három részre darabolták. A legnagyobbat, az Égei-Makedóniát Görögországhoz, Vardar-Makedóniát Szerbiához, a legkisebb, Pirin-Makedóniát pedig Bulgáriához csatolták.

1941 áprilisában Bulgária elfoglalta a Jugoszlávia legdélebbi területét képező Vardar-Makedóniát és a Görögország fennhatósága alá került Égei-Makedóniát, kielégítve ezzel területi igényeit. Ezeket a területeket 1945-ben ugyan elvesztette Bulgária, de a helyi lakosság körében nem múlt el nyom nélkül a bolgár megszállás.

A macedón nemzetfejlődéshez szükséges feltételek a második világháború után csak a Jugoszláviához tartozó Vardar-Makedóniában alakultak ki. Athén „elszlávosodott" görögöknek, Szófia pedig etnikailag és nyelvileg bolgárnak tartotta a saját identitásukat kereső macedónokat. Viszont az állandó támadások és a macedón nemzet létének tagadása csak tovább erősítették a kialakulófélben lévő nemzettudatot. [21]

A demokratizálási törekvésekre komoly befolyással volt a második világháborút követő balkáni föderáció terve is. Tito és Dimitrov az 1947. július 30. és augusztus 3. között megrendezett bledi tárgyalásaik során együttműködési megállapodást kötött, amely már célzott a vámunióra és egy lehetséges balkáni föderációra is. A bolgár–jugoszláv tárgyalások a politikai kérdések mellett a macedón kérdésre is megoldást kínáltak volna, hiszen Pirin- és Vardar-Makedónia egyesítése jelentős lépés lett volna.

A jugoszláv vezetés az államhatárt a macedón etnikai határokig kívánta eltolni, ez viszont nyilvánvaló területi igényt jelentett volna Görögországgal szemben, ami hosszú időre elmélyítette a jugoszláv–görög, illetve a bolgár–görög ellentétet. Sztálin viszont azt gyanította, hogy Tito és Dimitrov a háta mögött nélküle egyezkednek. A bolgár–jugoszláv föderáció gondolatát ugyan helyeselte, de Moszkva megkerülése ebben az ügyben megbocsáthatatlan bűn volt, ezért a Tájékoztató Iroda 1948 júniusi határozata gyakorlatilag kitagadta Jugoszláviát.[22] Ez a macedónokra nézve is súlyos következménnyel járt.

Időközben megindult Pirin-, illetve felújult Égei-Makedónia macedón etnikai jellegének felszámolása. Ilyen körülmények között egyedül Vardar-Makedóniában (mint jugoszláv tagköztársaságban) fejeződhetett be a nemzetté válás folyamata. Az 1974-es jugoszláv alkotmánnyal nagy részben kielégítették a tagköztársaságok, így Macedónia követeléseit is, ezzel megteremtve önálló államiságuk alapjait. Az 1965-ben létrehozott jugoszláv szövetségi alap is komoly segítséget jelentett a tagköztársaságnak, amelyből Macedónia átlagosan a befizetett összeg kb. negyedét kapta, amit gazdasági és kulturális fejlesztésekre fordíthatott.

Tito 1980-ban bekövetkezett halálát követően azonban a nemzeti feszültségek és a gazdasági nehézségek leküzdésére határozott fellépésre lett volna szükség Jugoszláviában. A Koszovóban kialakuló, egyre súlyosbodó nemzetiségi ellentét mellett más nemzetek (horvátok, szlovének és bosnyákok) is különféle igényeket támasztottak, ami fokozatosan a jugoszláv állam széteséséhez vezetett. A kibontakozó polgárháború Macedóniára nem terjedt át, amiben jelentős szerepe volt a macedónok és a szerbek kölcsönös nemzeti szimpátiájának. Annak a ténynek, hogy Szkopje mégis elfordult a szerb nacionalizmustól, legfőbb oka a „macedónok tulajdonképpen szerbek" alapelv ismételt megfogalmazása volt.[23]

Az egypártrendszer jugoszláviai megszüntetését követően a 120 fős macedón parlament 1991. január 8-án kezdte meg működését, de egyetlen párt sem tudott abszolút többséget szerezni, így végül kompromisszumos megoldás született. Elnöknek 1991. január 27-én a korábbi pártvezetőt, Kiró Gligorovot választották, aki a legtekintélyesebb macedón politikusnak számított. Az 1991. szeptember 8-án megtartott népszavazáson 72%-os részvétel mellett a szavazók 95%-a voksolt Macedónia függetlenségére, amelyet a parlament november 20-án proklamált. Az állam neve hivatalosan Macedón Köztársaság lett, amelyet viszont az ENSZ nem fogadott el, és görög kezdeményezésre nemzetközi szerződésekben csak a „Volt Jugoszláv Köztársaság Macedónia (FYROM)" néven ismerték el.

A parlament 1991. november 17-én elfogadta az ország alkotmányát, amely november 20-án lépett életbe. A függetlenné váló, fiatal államnak számtalan problémával kellett szembenéznie. A Jugoszláv Néphadsereg zökkenőmentes kivonulása 1992. március 26–27-én végérvényesen befejeződött, emellett fokozott ütemben folyt az önálló macedón hadsereg szervezése, de az ENSZ Biztonsági Tanácsa UNPROFOR-egységeket is telepített a Macedón Köztársaságba. [24]

A legnagyobb problémát az ország neve és állami zászlaja jelentette, amely ellen Athén tiltakozott, mivel Görögországban már létezett egy hasonló nevű közigazgatási egység (Égei-Makedónia), valamint a zászló fő motívumát az antik makedón jelkép, a szárnyas nap képezte, ezért Görögország ezekben területi integritásának sérelmét látta. Bulgáriával – noha az elsők között ismerte el az országot – a macedón nyelv bolgártól különálló voltának el nem fogadása miatt adódtak problémák. A fiatal demokrácia nagy erőpróbája volt az 1999-es elnökválasztás, ahol a Macedón Köztársaság elnöke Borisz Trajkovszki lett, így a VMRO-DPMNE pozíciója tovább erősödött.[25]

Macedónia etnikailag megosztott ország. Az ország lakosságának mintegy 65%-át teszik ki a macedónok, 25%-át az albánok, jelentős kisebbségnek számítanak még a törökök (3,85%), valamint a romák (2,66%). A 2002-es, valamint az 1994-es népszámlálás alapján szembetűnik az albánok számának növekedése (az 1980-as években például az albánok száma még nem érte el az összlakosság 20%-át). Az etnikai tagoltsághoz igen hasonlóan alakul az ország vallási megosztottsága is. A hívők közül 64,8% a macedón ortodox egyházhoz, 33,3% az iszlám közösséghez, 1,8% pedig egyéb felekezetekhez tartozik. A macedónok döntő többsége ortodox hitű, míg az albánok, törökök és a romák nagy része iszlám vallású.[26]

Az egyik legfőbb probléma mégis az albán kérdés, hiszen a koszovói válság elmélyülésével a macedóniai albánok is egyre jobban aktivizálódtak. Az 1992. január 10–11-én megtartott, hivatalosan el nem ismert népszavazás a helyi autonómiáról, valamint egy Tetovóban felállított albán nyelvű egyetemről döntött. A feszültség végül 2001-ben fegyveres harcokhoz vezetett, amelyben az újjáalakított UÇK soraiban a koszovóiak mellett számtalan macedóniai albán is harcolt. Végül a konfliktust lezáró Ohridi Keretegyezményben a macedón állam garantálta az albán kisebbség jogait.[27]

Az ország 2004 márciusában nyújtotta be tagsági kérelmét az Európai Unióhoz. 2005. november 9-én a Bizottság véleményt adott ki Észak-Macedónia tagság iránti kérelméről, és javasolta tagjelölt ország státuszának megadását, amelyet 2005 decemberében megkapott Szkopje. 2008. február 18-án a Tanács elfogadta a felülvizsgált csatlakozási partnerséget, amely új és fennmaradó cselekvési prioritásokat határozott meg, az ország sajátos szükségleteihez és felkészülési szakaszához igazítva.

Az Európai Bizottság először 2009 októberében javasolta a csatlakozási tárgyalások megkezdését. 2015-ben és 2016-ban az ajánlást a „sürgős reformprioritásokban" elért előrelépéstől és a pržinói megállapodás végrehajtásának folytatásától tették függővé, amelyben Észak-Macedónia fő pártjai kötelezettséget vállaltak a demokratikus elvek tiszteletben tartására. A Tanács 2018 júniusában megállapodott abban, hogy pozitívan értékeli az elért eredményeket, és meghatározta a csatlakozási tárgyalások 2019 júniusi megkezdéséhez vezető utat. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy Észak-Macedóniának továbbra is konkrét előrelépést kell tennie bizonyos kulcsfontosságú területek, mint például a korrupció elleni küzdelem, az igazságügyi reform, a hírszerzési és biztonsági szolgálatok reformja, illetve a közigazgatási reform irányában.[28]

Az EU és Észak-Macedónia 2023 márciusáig tizenhat ülést tartott a Stabilizációs és Társulási Tanács keretében. A legutóbbi, 2023. március 17-én Szkopjéban tartott ülésen megvitatták az EU és Észak-Macedónia közötti kapcsolatokat, s az eddig elért

eredményeket.[29] A Tanács minden évben következtetéseket fogad el a bővítésről, valamint a stabilizációs és társulási folyamatról, ahol figyelemmel kíséri az uniós tagjelölt státuszú országok előrelépéseit.

A Tanács 2023 decemberében kijelentette, hogy újabb csatlakozási konferencia összehívására akkor kerülhet sor, ha Észak-Macedónia elvégezte a 2022 júliusi tanácsi következtetésekben megfogalmazott alkotmánymódosításokat. Ezt követően lehetséges majd az igazságszolgáltatásról, az alapvető jogokról és a jogérvényesülésről szóló első tárgyalási témakör megnyitása. Továbbá szó esett arról is, hogy a csatlakozási folyamatban történő előrelépéshez szükséges, hogy Észak-Macedónia felgyorsítsa a reformtörekvéseket az alapkérdésekre és a jogállamiságra vonatkozóan. A Tanács elismerését fejezte ki Észak-Macedóniának a külpolitikai kérdésekben történő együttműködéséért, valamint azért is, hogy teljes mértékben igazodik az EU közös kül- és biztonságpolitikájához.[30]

(Montenegró: Kis-Jugoszláviától az integrációig) Montenegró területén az első önálló államalakulatot Duklja néven a 10. században alapították a 6–7. században itt letelepült szláv törzsek. Az első uralkodó Vladimir fejedelem (990–1016) volt, akit Vojislav követett a trónon, megalapítva a Vojislavljević-dinasztiát. Dukljáát ebben az időben önálló királyságként ismerték el, amíg a szerb uralkodó, Stefan Nemanja a 12. században meg nem hódította. Duklja ezután a 14. század második feléig a szerb királyság szerves részét képezte. 1496-ban az Oszmán Birodalom ugyan meghódította Montenegrót, de a Porta valójában nem tudta az ellenőrzése alatt tartani a területet a domborzati viszonyok miatt. A lakosság többsége a hegyekben élt.

Néhány évtizeddel később kezdődött meg a függetlenségi harc, amellyel Montenegró számára új fejlődő korszak kezdődik, a Petrović-Njegoš-dinasztia uralkodása. 1852-ben önálló fejedelemség lett, amelyet a berlini kongresszus 1878-ban ismert el. Három évtizeddel később, 1910-ben viszont Montenegró ismét királyság lett, az első világháború után pedig a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (később Jugoszlávia) részévé vált.[31]

Montenegróban 1990 decemberében tartották az első többpárti referendumot, amelyen Momir Bulatovic (Kommunisták Szövetsége) győzött, a miniszterelnök pedig Milo Djukanovic lett. 1991. október 18-án elfogadták a köztársaság szuverenitásáról szóló deklarációt, majd novemberben az új alkotmányt. 1992 márciusában a lakosság a Szerbiával létrehozandó föderáció mellett foglalt állást, mint a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság egyik tagállama. 1993. január 10-én a köztársasági elnök ismét Momir Bulatovic lett, megelőzve a Harcos Szövetség nagyszerb nacionalista jelöltjét. Azzal állította maga mellé a szavazókat, hogy nem egyesülést, hanem csak föderációt kívánt Szerbiával. [32]

A Szocialisták Demokratikus Pártja megszerezte a parlamentben az abszolút többséget, így a választások után, 1993 januárjában a korábbi kormányfő, Milo Djukanovic alakíthatott kormányt. A soron következő választásokat 1996 novemberében tartották, amelyen ismételten a szocialisták nyertek. A Szerbiával létrehozott föderáció sok tekintetben nem alakult harmonikusan, és a két tagállam közti kapcsolathoz való viszonyulás határozta meg a montenegrói belpolitikát. Belgrád befolyásának kiterjesztésére törekedett, a montenegrói vezetés pedig helyzetének a szövetségi vezetésben való megerősítését, illetve a nagyobb autonómia szükségességét hangsúlyozta, majd többször felvetette a szétválás lehetőségét is. Gyakran említette a nemzetközi közösségbe való integrálódás igényét: a kapcsolódást a Világbankhoz és az IMF-hez, amit viszont a jugoszláv kormány elvetett. A gazdasági függés csökkentése érdekében kilátásba helyezték a nemzeti valuta, a perper bevezetését (1996).

A jugoszláv elnökségért folytatott kampány idején Djukanovic alkalmatlannak nyilvánította Milosevicet az ország vezetésére és nyíltan visszavonulásra szólította fel. Djukanovic és a Milosevic támogatását élvező Bulatovic küzdelme a szövetségi államelnök jelölésekor zajlott. Az 1997. október 5-ei első fordulóban egyik jelölt sem szerezte meg az abszolút többséget, a másodikban viszont Djukanovic győzött, ezért 1998 elején Bulatovic hívei utcai megmozdulásokon tiltakoztak az eredmények ellen, a parlamenti választásokig pedig átmeneti kormányt hoztak létre Filip Vujanovic vezetésével.[33]

A választásokra 1998. május 31-én került sor, amelyen 348 ezren vettek részt. A Montenegrói Szocialisták Demokratikus Pártjából, a Nemzeti Pártból és a Szociáldemokrata Pártból álló koalíciós kormány jött létre Filip Vujanovic vezetésével. Az infláció elkerülése érdekében a kormány 1999 novemberében bevezette a kettős valutarendszert: mind a jugoszláv dinár, mind a német márka hivatalos fizetőeszköz lett, amit viszont a jugoszláv szövetségi alkotmánybíróság 2000. január 6-án törvényellenesnek ítélt. 1999. augusztus 5-én a montenegrói vezetés javaslatot tett a föderáció konföderációvá (két saját külpolitikát is folytató, egyenlő partnerből álló államszövetséggé) alakítására.

Milosevic bukásával azonban a montenegrói belpolitikai helyzet is megváltozott: az addigi függetlenségi pártiak pozíciói meggyengültek. 2000 decemberében a Nemzeti Párt kilépett a koalícióból, így 2001 tavaszára rendkívüli választásokat kellett kiírni. Ennek tétje gyakorlatilag a jugoszláv államszövetséghez fűződő kapcsolat meghatározása volt. A függetlenség, illetve a nagyobb önállóság hívei a Montenegró Győzelme Demokratikus Koalícióba tömörültek, és azt ígérték szavazóiknak, hogy kétharmados többségük esetén még a nyár elején kiírják a függetlenségről szóló népszavazást. A másik szövetség a nevében viselte programját: Együtt Jugoszláviáért. A 2001. április 22-én 81%-os részvétel mellett megtartott listás választás eredményét mindkét fél Győzelemként értékelte. Egyikük sem kapott kétharmados többséget: a választók 42%-a a Montenegró Győzelmére, 41 %-uk az Együtt Jugoszláviáért Koalícióra voksolt.[34]

A választások után ismét Filip Vujanovic kapott kormányalakítási megbízatást, aki megpróbálta a Liberális Szövetséget is bevonni a kormányba, amely viszont a függetlenségről szóló népszavazás azonnali kiírását szabta feltételül.

Montenegró 2006. május 21-én függetlenné vált, és határozottabb lépéseket tett az Európai Unió felé vezető úton, kezdve a Stabilizációs és Társulási Megállapodás 2007. októberi megkötésével. 2008 decemberében nyújtotta be az EU-tagság iránti kérelmét, és a Tanács felkérte az Európai Bizottságot, hogy 2009 áprilisában véleményt nyilvánítson kérelméről. Az Európai Bizottság 2009 júliusában küldte el Montenegrónak a kérdőívet; a montenegrói kormány 2009 decemberében és 2010 áprilisában nyújtotta be a válaszait, amelyhez a civil szervezetek is igyekeztek aktívan hozzájárulni.

Az Európai Tanács 2010. december 17-én megadta Montenegrónak a hivatalos tagjelölti státuszt. Eközben az EU nemcsak Montenegró, hanem a legtöbb nyugat-balkáni ország iránt is kimutatta azáltal elkötelezettségét, hogy feloldotta a nyugat-balkáni országok állampolgárainak vízumkötelezettségét. A Podgorica uniós tagságáról szóló tárgyalások hivatalosan 2012 júniusában kezdődtek, miután a Tanács jóváhagyta a Bizottság 2011-es ajánlását. 2014 decemberében Montenegró elfogadta a 2014–2018-as csatlakozási programot.

Az ország az Európai Unióhoz csatlakozásának folyamata alatt mindvégig a regionális együttműködésre törekedett, amelynek érdekében határmegállapodást írt alá Koszovóval, Bosznia-Hercegovinával és Albániával, jó példát mutatva a többi nyugat-balkáni ország számára. Podgorica segíti őket az európai integrációs folyamatban, és a köztük és az

Európai Bizottság közti kommunikáció egyik fontos helyi csatornájává vált a régióban. Javult a jogállamiság, és új intézmények is létrejöttek, de sok a feladat még a korrupció és a szervezett bűnözés elleni küzdelem terén. [35]

Montenegró 2015-ös felkérése, hogy tagként csatlakozzon az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO), felkeltette az EU érdeklődését, és fontos kritériummá vált. Montenegrónak a gazdasági unió terén elért előrehaladása azonban lelassította a folyamatot.[36] Eddig a tárgyalások során 35 tárgyalási fejezetből 33-at nyitottak meg, és ezek közül hármat már ideiglenesen lezártak.[37] A legutóbb 2023 decemberében elfogadott következtetéseiben az Európai Tanács üdvözölte a Montenegró csatlakozásával kapcsolatos általános eredményeket és felhívta a figyelmet rá, hogy az előrelépéshez az időközi jogállamisági kritériumok teljesítése jelenleg a legfőbb prioritás. Hangsúlyozta továbbá azt is, hogy Montenegróban jelentős és sürgős reformokra van szükség ahhoz, hogy helyreállítsák a legfontosabb igazságügyi szervek működését. Ezen túlmenően fokozni kell a korrupció és a szervezett bűnözés elleni küzdelmet célzó, illetve a tömegtájékoztatás szabadságának és a véleménynyilvánítás szabadságának további megerősítésére irányuló erőfeszítéseket is a csatlakozáshoz való további előrelépés érdekében.[38]

(Befejezés) A bevezetésben röviden ismertetett reformtervekből is kitűnik: az európai integráció jövője legalábbis kétséges. Az Európai Egyesült Államok eszméje számos tagállamban komoly ellenállásba ütközik, és az eltérő geopolitikai, társadalmi, gazdasági helyzet miatt annak erőltetése a Brexithez hasonló kilépések hullámát indíthatja el, ezáltal fenyegeti az európai integráció jövőjét. Éppen ezért a bővítéspolitikának kiemelt szerepe lesz a jövőt illetően, ezen belül is kiemelt figyelmet érdemel a Nyugat-Balkán integrációjának jövője.

A többsebességes Európa koncepciója pedig – bár uniós zászló alatt – valójában nem az Európai Unió bővítését és az integráció elmélyítését, hanem az európai integráció részleges felbontását jelenti. Az integráció bővítését és további elmélyítését leginkább az a koncepció biztosíthatja, amely az uniós intézmények korábbi, a szerződésekben rögzített egyensúlyának helyreállítását célozza, és az egyeztetési kötelezettség fenntartása mellett a valóban közös célok érdekében való együttműködést fokozza, míg a számos problémát és feszültséget okozó, kizárólag egyes tagállamok vagy egyes uniós szervek számára prioritást jelentő, általában politikai jellegű együttműködés körében az egész Unióra kiterjedő egységes fellépést nem erőlteti, hanem engedi az eltérő problémák eltérő kezelését.

A Tanács soros elnökségének 18 hónapos programjában is szerepel a bővítés kiemelt jelentősége, hiszen leszögezi: az elnökségi trió a „Bizottság jelentései alapján, érdemeken alapuló megközelítést követve, továbbviszi majd az EU bővítési folyamatát, szem előtt tartva ugyanakkor az EU-nak az új tagok befogadására való képességét. Külön hangsúly helyeződik majd a bővítési országokkal folytatott rendszeres politikai párbeszéd továbbfejlesztésére, valamint ezen országok abban való segítésére, hogy előrelépést tegyenek a koppenhágai kritériumok teljesítése terén".[39]

A Nyugat-Balkán integrációjával kapcsolatban az integráció legbonyolultabb része az érintett országok számára az EU jogszabályi keretének átvétele és végrehajtása, továbbá az uniós normák betartása.[40] Az EU és a Nyugat-Balkán is napjainkban azonos biztonsági kihívásokkal kénytelen szembenézni, melyben a nyugat-balkániak támogató pozíciót tölthetnek be, éppen ezért a Nyugat-Balkán integrációjának kérdése prioritás és meghatározó az EU jövője szempontjából is. Tekintettel arra, hogy az EU bővítéspolitikájának célja a béke, a demokrácia, a jólét, a biztonság és a stabilitás megteremtése, különösen fontos a Nyugat-Balkánnal való kapcsolat.

IRODALOM

Advocacy Strategy for the EU Integration of the Western Balkans Guidelines. November 2016, European Movement in Serbia – https://events.ceu.edu/sites/default/files/aswb-guidelines-full-version-za-web_0.pdf (2023. 12. 28.)

Birinci, Sena: *EU Membership Processes of the Western Balkan States.* https://www.ankasam.org/eu-membership-processes-of-the-western-balkan-states/?lang=en (2023. 12. 28.)

Bíró, László: Szerbia és Montenegró. In Kardos, József – Simándi, Irén (szerk.): *Európai politikai rendszerek.* Budapest, 2004, Osiris.

Braun, András: Az EU-integráció kérdései (Észak)-Macedóniában. In Koller, Boglárka – Eördögh, Tibor: *Europaizáció a Nyugat-Balkánon.* Budapest, 2019, Dialóg Campus.

Bihari Rita: A Nyugat-Balkán, mint biztonságot támogató régió. Hadtudomány, XXXIII. évf. (2023) 1. sz. 21–39. o.

Dabrowski, Marek – Myachenkova, Jana: *The Western Balkans on the road to the European Union*. https://www.bruegel.org/policy-brief/western-balkans-road-european-union (2023. 12. 28.)

European Council – Council for the European Union: *North Macedonia*. https://www.consilium.europa.eu/en/policies/enlargement/republic-north-macedonia/ (2023. 12. 28.)

EU Membership Processes of the Western Balkan States – Ankara Center for Crisis and Policy Studies https://www.ankasam.org/eu-membership-processes-of-the-western-balkan-states/?lang=en (2023. 12. 28.)

Merre tart a Balkán az Európai Unió kapujában? https://antk.uni-nke.hu/hirek/2023/11/20/merre-tart-a-balkan-az-europai-unio-kapujaban (Letöltés: 2024. 01. 04.

https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10597-2023-INIT/hu/pdf (Letöltés: 2024. 01. 03)

https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/montenegro/ (Letöltés: 2024. 01. 03.)

https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/republic-north-macedonia/ (Letöltés: 2024. 01. 02)

https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/albania/ (Letöltés: 2024. 01. 04.)

Szabó, A. Ferenc: Albánia. In Kardos, József – Simándi, Irén (szerk.): *Európai politikai rendszerek.* Budapest, 2004, Osiris.

Végh, Andor: Albánia európai integrációs kérdései. In Koller, Boglárka – Eördögh, Tibor (szerk.): *Europaizáció a Nyugat-Balkánon.* Budapest, 2019, Dialóg Campus.

Vincze Dalma: Az Európai Unió és a Nyugat-Balkán kapcsolatai és az unió bővítési stratégiájának változásai. *Külügyi Szemle*, VII. évf. (2008) 1. sz. 27–48. o.

JEGYZETEK

1 Merre tart a Balkán az Európai Unió kapujában? https://antk.uni-nke.hu/hirek/2023/11/20/merre-tart-a-balkan-az-europai-unio-kapujaban (Letöltés: 2024. 01. 04.)

2 Bihari Rita: A Nyugat-Balkán, mint biztonságot támogató régió, Hadtudomány, XXXIII. évf. (2023) 1. sz. 29–39. o.

3 Dabrowski, Marek – Myachenkova, Jana: *The Western Balkans on the road to the European Union*. https://www.bruegel.org/policy-brief/western-balkans-road-european-union (2023. 12. 28.)

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

7 Birinci, Sena: *EU Membership Processes of the Western Balkan States*. https://www.ankasam.org/eu-membership-processes-of-the-western-balkan-states/?lang=en (2023. 12. 28.)

8 Vincze Dalma: Az Európai Unió és a Nyugat-Balkán kapcsolatai és az unió bővítési stratégiájának változásai. *Külügyi Szemle,* VII. évf. (2008). 1. sz. 27–48. o

9 Végh Andor: Albánia európai integrációs kérdései. In Koller Boglárka – Eördögh Tibor (szerk.): *Europaizáció a Nyugat-Balkánon.* Budapest, 2019, Dialóg Campus, 189. o.

10 Szabó A. Ferenc: Albánia. In Kardos József – Simándi Irén (szerk.): *Európai politikai rendszerek*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 13. o.

11 Uo. 14. o.

12 Végh Andor: Albánia európai integrációs kérdései. In Koller–Eördögh (szerk.): *Europaizáció* ... i. m. 195. o.

13 Uo, 191. o.

14 Uo, 192. o.

15 Szabó A. Ferenc: Albánia. In Kardos–Simándi (szerk.): *Európai* ... i. m. 15. o.

16 Uo, 16. o.

17 Uo, 17. o.

18 Dabrowski–Myachenkova: *The Western* ... i. m.

19 The Western Balkans, European Parliament – Fact Sheets on the European Union. https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/168/the-western-balkans (2023. 12. 28.)

20 https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/albania/ (Letöltés: 2024. 01. 04.)
21 Kapronczay Péter: Macedónia. In Kardos–Simándi (szerk.): *Európai* ... i. m. 463. o.
22 Uo, 464. o.
23 Uo, 465. o.
24 Uo, 465–466. o.
25 Uo, 467. o.
26 Braun András: Az EU-integráció kérdései (Észak)-Macedóniában. In Koller Boglárka és Eördögh Tibor: *Europaizáció a Nyugat-Balkánon*, Budapest, Dialóg Campus, 2019, 206.
27 Kapronczay Péter: Macedónia. In Kardos–Simándi (szerk.): *Európai* ... i. m. 467. o.
28 European Council – Council for the European Union: North Macedonia https://www.consilium.europa.eu/en/policies/enlargement/republic-north-macedonia/ (2023. 12. 28.)
29 https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/republic-north-macedonia/ (Letöltés: 2024. 01. 02)
30 Uo.
31 Varga-Kocsicska, Aleksandra: Montenegró az europaizáció útján. In Koller–Eördögh: *Europaizáció* ... i. m. 161. o.
32 Bíró László: Szerbia és Montenegró. In Kardos–Simándi (szerk.): *Európai* ... i. m. 840. o.
33 Uo, 841. o.
34 Uo, 842. o.
35 *Advocacy Strategy for the EU Integration of the Western Balkans Guidelines* – European Movement in Serbia, November 2016, https://events.ceu.edu/sites/default/files/aswb-guidelines-full-version-za-web_0.pdf (2023. 12. 28.)
36 *EU Membership Processes of the Western Balkan States* – Ankara Center for Crisis and Policy Studies https://www.ankasam.org/eu-membership-processes-of-the-western-balkan-states/?lang=en (2023. 12. 28.)
37 https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/montenegro/ (Letöltés: 2024. 01. 03.)
38 Uo.
39 https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10597-2023-INIT/hu/pdf (Letöltés: 2024. 01. 03)
40 Bihari Rita: A Nyugat-Balkán, mint biztonságot támogató régió. Hadtudomány, XXXIII. évf. (2023) 1. sz. 30. o.

ÁRENDÁS PÉTER

Múltbéli mesterek jelenkori követői – A falusi vonószenekari hagyomány továbbélése[1]

*(Hiteles zenei előadásmód)*A tudományos alapokon nyugvó hazai népzenekutatás közel 120 éves múlttal rendelkezik, és a vokális, énekelt dallamok mellett már a kezdetektől találkozunk hangszeres gyűjtésekkel is. A felvételeken rögzített népzenei anyag nagyközönséggel való megismertetése is hamar elindult, a kor igényeinek megfelelően alapvetően feldolgozott formában. Az így megszületett zeneműveket azonban nem a falusi énekesek, muzsikusok szólaltatták meg, hanem többnyire klasszikus zenét tanult előadóművészek, akik azt értelemszerűen a komolyzenei tanulmányaik során elsajátított előadói stílusban adták elő. Legyen szó akár Bartók vagy Kodály színpadi műveiről, akár egy kórusra vagy zenekarra komponált népdalfeldolgozásról, a népzene csupán a mű dallamanyagában jelent meg. Nem vetődött fel annak a falusiak előadásmódjában, hagyományos hangszerkezeléssel való megszólaltatása, és ahhoz megfelelő előadói ismeretek sem álltak akkoriban rendelkezésre. Az 50 éve indult táncházmozgalom egyik nagy eredménye, hogy a városi közegből indult fiatal népzenészek addig elképzelhetetlen módon, szinte anyanyelvi szinten kezdték elsajátítani a falusi muzsikusok, az „adatközlők" zenei gyakorlatát és játéktechnikáját. Sorra felkeresték a hazai és határon túli falvakban még élő zenészeket, és tőlük első kézből, leginkább hallás után, vagy a velük készült felvételek segítségével igyekeztek megtanulni ezt a zenei gyakorlatot. Mielőtt sorra vennénk ennek az újszerű zenei előadásmódnak a jellegzetes elemeit, érdemes azonban annak mentén különválasztani a népi használatban lévő hangszereket, megvizsgálni, hogy korábban létezett-e a hazai zenei életben elterjedt és elfogadott hangszeres gyakorlata, avagy nem.

A hangszerek egy része – ide tartoznak például a különböző típusú és hangolású pásztorfurulyák, a duda, a tekerő, a koboz vagy a gardon – korábban nem volt jelen a zenei előadóművészetben, így azoknak nem volt elfogadott előadói stílusa sem. Az élő néphagyománnyal találkozó fiatalok ebben az esetben „tiszta lappal" leshették el az adatközlő muzsikusok hangszertartását, hangképzését, ritmizálását vagy díszítésmódjukat – egyszóval a teljes előadói stílusukat. Egészen más a helyzet azonban a Kárpát-medencében szinte mindenütt elterjedt és népszerű vonós hangszerekkel: a hegedűvel, a brácsával és a nagybőgővel. Ezek a klasszikus európai műzenében, a népies műzenét játszó városi cigányzenekaroknál vagy akár a jazzben is hosszú generációk óta használatosak, így azoknak évszázados előadói és oktatói hagyományával rendelkeztek a rajtuk játszó muzsikusok. A falvakban működő hagyományos vonószenészek azonban sok szempontból eltérő előadásmódot, hangszerkezelést alkalmaztak, amely újszerűnek hatott a táncházzenészek számára, és pillanatok alatt követendő példává vált. A táncházmozgalom kezdeteitől a legfőbb szempont a népzenei repertoár megtanulása mellett az attól elválaszthatatlan hiteles, más szóval autentikus előadásmód elsajátítása lett. Nézzünk néhány példát, mik ennek az újszerű vonószenei előadásmódnak az elemei!

- *Sajátos hangszertartás:* A falusi hegedűsök legtöbbször marokra fogták a hangszerük nyakát, és betört csuklóval, vállpárna és álltartó nélkül muzsikáltak. A hegedűből vagy brácsából átalakított kontrát rendszerint függőlegesen bedöntve, a mell-

kasukhoz támasztva használták. A bőgő nyakát szintén gyakran marokra fogták, hiszen a népzenében a bőgő alapvető funkciója a ritmus, a zenei jegyek biztosítása, és nem jellemzőek a gyors, látványos futamok.

- *Eltérő húrozású és hangolású hangszerek:* Ide tartoznak a klasszikustól eltérő hegedű-, kontra és bőgőhangolások vagy a kontra és a bőgő esetében a bélhúrok használata. Bizonyos esetekben a hegedűs egyedi hangolású hangszert használt, erre több megoldást is találunk például az öthúros hegedűt használó gyimesi hegedűsöknél, a magyarbecei prímásoknál vagy az Erdélyben közismert „Óra" dallamánál.[2] Meg kell említeni a leginkább Közép-Erdélyben használatos egyenes pallójú,[3] g–d[1]–a vagy g–d–a hangolású háromhúros kontrát és a kettő-, illetve háromhúros nagybőgők többféle sajátos hangolását. Ide sorolható az az általános népzenei gyakorlat is, amikor a teljes vonósbanda a normál hangmagasságnál magasabbra hangolta a hangszereit, és ezáltal erőteljesebb, dinamikusabb hangzást produkált.
- *Sajátos vonókezelés, hangsúlyozás*: Mivel a falusi vonósbandák leggyakoribb szerepe a táncok zenei kíséretének kiszolgálása volt, ez a tánczenéhez illeszkedő, nagyon ritmikus és dinamikus játékmódot igényel. A dallamot játszó hegedűsök a kontrakíséret lüktetésével egybevágó belső hangsúlyozással muzsikáltak, a lendületes vonómozgással előidézett hangsúlyokra már Liszt Ferenc is felfigyelt, aki azt „kardcsapásszerű vonóindításnak" nevezte. A kísérő hangszerek esetében a fogott hangoknál gyakran fontosabb volt az állandó lüktetés, a ritmus biztosítása, amely szintén lendületes vonómozgást követel. A bőgő esetében gyakori a húrok vagy hangszer kézzel vagy vonóval való ütögetése, valamint az a fajta pengetés, amikor a húr visszacsapódik a fogólapra.
- *Házi készítésű vonók:* A táncházzenészek parasztvonónak nevezik azokat a klasszikus vonóknál rövidebb és súlyosabb, egyedileg készített vonókat, melyeket a régi stílusú hangszeres zenét játszó erdélyi vonósbandák kontrásai és bőgősei használtak. Hossza és súlyelosztása kifejezetten kedvezett a dinamikus tánczenék megszólaltatásának.
- *Gazdag ornamentika, jellegzetes díszítésmód:* A zenetörténészek kutatásainak köszönhetően mára bizonyítottá vált, hogy a barokk korban használt jellegzetes díszítmények – alsó és felső váltóhangok, körülírás stb. – a népzenei gyakorlatban tovább éltek, megőrződtek. A hegedűsök díszítésmódjai a különböző kistájakon egymástól jelentősen eltérhetnek, ez is a játékstílusuk egyik fontos eleme. Ezek azonban a falusi zenészeknél a dallamok megformálása, az esztétikai élmény mellett a hangsúlyozásnak is fontos eszközeivé váltak.

Az 1970-es évektől elindult táncházas zenekaroknál a zenei mintát egyértelműen a széki és más közép-erdélyi vonósbandák adták, hiszen abban az időben a legkönnyebben ezeken a területeken lehetett még találkozni az élő zenei hagyománnyal. Az itt felsorolt előadásmódbeli jellemzők annyira meghatározóvá váltak az akkori népzenei együttesek számára, hogy kezdetben az egyéb dialektusok – például a dunántúli vagy az alföldi tájak – népzenéjét is a mezőségihez hasonlóan, háromhúros kontrával és háromhúros bőgővel szólaltatták meg, ezzel is kiemelve a városi cigányzenekarok közismert hangzása és az autentikus falusi vonósbanda hangzása közti különbséget.[4] Fontos leszögezni, hogy a táncházzenészek az addig ismeretlen előadásmódot újfajta tudásátadási módszerekkel igyekeztek elsajátítani: nem kottából, hanem első kézből, közvetlenül a falusiaktól hallás és megfigyelés útján tanulták meg. Nem is tehettek volna mást, hiszen abban az időben

még minimális szakirodalma volt a falusi hangszeres zenei előadásmódnak. Alapvetően meghatározó volt az is, hogy a tánczenei gyakorlatot valós táncfunkcióban tapasztalták meg, így a tempók vagy a kíséret lüktetése könnyen értelmezhetővé vált. Gondoljunk csak bele, milyen izgalmas lenne, ha a klasszikus zeneoktatásban egy barokk szvit vagy egy menüett-tétel megtanulásakor a diák rögtön a táncot is megismerhetné!

A falusi zenészekkel való személyes kapcsolat azt is eredményezte, hogy a gyűjtések során baráti kapcsolatok alakultak ki, a jelenlévők közös élményekkel gazdagodtak. Ezáltal megismerhették a „zenei adatközlők" emberi oldalát is, bölcs tanácsokat kaphattak a zenélésre vagy akár a paraszti világlátásra vonatkozóan, és a beszélgetések, elhangzott gondolatok és megnyilvánulások mind hozzásegítették a revival muzsikusokat a hiteles előadásmódhoz. Ugyancsak fontos eleme volt a tanulásnak – a falusi tudásátadáshoz hasonlóan – a sok évtizedes tapasztalattal rendelkező „mesterekkel" történő együtt zenélés, az akár egész éjszakán át tartó közös muzsikálások. A korábbi évtizedek iskolai énekoktatásának egyik hiánya, hogy hiába szerepeltek a tankönyvekben a gondosan kiválogatott népdalok, azokat a legtöbb énektanár személyes kötődés híján nem tudta a tananyag szintjéről a valódi élmény szintjére emelni.

Az előzők alapján egyesek tévesen azt gondolhatják, hogy akkor lesznek hiteles népzenészek, ha minél pontosabban lemásolják a népzenei gyűjtéseken hallható és látható vagy személyesen megtapasztalt zenei jelenségeket, előadásmódbeli sajátosságokat. Ez az elmúlt 50 év rendszeresen visszatérő kérdése: mi a népzene hiteles előadásának helyes módja? A minél pontosabb másolás vagy a megtanult zenei anyag újraalkotása?

A *másolás* tulajdonképpen nem más, mint egyetlen hangfelvétel, videófelvétel vagy kottás lejegyzés mechanikus, akár értelmezés nélküli megtanulása. Ebben az esetben az egyes eljátszások alkalmával nincsen semmilyen változtatás, hanem egyetlen rögzült formát ismételgetnek a zenészek. Abból a bizonyított tényből kiindulva, hogy a népzene az idők során folyamatosan alakult, változott, minden előadó kicsit formált rajta, nyugodtan kijelenthetjük, hogy egyetlen forma, egy adott felvétel változatlan és gépies ismételgetése teljesen távol áll a népzenétől!

A hiteles népzenei előadásmód esetében az *újraalkotás* ezzel szemben azt jelenti, hogy több hang- vagy videófelvétel alapján értelmezzük a zenei törvényszerűségeket, elsajátítjuk a stiláris elemeket, és ezekből új zenei gondolatokat fogalmazunk meg. Ezáltal részben improvizatív módon, ám a zenei szabályok szigorú betartásával képesek vagyunk stílushűen reprodukálni a falusi zenekari hagyományt. Ez a népzene sajátossága, ezt csinálták azok a falusi zenészek is, akik szüleiktől, nagyszüleiktől vagy az idősebb generáció más tagjaitól megtanulták, átörökölték ezt a zenei nyelvet. Egyetlen „adatközlőt" sem ismerünk, aki mechanikusan lemásolta volna valaki más játékát! Ha ezen gondolat mentén haladunk tovább, akkor felvetődik a következő kérdés: melyek azok a zenei törvényszerűségek, stiláris elemek, amelyek megértése és alkalmazása segítheti a hiteles előadásmódot? Mikre figyeljünk az újraalkotás során, mitől válhat egy városi kultúrába született fiatal táncházzenész olyan autentikus előadóvá, hogy akár egy falusi zenekarban is megállja a helyét?

(Szempontok a hiteles előadásmód vizsgálatához)

- Egy dallamot érdemes több különböző gyűjtésen, egyazon falu több különböző előadójától is meghallgatni, ezáltal megismerni annak apróbb variánsait, egyedi változatait. Ezek a későbbiekben szabadon használhatók, cserélhetők. Érdemes külön

kiemelni és megtanulni a hegedűsök által használt jellegzetes sorvégi motívumokat, patronokat vagy a kontrások és bőgősök által használt harmóniai meneteket, sablonokat.

- A hegedűjáték aprólékos tanulmányozásakor a dallam főhangjai mellett meg kell figyelni annak belső hangsúlyozását, ritmizálását, speciális díszítésmódját, ujjrendjét, a vonóirányokat, kötéseket.
- Egy kistáj zenei repertoárjának elsajátítása még nem jelenti azt, hogy abból helyes zenei folyamatot tudunk felépíteni. Tanulmányozni kell a tánczenei folyamatok felépítését abból a szempontból, hogyan fűzik egymás után a dallamokat, alkalmaznak-e hangnemváltást, vagy a dallamok közé tesznek-e például közjátékokat. Vannak vidékek, ahol többféle hangnemben is eljátszanak egy-egy dallamot, és így az egész zenei folyamat előadható bármelyik – vonósok által kényelmesen használható – hangnemben. Más kistájakon viszont egy dallamot többnyire csak egyetlen adott hangnemben játszottak: ez váratlan hangnemváltást eredményezhet, vagy a hangnemváltást olyan dallammal tették zökkenőmentessé, amely átvezet az egyik hangnemből a másikba.
- A kísérő hangszerek alkalmazkodási képessége elengedhetetlen a népzenében. Mivel a zenei folyamatot a prímás előre nem egyezteti a kísérettel, hanem ott helyben, már a muzsikálás közben alakítja ki, a soron következő új dallam gyors felismerése éppoly fontos, mint a tempóváltozásra vagy a hangnemváltásra való azonnali reagálás. Tánczene esetén alkalmazkodni kell a táncosok látványos figuráihoz, csapásaihoz, lezáróihoz.
- A különböző kistájakon egymástól jelentősen eltérő harmonizálási módok alakultak ki a legegyszerűbb dúrmixtúrás kísérettől a gazdag funkciós harmonizálásig. Gyakran még azonos kistáj szomszédos falvaiban működő bandáknál is számottevő különbséget találni. Ennek pontos megértése és alkalmazása elengedhetetlen a stílusos zenekari hangzás megvalósításához, továbbá ez segítheti azon vokális dallamok stílusos megharmonizálását, amelyekről nem készült zenekari felvétel.
- A bőgő a népzenében alapvetően ritmushangszer, így a gyűjtéseken gyakran szerepelnek olyan bőgősök, akik bár biztos és jó ritmust adnak, a klasszikus zenei értelemben rossz hangokat fognak. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne találnánk köztük jó fülű muzsikusokat és tudatosan alkalmazott bőgőszólamokat. Ezek helyes értelmezésére, szükség esetén megfelelő javítására csak nagyszámú felvétel alapos tanulmányozása után kerülhet sor. A bőgőszólamban gyakran felfedezhető a dallam imitálására való törekvés, erre egymástól távol eső kistájakon is találunk példát. Kizárólag a kontrás által fogott akkordok alaphangjainak megszólaltatása csak a gyengébb szintű táncházzenekarokra jellemző, a tudatosan játszó falusi bőgősök ennél sokkal árnyaltabb rendszerben gondolkodtak.

Mindezek alapján a legcélravezetőbbnek az tűnik, ha egy hiteles játékmódra törekvő táncházzenész minél több eredeti gyűjtést meghallgat és behatóan tanulmányoz. De vajon minden gyűjtés egyformán alkalmas a népzene vizsgálatához, az ott hallható zenei adatok mindegyike hiteles? A válasz: természetesen nem.

(Megfelelő forráskritika) A népzenei gyűjtések egy részén találkozhatunk nagyon összeszokott és jó gyakorlatban lévő bandákkal, ahol a repertoárban is sok régi, értékes dallam szerepel. Ilyenek azok az erdélyi zenekarok, amelyek gyakran közeli családtagokból álltak,

évtizedeket játszottak együtt és olyan kistájon működtek, ahol a gyűjtések időszakában még rendszeres igény volt az általuk játszott hagyományos népzenére. Itt jól tetten érhető a zenekari kohézió: mind ritmikában, mind hangban összecsiszolódtak a banda tagjai, és mindenki magabiztosan játssza a saját szólamát. Az ilyen felvételeken kevés a tévesztés, az esetlegesség, tulajdonképpen a zenekar mindegyik tagja teljes értékű adatot szolgáltat, melyekből pontosan leszűrhetők az előadásmódbeli stílusjegyek.

A felvételek nagyobbik részén azonban nem ilyen tökéletesek a körülmények. Van, ahol hiányos a banda, esetleg egy kevéssé összeszokott, alkalmi felállás muzsikál. Ahol már megszűnt a zenekar rendszeres foglalkoztatása, ott a gyakorlatlanság miatt esetleges lehet az előadásmód, több tévesztés fordul elő, vagy a kíséret nem tudja jól lekövetni a prímást. A kevéssé elzárt vidékeken népszerűvé váltak a tájidegen dallamok és a népies műdalok, melyek beépültek a zenekari repertoárba, ezért a felvételen is gyakran szerepelnek. Az ilyen esetekben megfelelő forráskritikával kell élni. Összegezve: nem az a megfelelő hozzáállás, ha az eredeti gyűjtéseken hallható összes zenei jelenséget automatikusan elfogadjuk, és semmit sem javítunk rajta. De az sem járható út, hogy a hibásnak tartott zenei megoldásokat „túlságosan kijavítva" elvesznek az alapvető stílusjegyek. Ismét csak a megfelelő tájékozottság és szakmai ismeretek lehetnek a segítségünkre. Törekedni kell arra, hogy lehetőleg a hiteles falusi bandák közül válasszunk.

(Hiteles falusi bandák) Pávai István részletesen foglalkozik a gyűjtéseken hallható népzenei anyag hitelességével,[5] azok helyes megítéléséhez megfelelő szempontokat ad. Ezek alapján azokat a bandákat, illetve gyűjtéseket tekinthetjük hitelesnek, ahol

- a muzsikusok beleszülettek vagy gyermekkoruktól benne éltek az adott kulturális környezetben, tudásukat szájhagyomány alapján örökölték, és hosszú éveken át kiszolgálták az ott élők zenei igényeit, ismerték szokásaikat, táncaikat;
- a zenekar tagjai elegendő időt zenéltek együtt ahhoz, hogy ritmikailag és hangilag megfelelően összecsiszolódjanak;
- a gyűjtést nem befolyásolták zavaró körülmények;
- a gyűjtő felkészült, ismeri a zenekart, ám nem akarta befolyásolni annak repertoárját és játékstílusát, csupán rögzíteni, amit tudnak.

(Zenei hagyományozódás) A legtöbb helyen a zárt faluközösségek felbomlásával és a hagyományok megszűnésével a tradicionális zeneszolgáltatás is megszűnt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a zenei kultúra a feledés homályába veszett volna, hiszen a tovább élésnek többféle formájával is találkozhatunk akár a falvakban, akár a városokban. Bár a hagyományos zenét játszó falusi muzsikusok egyik része úgy reagált a társadalmi változásokra, hogy gyermekeiket a jobb megélhetés reményében már nem zenésznek nevelték, akik viszont mégis a zenélést választották, azok a modernebb hangszerek és zenei stílusok felé orientálódtak. Napjainkban is országszerte működnek szaxofonossal, gitárossal, billentyűssel vagy dobossal kiegészült zenekarok, akik a népzenei repertoár helyett többnyire már a rádióból, televízióból vagy internetről tanult hazai és nemzetközi slágereket játsszák.

Az 50 éve indult táncházmozgalom eredményei, vívmányai viszont mára visszafordíthatatlan kulturális folyamatokat indítottak el itthon és világszerte. Ennek egyik érdekes szegmense a hagyományos kultúra felértékelődése és visszatanulása azokban a falvakban,

ahol már korábban megszűnt a hagyományozódás folyamata. Érdekes látni, ahogy a fiatalok elkezdik visszatanulni nagyszüleik táncát vagy muzsikáját. Erdély azon területein, ahol még az utóbbi 10–20 évben is éltek adatközlő muzsikusok, a táncházmozgalom rendezvényeinek, a folkfesztiváloknak, népzenei táboroknak köszönhetően megtapasztalhatták tudásuk elismertségét, egy-egy népzenei együttes meghívott vendégeként akár európai vagy tengerentúli turnékra is eljutottak. Ennek eredményeképpen az ő leszármazottaik már tudatosan a hagyományos népzene továbbéltetésében láthatják a megélhetés egyik formáját, felismerve, hogy a felmenőiktől örökölt zenei tudásra nagy igény van a táncházmozgalom területén. Erre jó példa a napjaink népzenei rendezvényeire folyamatos meghívást kapó fiatalabb magyarpalatkai, szászcsávási vagy a kalotaszegi zenészek, akiket már szinte a műfaj sztárjai között emlegetnek. Ezeknél a zenekaroknál a táncházmozgalom igénye tartja fenn a hagyományos zenei stílust és repertoárt, tehát már nem saját falujuk, hanem egy másik közeg igényei mentén működnek. Kérdésemre, hogy hívják-e még lakodalomba muzsikálni őket saját falujukba vagy környékükre, pár évvel ezelőtt az egyik erdélyi muzsikus[6] azt felelte: náluk már csak elektronikus zenét kérnek. De az olyan, hogy „hasogatja a füleket és szurkálja a lelket".

A hagyományos népzene továbbélésében, népszerűsítésében a legnagyobb létszámot természetesen a táncházzenészek azon generációja jelenti, akik a korábban említett elvek mentén az autentikus megszólaltatást tekintik alapvetőnek, és napjainkban is táncházakban muzsikálnak.

Tanulságos azt a változást is megfigyelni, ami napjainkban a népzenei együttesek különböző megmutatkozási formáira vonatkozik. A kezdeti időszakban a táncházi bandák alapvetően a tánckísérethez szolgáltatták a zenét a táncházakban vagy táncegyüttesek próbatermeiben, fellépésein. A népzenei műfaj előretörésének, az önálló zenei koncertek számbeli növekedésének, majd a világzenei műfaj térhódításának köszönhetően azonban a zenekarok egy része már elszakadt a tánckísérettől, és kizárólag önálló színpadi produkciókban mutatkozik meg. Mivel a népzenészek napjainkban már nem csupán táncházi igényeket szolgálnak ki, a népzene továbbélésének újfajta formái alakultak ki. Érdemes azonban felidézni a mozgalom egyik elindítójának és első prímásának, Halmos Bélának a gyakran hangoztatott mondatát: a hiteles népzenéléshez elengedhetetlen a táncházi zenei gyakorlat, a tánckísérettel eltöltött sokórányi zenélés, az ő szavaival a „folyóméter-muzsikálás". A zenei piac szempontjából természetesen mindenféle zenei tevékenységnek lehet létjogosultsága, azonban az autentikus népzenei előadásmód megőrzése szemszögéből ez különböző veszélyeket is rejthet magában.

- A *színpadi koncertzenész* esetében a fókusz a dallamok megformálására, hangszerelésére, az összeállítások megszerkesztésére helyeződik át, és a tánctól való elszakadás miatt elveszhet a tánczene dinamizmusa, megváltozhatnak a valós tempók, előtérbe kerülhetnek a színpadias zenei elemek: hatásos kiállások, hangszerszólók stb.

- A népzenei *feldolgozásokat játszó világzenés*znél – aki a népzenét csak forrásnak, zenei alapanyagnak tekinti – kellő tájékozottság hiányában könnyen elveszhetnek vagy összekeveredhetnek az előadói stílus elemei, ezáltal a népzene már nem autentikus formában él tovább. Lajtha László több tanulmányában is felhívja a figyelmet arra, hogy egy népi dallam és annak előadásmódja egymástól nem elválasztható, és értéke e két egyenrangú elemből tevődik össze! Vitathatatlan, hogy az elmúlt 100 évben számos kiváló zenemű született a népzenei anyagok igényes feldolgozása által, de ott minden esetben komoly zeneelméleti háttértudás, zeneszerzői és hangszerelési ismeretek álltak a háttérben. Szintén Lajtha írja: „A népdal legjobb ismerete sem avat

senkit zeneszerzővé, mint ahogy a népköltészet ismerete sem tesz senkit költővé" Nagyon oda kell figyelni, nehogy visszalépjünk 50 évet, és ismét az váljon uralkodóvá, hogy a népi dallamok az ahhoz szorosan kapcsolódó hiteles előadásmód nélkül szólalnak meg!

- A *népzenetanár* vagy a *folklórkutató* nagyon fontos szerepet tölt be napjaink népzenéjének továbbéltetésében, és örvendetes, hogy a fiatal, aktív népzenészek között is egyre többen választják hivatásuknak az oktatást és a népzenekutatást. Ha azonban a népzenével való foglalatosság kimerül a tanórákban, a lejegyzésekben vagy az archívumokban való kutakodásban, akkor könnyen elkophat az improvizált tánczenei folyamatok végigjátszásához szükséges aktív repertoár és a fizikai kondíció.

Szerencsére, akik napjainkban érdeklődnek a hangszeres népzenei előadásmód iránt, és szeretnék azt minél magasabb szinten elsajátítani, azoknak számos lehetőség áll a rendelkezésére. Alapfokú és középfokú zeneoktatási intézmények várják a diákokat szerte az országban, és az autentikus népzene egyetemi szintű oktatása is másfél évtizede zajlik a Zeneakadémián. Szinte minden hétvégére jut valahol az országban egy-egy hangszeres népzenei kurzus, a haladóbbaknak mesterkurzus. A nyári hónapokban egymást érik a 4–8 napos népzenei táborok, ahol a legnagyobb rutinnal rendelkező népzenészek oktatnak, és a közös muzsikálásokkal egész életre szóló élményt kaphatnak a jelenlévők. Emellett az elmúlt évtizedek alatt hatalmas mennyiségű szakirodalom született és vált könnyen elérhetővé. Napjainkban a folklór különféle területeit behatóan elemző, tudományos igénnyel megírt szakkönyvek, egy-egy kistáj, település vagy muzsikus játékát bemutató népzenei kiadványok, dallampéldatárak, oktatási segédanyagok tucatjai közül válogathatnak az érdeklődők, valamint az interneten elérhető online népzenei adatbázisok is segítik a zenei tudás megszerzését és átadását.

(Zárógondolat) Meggyőződéssel hiszem, hogy kulturális örökségünknek köszönhetően olyan zenei kincs birtokában vagyunk, amely egyedülálló a világon. Népi dallamaink, hangszeres muzsikánk előtt olyan zenei nagyságok hajtottak fejet, mint Bartók Béla, Kodály Zoltán vagy Lajtha László, emellett az elmúlt 50 évben fiatalok tízezreinek segített nemzeti öntudatuk megtalálásában itthon és szerte a nagyvilágban. Egy olyan zenekultúra, amely méltán teheti valóban világhírűvé a Kárpát-medence kultúráját, és hatékony eszköze lehet országimázsunk építésének is. Persze csak akkor, ha megőrzi egyedi jellegét, stílusát, előadásmódját. Ha elkezdünk idomulni a globális zenei divatokhoz, az aktuális nemzetközi kulturális trendekhez, és elveszítjük sajátos hangsorainkat, több ezer éves dallamainkat és azok évszázados hagyománnyal rendelkező előadásmódját, akkor beleolvadunk egy olyan közös tengerbe, amelyben már nem látszunk. Ahogyan egy barokk kantátát vagy egy klasszikus vonósnégyest sem lehet elektronikus hangszerekkel hitelesen előadni, egy népművészeti tárgyat sem lehet fröccsöntött műanyagból hitelesen előállítani, úgy alapvető érdekünkben az áll, ha úgy tanuljuk meg és adjuk tovább a falusi népzenei hagyományt, ahogyan azt az előző generációk a magyar néplélekkel összhangban kialakították, megformálták és semmivel össze nem téveszthetővé tették. Földrajzi és politikai helyzetünknek köszönhetően – szemben a tőlünk nyugatra eső országokkal – nálunk egészen a 20. század végéig lehetett találkozni az élő folklór képviselőivel: évszázados dallamokat hagyományos előadásmódban éneklő falusiakkal, zeneileg írástudatlan, idősödő muzsikusokkal vagy szüleiktől, nagyszüleiktől eltanult figurákat táncoló parasztokkal. Szerencsére sokak tudását megőrzik a hang- és videófelvételek, ám látnunk kell, hogy rohamosan fogy az „adatközlők" száma, akiktől még első kézből

megtanulható a hiteles előadásmód, akik még tudják, miről szól egy-egy népdal szövege, vagy ösztönösen megélik a tánc és a zene egységét. Közeleg az idő, amikor már csak a táncházmozgalom művelői lesznek az élő hordozói ennek a kincsnek, és ez hallatlanul nagy felelősséget ró ránk. Ahogy Halmos Béla élete vége felé többször is kijelentette beszélgetéseiben: „Annak a felelősségnek a tudatában kell művelnünk a népzenét, hogy hamarosan mi leszünk az adatközlők."

IRODALOM

Árendás Péter: Variációk egy csárdásra – Népzenészek és cigányzenészek Magyarországon. *Folkmagazin*, 18. évf. (2011) 2. sz. 38–39. o.

Pávai István: A zenei anyag hitelessége. In Pávai István: *Az erdélyi magyar népi tánczene*. Bp., 2013, Hagyományok Háza – Kriza János Néprajzi Társaság, 334–344. o.

JEGYZETEK

1 A tanulmány a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete által szervezett, *50 éves a magyarországi táncházmozgalom* című konferencián, Budapesten, a Pesti Vigadóban 2022. február 2-án elhangzott előadás írott változata.

2 Több erdélyi prímás ismerte és játszotta az „Óra nótáját" (románul: ceasul), melyhez némelyek áthangolták a hegedű húrjait. Például a kalotaszegi Nonika Miklós ehhez a hegedű d-a-e húrját az A-dúr hangjaira, azaz e-a-cisz-re hangolta, melyeket váltogatva vonóval és pengetéssel szólaltatott meg.

3 A húrtartó láb népzenében használatos elnevezése.

4 A népies műzenét játszó városi cigányzenekarok és az autentikus falusi népzenét játszó táncházzenekarok egymáshoz való viszonyát és annak alakulását mutatja be és elemzi a következő tanulmány: Árendás Péter: Variációk egy csárdásra – Népzenészek és cigányzenészek Magyarországon. *Folkmagazin*, 18. évf. (2011) 2. sz. 38–39. o.

5 Pávai István: A zenei anyag hitelessége. In Pávai István: *Az erdélyi magyar népi tánczene*. Bp., 2013, Hagyományok Háza – Kriza János Néprajzi Társaság, 334–344. o.

6 Jámbor István „Dumnezeu" szászcsávási prímás.

BERÁN ISTVÁN

A táncházmódszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje[1]

Régen – más lehetőségek híján – a táncalkalmak jelentették jóformán az egyetlen szórakozást a faluközösségek számára. Az emberi élet sorsfordulóihoz (például névnap, bevonulás, lakodalom), az év jeles napjaihoz (például farsang, húsvét, karácsony) vagy a munkához (például tavaszi juhmérés, aratás, szüret) szorosan hozzátartozó népszokások fontos eleme a közös tánc. A legények egy-egy szezonra zenekart fogadtak, kibéreltek egy alkalmas házat, vagyis *táncházat* választottak. Így nemcsak a bál helyszíne, hanem maga az esemény is a *táncház* nevet kapta. A táncház rendjében szólisztikus és páros, esetenként lánc- vagy körtáncok váltják egymást, az egyes táncfajtákhoz szervesen illeszkedő muzsika kíséretében. A kötött stílus ellenére jelentős szerepet kap az improvizáció, a zenei elemek és a táncfigurák együtt lélegző variálása.

Nyugat- és Kelet-Európa metszésvonalában a Kárpát-medence – az egyes tájak eltérő fejlődése, a különböző kultúrájú népek együttélése következtében – hihetetlenül gazdag és változatos folklórkincs birtokosa. Nagy szerencsénkre régiónk népei a legutóbbi időkig megőrizték a falusi élet szokásainak nagy részét a maguk eredeti formájában. Pedig a múlt század elején a neves magyar író, Csáth Géza nem jósolt nagy jövőt a népművészetnek: „... tulajdonképpen tagadhatatlan, hogy a népdal-kultusz csakugyan hanyatlik. De ezen nem szomorkodni kell, hanem örülni. Mert ez annak a biztos jele, hogy a népzene befejezte hivatását. Mi a népzene, a népdal kultúrszerepe? Hogy megteremtse a műzenét. Más föladata nincs" – írta 1909-ben.[2] Ez a nézet aztán alaposan átalakult, főként a Vikár Béla, Bartók Béla és Kodály Zoltán által megkezdett népzenei gyűjtéseknek és a népzene tudományos kategorizálásának következtében. A táncházmozgalom nyitott közössége is éppen ennek a Csáth-féle alkonynak a tudatos lassítására, vagyis inkább a népdal, a népzene, a néptánc új kultuszának megteremtésére vállalkozott. A népművészeti revival *értelmiségi „találmány"*, s mint ilyen, a kezdetektől magától értetődően fordultunk a tudományhoz, könyvekhez, kottás kiadványokhoz, felvételekhez, tudós kutatókhoz segítségért. Közülünk kevesen születtek bele a néphagyományba, mi nem szájról-szájra, kézről-kézre szívhattuk magunkba eleink tudását, hanem minden lehetséges eszközt igénybe véve próbáltuk elsajátítani a népi műveltség bennünket foglalkoztató, praktikus részét.

Az Erdélyben még élő táncházminta élménye mozgásba lendítette a saját gyökerei iránt érdeklődő városi fiatalok fantáziáját. Az addig csak lapról ismert dallamok érzelmekkel telítődtek, a koreográfiákba merevített tánclépések életre keltek. Megindult tehát a visszatanulási folyamat, de nem száraz tananyagként, hanem közvetlenül az élő forrásból. Személyes barátainkká vált mestereink – a hagyományőrző énekesek, zenészek és táncosok – gyakori vendégek voltak városi táncházainkban, fesztiváljainkon, nyári táborainkban. Így nyert új értelmet a '70-es évek eleje óta működő táncház revival gyakorlatában a tudósok – Bartók Béla, Kodály Zoltán, Lajtha László, Martin György és követőik – munkája. A néphagyomány nem maradt múzeumi adatok sokasága, a népzene és a néptánc már nem csupán zeneszerzői és koreográfusi művek alapanyaga, hanem eredeti funkcióját, folytonos változását megőrizve él tovább, mindannyiunk lelkét gyarapítva.

A Sebő Ferencnek tulajdonított bon mot-val egyetértve („A hagyományt nem ápolni kell, hisz nem beteg. Nem őrizni kell, mert nem rab. Hagyományaink csak akkor maradhatnak meg, ha megéljük őket!”) megállapíthatjuk, hogy a táncház mint módszer nem a valaha volt falusi hagyományok egy az egyben való feleleventéséről szól, hanem annak a modellje, hogy hogyan lehet szellemi kulturális örökségünk értékeit alkalmazni, hogyan lehet ezen értékek felhasználásával a XXI. századi ember életét gazdagítani, önkifejezését elősegíteni, identitását támogatni. A ma már világszerte mintát adó táncház szórakozva tanuló módszere rendkívül egyszerű. Szükséges hozzá egy jó zenekar, amelynek akusztikus muzsikájára a táncházvezetők mutatják a lépéseket. A tanulókörbe bárki beállhat, s hamarosan – akár néhány figura variálásával – „szabadon” táncolhat. Ez a szabadság azonban nem kötetlenséget jelent, hanem a megismert stílusokon belüli önálló építkezést. Az izgalmas zenei hangzás, a sajátos táncok mellett talán éppen az adja a táncház varázsát, hogy egy kicsit meg kell küzdenünk érte...

A városi táncház kiindulópontjának az ötven éve megrendezett első budapesti, még zárt körben megtartott táncházakat tekintjük. Ezekben valósult meg először a folklór – akkor még eredeti funkciójukban megfigyelhető és átélhető – jelenségeinek városi környezetre történő adaptációja. Ahhoz, hogy e kísérletből művészeti-közművelődési mozgalom váljon, föltétlenül szükség volt a kapuk kitárására. A gombamód szaporodó, komplex táncházklubok a kezdeti időszakban egyedüliként nyújtották a zenei és táncfolyamatokhoz való hozzájutás lehetőségét és az elsajátított motívumokból való stílusos „építkezés” élményét sokak számára.[3]A hagyományos falusi táncház és a városi revival táncház között alapvető különbség, hogy míg régen a faluközösség a magáénak tartotta a táncházat, így felelősséget vállalt érte, és fenn is tartotta, addig a városi táncházak – amelyek az első szakaszban igazából a táncházklubokban testesültek meg – alapvetően zenekarok köré szerveződtek. Vagy maga a zenekar keresett alkalmas helyet arra, hogy táncházat nyisson, vagy az egyetemi, főiskolai és művelődési házi közeg szervezett alkalmi vagy rendszeres táncházakat, többnyire szintén zenekarokhoz köthetően. Ezáltal a táncosok részéről ez az említett felelősségérzet már kevésbé volt tetten érhető.

A városi táncház elindulásának előzményei és közvetlen körülményei kitűnően dokumentáltak. Máig várat magára azonban annak az átfogó vizsgálata, hogy mi okozta e szubkulturális jelenség robbanásszerű elterjedését, nagyrészt spontán módon történő fejlődését, főként alulról szerveződő mozgalommá alakulását, a „táncházasnak lenni” életérzés hirtelen divatját. Hogy milyen szerepe lehetett ebben a Csoóri Sándor által költőien *nomád nemzedéknek* nevezett jelenségnek, amelyben irodalmárok, filmesek, színházi alkotók, építészek, képző- és iparművészek, popzenészek figyelme irányult rá a népi műveltség még tetten érhető értékeire. Sietek leszögezni, hogy eme kulturális mozgolódás teljesen más jellegű, mint mondjuk a cserkészmozgalom, azaz nem felülről irányított és nem hierarchikus felépítésű. Így például sosem voltak ismertek pontosan a határai.

A táncházklubok virágzásával párhuzamosan lassanként a néptáncélet is megváltozott. A táncegyüttesekben a táncosok korábban zongorakíséretre tanulták be a koreográfiákat, s hogy annak mennyi köze volt a folklórhoz, az mindenekelőtt a koreográfus tudásától, lehetőségeitől, az elérhető tudományos anyagoktól függött. Kötetlen táncfolyamatok így eleinte szinte kizárólag a táncházklubokban kerültek elő, és azok elképesztően extenzív felfutását éppen az okozta, hogy egyre újabb és újabb tájegységek, kisebb és kisebb szeletek bukkantak fel a klasszikus városi táncházak repertoárjában. Ami azonban a szakmai közegnek érdekessé, az a nagyközönség számára lassanként

egyre megközelíthetetlenebbé tette a táncház világát, mivel nem a stilizálás, hanem a specializálódás irányába haladtak a folyamatok. Azt mondhatjuk tehát, hogy miközben a táncházmozgalom kétségtelenül terebélyesedett, aközben zártabbá is vált, így szubkulturális jellege erősen tartja magát.

A városi táncházmozgalom gyakorló művelőit a kezdetektől különleges kapcsolat fűzte a népzene- és néptánckutatás tudósaihoz. Ezen személyiségek közül ki többet, ki kevesebbet áldozott idejéből és energiájából, de szinte mindannyian olyan természetességgel „ereszkedtek le" a gyakorló zenészek és táncosok közé, mintha kollégák lennénk. Nyilván izgalmas és szimpatikus volt számukra a szárnyait bontogató táncházmozgalom, amely eleven kísérleti terepéül is szolgált az egyes tudományos tételeknek, egyszóval nyomon követhetővé vált a kutatási eredmények közvetlen társadalmi hasznosulásának folyamata. Domokos Pál Péter, Kallós Zoltán és mások a gyűjtőmunkához adtak felbecsülhetetlen értékű, hasznos segítséget. Adatközlőkhöz irányítottak bennünket, megosztották mintául szolgáló felvételeiket, néha még felszereléssel, nyersanyaggal is elláttak. Jóindulattal terelgették amatőr gyűjtői és lejegyzői tevékenységünket, s persze azt is elvárták, hogy a felvételeinket leadjuk az MTA Zenetudományi Intézetében, hiszen így sikerülhetett a variánsok mennyiségét növelni, a fehér foltok számát pedig valamelyest csökkenteni. Vargyas Lajos, Andrásfalvy Bertalan, Olsvai Imre és a Pesovár testvérek akár tanfolyamokra és táborokba is eljártak előadást tartani. Szuggesztív személyiségük példája sokunk számára egy életre szóló elköteleződést eredményezett. Népzene- és néptánckutatóink gyakran és szívesen vettek részt különböző versenyek, minősítések zsűrijében, és általában a féltő szeretet, az építő kritika jellemezte őket. Vikár László vagy aktív korában Sárosi Bálint a kevésbé megközelíthető tudósok közé tartoztak, de azért ők sem zárkóztak el egy-egy konkrét kérdés esetén. Külön kiemelendő az inspiratív, mindenkinek minden szakmai kérdésben rendelkezésre álló Martin György szerepe, aki – főként Timár Sándorral együttműködve – közvetlenül is részt vett a klubszerűen működő városi táncházak tematikájának kidolgozásában. Rendkívül tanulságos, hogy ebben a kidolgozásban a rekonstrukció – például „széki pár" – mellett a konstrukció – például „dunántúli táncrend" – is szerepet kapott. Elsődleges szempontnak az új környezethez alkalmazkodó használhatóság számított, valamint az egyes tájegységek egymástól való eltéréseinek kiemelését is fontosnak tartották. A zenei kíséretben, hangszer-összeállításban, harmonizálásban hasonló törekvések érvényesültek. Mai szemmel és füllel azt mondhatom, hogy az akkoriban autentikusnak gondolt táncházas anyagok inkább az archaizálás fogalmával írhatók le a maguk valójában. A néptáncmozgalom művészeti irányzatairól Novák Ferenc tanulmányát,[4] a népzenei vetületekről Kiss Ferenc sorozatát[5] ajánlom figyelmükbe.

A nyolcvanas évek beköszöntével a széles értelemben vett táncházmozgalom hatalmas lendületet kapott. Újabb és újabb táncházklubok nyíltak, zenekarok tucatjai alakultak. A néptáncegyüttesekben generáció- és paradigmaváltás ment végbe, előtérbe került a tájegységi alapú, stílushű táncolás és koreografálás, amely csak az ehhez illő zenekísérettel volt elképzelhető. Az eredeti felvételekhez való hozzájutás immár tömeges igényét a kézről kézre járó, egymásnak másolt hang- és videokazetták már nem elégíthették ki. Nem vállalhatott ilyen jellegű szolgáltatást a népzene- és néptánckutatás tudományos műhelyeként a Zenetudományi Intézet sem. Az érzékelhető szakmai nyomásra az akkori Népművelési Intézetben született meg a válasz, iskolapéldáját adva a népzene- és néptánckutatás eredményeinek társadalmi hasznosulására. „A néptáncmozgalom továbbfejlődése érdekében szükségszerűvé vált egy […] szakmai módszertani központ létrehozása, melyet nemcsak a táncos és zenész szakemberek

igényeltek, de az MTA Zenetudományi Intézet főosztályvezetője, Martin György is nagyon szorgalmazott" – emlékezik vissza a Néptáncosok Szakmai Háza indulására Neuwirth Annamária.[6] 1981-ben létrejött tehát a Szakmai Ház, amely valódi – és felejthetetlen hangulatú – szolgáltatást nyújtott az érdeklődők sokaságának, s ezt a szerepét töretlenül betöltötte a rendszerváltást követően a Magyar Művelődési Intézetben is. Fennállásának két évtizede során itt vált szabályozottan hozzáférhetővé az „akadémiától" kapott néptánc- és népzenei gyűjtemény, valamint az amatőr gyűjtők – szakemberek által ellenőrzött – anyaga. Másfelől a Szakmai Ház rendszeresen felvette, archiválta és elérhetővé tette a népzenei és néptáncmozgalom fontosabb eseményeit, fesztiváljait, tévéműsorait, megteremtve ezzel a későbbi folklorizmuskutatás lehetőségét. A jogutód Hagyományok Háza kiemelt nemzeti intézményként – ha eltérő hangsúlyokkal és koncepciókkal is, de – folytatja a népművészeti ágazatok fejlesztését, immár az egész Kárpát-medencére kiterjesztve folklórdokumentációs és közművelődési tevékenységét. Jól mutatja a Hagyományok Háza átalakulásának irányát az az interjú, amelyet az új főigazgató, Both Miklós a *folkMAGazin*nak adott *Célom a mozgalomból intézményesült rendszer korszerűsítése* címmel.[7]

1982-ben, a városi táncházmozgalom indulásának tizedik évfordulóján a Budapesti Tavaszi Fesztiválon kezdődött a ma már világhírű Táncháztalálkozó[8] története. A városi táncházakat addig csak a legfeljebb néhány száz fős lépték jellemezte. A monumentális helyszín (Budapest Sportcsarnok, közkeletű nevén BS), a többezres közönség, a vásári hangulat, a magyar nyelvterület egészét átfogó program igazi seregszemlének bizonyult. Sokan sokféleképpen emlékeznek a kezdeti időkre, magam kivételes szerencsémnek tartom, hogy eddig minden alkalommal jelen lehettem. Az ezredfordulóig a Táncháztalálkozó nagyrészt az Interart Fesztiválközpont, majd a Budapesti Tavaszi Fesztivál finanszírozásában valósulhatott meg, nekünk csak a „művészet" költségeit kellett összepályáznunk. A Budapest Sportcsarnok 1999-es leégésével azonban gyökeresen megváltozott a helyzet, mert azóta a helyszín biztosítása is a mi feladatunk. 2005 óta a Papp László Budapest Sportaréna szolgál a Táncháztalálkozó helyszínéül. Azt mondhatjuk, hogy a BS leégését követő ötévnyi hányódás és lanyhuló érdeklődés után ismét méltó helyünkre kerültünk, s elkezdődhetett a közönség visszahódítása. Ahhoz, hogy itt rendezhessük meg seregszemlénket, minden évben külön kell pályáznunk az ún. „állami eseménynap" státusz elnyeréséért, amely alapvető feltétele annak, hogy a Sportarénát kibérelhessük.

A több ezer közreműködő meghívása, a 15–20 ezer fős közönség magas szintű kiszolgálása érdekében a főszervező Táncház Egyesület mintaértékű összefogást valósított meg a népművészetben érdekelt országos szakmai szervezetek[9] („Örökség" Nemzeti Gyermek és Ifjúsági Népművészeti Egyesület, Martin György Néptáncszövetség, Muharay Elemér Népművészeti Szövetség, Népművészeti Egyesületek Szövetsége) és állami egységek (Hagyományok Háza, múzeumok, akadémiai és oktatási intézmények) bekapcsolásával. A vírusjárvány kitörése óta csak részlegesen, országszerte sok kisebb helyszínen tudtuk a Táncháztalálkozó folytonosságát megőrizni. Legfontosabb eseményünket név szerint is megemlítik a táncházmódszer UNESCO-listára kerülésének indoklásában.[10] A teljes nevén Országos Táncháztalálkozó és Kirakodóvásár küldetése: a népzene, a néptánc és a tárgyalkotó népművészet seregszemléje, amelyen műkedvelő és hivatásos előadók, gyermek- és felnőtt-néptáncegyüttesek, zeneiskolások és hagyományőrző népművészek működnek közre, a Kárpát-medencei és a moldvai magyarság, a világban bárhol máshol élő magyar közösségek, valamint a hazai nemzetiségek és etnikai kisebbségek képviseletében.

A városi táncház kezdete óta eltelt évtizedeket jellemző kibontakozás fontos tényezői a következők lehetnek:

- a néptánc és a népzene oktatásának bevezetése az intézményes művészetoktatásban;
- a táncházmódszer térhódítása a gyermek-, ifjúsági, felnőtt- és hivatásos néptáncegyüttesek munkájában;
- a vidéki népművészeti műhelyek megerősödése, fontos bázisokká alakulása;
- az intézményi háttér és a pályázati támogatások rendszerének létrejötte.

Mindezek eredményeként ma már egy számottevő réteg számára jelent szakmai perspektívát és egzisztenciát a népművészet kutatói, alkotói, előadóművészi és oktatói ágazataiban való részvétel. Napjainkban se szeri, se száma a nemzetközi, országos és helyi érdekeltségű seregszemléknek, fesztiváloknak és más eseményeknek, amelyek részben vagy egészben népművészeti témájúak. A magyar nyelvterület és a diaszpóra magyarsága, valamint a velünk élő etnikai kisebbségek körében megvalósulni látszik a népi műveltség arra alkalmas elemeinek beépülése a kultúrafogyasztók mindennapi életébe. Mára a táncház mint módszer egyértelműen ezt jelenti.

A folyamatosan változó médiatérben a kereskedelmi csatornák ingerküszöbét a népművészet, s benne a táncház témája csak ritkán éri el. A közszolgálati televíziózás a kampányszerű, a kereskedelmi tehetségkutatókat másoló show-műsorokban látja a megoldást.[11] A közszolgálati rádiózásban szép számmal vannak igényesen szórakoztató és ismeretterjesztő adások. (Azt azonban nem tartom szerencsésnek, hogy ezen műsorok többsége a Dankó Rádióba került, ahol a magyar nótával és az operettel kell versenyeznie.) A civil szakmai szervezetek a maguk korlátozott lehetőségei közepette igyekeznek pótolni a hiányt. Erről szól például a Táncház Egyesület internetes portfóliója[12] és a közösségi felületeken kifejtett aktivitása, valamint a nyomtatott változatban megjelenő, 2022-ben huszonkilencedik évfolyamában járó folkMAGazin is.

Felmerülhet persze a kérdés, hogy a folklór – mint tovább nem bővülő, végérvényesen lezárt forrás – közvetlen felhasználásban alkalmas-e, képes-e arra, hogy a mindig az újra, az újdonságra törekvő művészi önkifejezés alapanyagául szolgáljon. Nem válik-e önismétlővé, unalmassá a táncház, ha nem születnek újabb és újabb népdalok és táncmotívumok? Erre a reális kérdésre válaszként azt gondolom, hogy a táncház elsősorban nem a passzív hallgatót és nézőt igyekszik kiszolgálni, hanem zenész és zenész, táncos és táncos, zenész és táncos egymásra reagáló közös tevékenységében, a stíluskeretek között maradó rögtönzésben teljesedik ki, válik élményszerűvé. (Ez is oka lehet annak, hogy ilyenformán a táncház produkcióként nehezen értelmezhető, és például ellenáll a nem dokumentarista célzatú filmezésnek.) Vissza-visszatérő kérdés az is, hogy mit nevezhetünk egyáltalán táncháznak. Elfogadható-e, ha zárt közösségben történik? Ha gépzenére táncolnak? Ha – mint a folkkocsmákban – nincs tánctanítás, avagy népművelői indíttatású köztes program? Magam arra hajlanék, hogy mindazon alkalmak bízvást táncháznak nevezhetők, ahol tájegységi kötődésű zenei folyamatokra a táncházmozgalomban meghonosodott stílushűséggel táncolnak.

Nagyon érdekesek Könczei Csongor erdélyi tánc- és zenefolklorista, gyakorló táncházvezető idevágó, 2010-ben közzétett gondolatai:

„1. A táncház a hagyományos népi tánckultúra »táncos« háznál rendezett, a spontán tánckedvet szolgáló, kötetlen formájú táncalkalma. A táncház sajátos formája működött a mezőségi Széken, ahol a nemzedékenként kialakult rend szerint szombat este, vasárnap

és néha hétköznap – például farsang, sorozás vagy névnap esetében – táncoltak. Széken Felszeg, Csipkeszeg és Forrószeg szerint elkülönülve, akár egyidejűleg is tarthattak táncházat, mivel minden szegnek állandó zenekara volt. A táncéletnek ez a sajátos megnyilvánulása, amelyik magában foglalja a táncrendezés, a táncillem, azaz táncbéli viselkedés és a táncrend szabályrendszerét, a parasztság közösségi életrendjének régies mozzanatait őrizte meg.

2. A folklorizmus jelenségeként tárgyalható táncházmozgalom alapvető célként a hagyományos néptánckultúra megismerését és elsajátítását, valamint ennek a magaskultúrába való beemelését és minél szélesebb körben való népszerűsítését fogalmazta meg. A városi táncházak megjelenését először a beatnemzedékre jellemző újhullám sajátságos keleteurópai változatának érzékelte mind a közvélemény, mind a társadalomkutatás, egyféle »folkdivatnak«, amelyik magába egyesíti a tudományos, a reprezentációs, sőt a mindennapi folklorizmus sajátosságait. Azonban ennek a spontán tánckedvet szolgáló, meghatározott idő- és térparaméterekhez igazodó szórakozási formának a művi úton való megszervezése megváltoztatta a táncház mint intézmény és a néptánc mint kultúrelem alapvető funkcióit. A folklorizmus funkciója ugyanis szorosan összefügg a tudatos kultúraőrzéssel: a hagyományos kultúra transzponálásán keresztül a folklorizmus a múlt, a tradíció jelenbeli feldolgozását célozza. Viszont a tradíció a folklorizmusban nem mint folyamatosság, hanem mint megszakítottság testesül meg, a jelentől elváló múlt és hagyomány eseménnyé, attrakcióvá való válását fejezi ki. A hagyomány így egzotikumként átélve más, a múlt pedig a némi nosztalgiával színezett, de feltétlenül meghaladott »volt« szimbolikus letéteményese lesz. A kultúraőrzés, a »folklórmentő elhivatottság« felértékelte a táncház nevelő szerepét, kiemelte »hasznosságát«. És ettől a ponttól a különböző ideológiai megkötöttségekig már csak egy lépés volt. Mert a városi táncházakat megjelenésük óta próbálja kisajátítani megannyi ideológia, hatalmi és/vagy politikai erő.

3. A jelenlegi korszakot egy bizonyos hanyatlás, azaz a táncházakkal kapcsolatban egy fokozatos eszmei és társadalmi elbizonytalanodás jellemzi. Ez egyrészt az egyre jobban erősödő és intézményesülő néptáncegyüttesek működésével áll szoros összefüggésben, amelynek hatására a táncház fokozatosan amolyan rendezvénykísérő szerepkörbe szorul, másrészt az előtérbe kerülő puszta mulatozás, valamint az anyagi tényezők miatt sok helyen már nem szerveznek heti rendszerességgel, külön gyerekfoglalkozásokkal és/vagy kezdőknek tánc- és énekoktatással táncházakat, hanem inkább a »folkkocsma« műfaja válik hangsúlyossá."[13]

Nem kevésbé fontos Halmos Béla megfogalmazása 2012-ből: „A táncház nem produkció, hanem olyan szórakozási forma, amelyben a népzene és a néptánc – zenei és táncos anyanyelvként – eredeti formájában és eredeti funkciójában jelenik meg. A népzene és a néptánc azonban már nem ösztönösen hagyományozódik, hanem – a tudományos kutatás eredményeit és értékcentrikus szelekcióját alkalmazva – tudatos válogatás, összehasonlítás és összegzés után kerül be a táncházak repertoárjába. A táncházmozgalom olyan kisközösségek összessége, amelyben a résztvevők aktívak, öntevékenyek és nem a »kitenyésztett« profik iparilag előállított termékeinek passzív hallgatói és nézői. Ez egyben kemény munkát is jelent, hiszen a zene és a tánc csak hosszú, évekig tartó tanulás, rendszeres képzés, gyakorlás után válik szórakozássá, de úgy, hogy már az első megtanult dallam vagy az első lépések is örömet okoznak. A táncházmozgalom a kezdettől fogva azonos értékű, szuverén minőségként kezeli a magyar néphagyományok mellett a hazai nemzetiségek, illetve a más népek folklórját is."[14]

Mint már említettem, a táncházmozgalomra mindig jellemző volt a tudománnyal, a kutatókkal való kölcsönös kapcsolat, s biztosan az is marad. Talán ennek az intenzív kölcsönhatásnak köszönhető, hogy a táncház, a népzene, a néptánc alkotói világában

erőteljes belső kontroll működik. Nincs szó intézményes felügyeletről (bár működik egy félig-meddig tréfás Facebook-csoport Folklórrendőrség néven), sokkal inkább kollektív igényességről, a szakmai közösség által elvárt jó ízlésről, értékválasztásról beszélhetünk. Amit nyilvánvalóan erősen befolyásolnak az anyagi támogatást pályázati úton odaítélő kuratóriumok: a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) egyes kollégiumai, a Magyar Művészeti Akadémia tagozatai, a Csoóri Sándor Alap kurátorai és szakértői, illetve a szakmai elismerésekre javaslatokat tevő testületek.

Az adatközlő egyéniségek eltávoztával egyre gyakrabban találkozunk a jelenséggel, hogy a legmagasabb színvonalú teljesítményt felmutató alkotókat és előadókat revival adatközlőknek minősítik. Pedig Lajtha László 1953–54 tájékán elég egyértelműen fogalmazott: „Több értelemben szokták használni ezt a két, a néprajzi vitákban oly gyakran használatos angol szót: *survival* és *revival*. Abban az értelemben kell használni, amely ilyen módon a népművészetek élő formái között tesz különbséget. A survival jelenti azokat a hagyományokat, amelyek szájhagyomány útján nemzedékről nemzedékre szálltak és értek el a mai napig. Revival az újjáélesztést jelenti. Azt, hogy ha akár történeti esemény, akár bizonyos hatósági intézkedések, akár pedig az élet belső törvényei folytán a népek művészete meghalt, elfelejtődött, és egy újabb generáció szükségesnek tartotta a hagyományok újjáélesztését. Akármilyen hiteles formában tette is – mesterségesen hívta új életre. Ezt az eljárást hívjuk revivalnak. Nálunk Magyarországon ma ott, ahol survival van, erősítsük a survivalt, de ott, ahol semmi sincs, kezdjük a magyar hagyományok revivalját.”[15]

A táncházmódszert beágyazottsága, intézményi és civil szakmai használata – más örökségelemek mellett – predesztinálta arra, hogy Magyarország megpályázza vele az UNESCO *Legjobb megőrzési gyakorlatok* listájára való felkerülést.[16] A széles körű szakmai összefogás nyomán beküldött felterjesztésre 2011-ben született meg a döntés, amely szerint a táncházmódszer mint a szellemi kulturális örökség átemelésének magyar modellje nyerte el ezt a jelentős nemzetközi elismerést. Bevallom, ez a siker akkoriban azt a reményt ébresztette bennem, hogy képesek leszünk élni a páratlan lehetőséggel, és majd programok indulnak a világviszonylatban is egyedülálló táncházmódszer exportálására. Hiszen a táncházmódszert számos országban – például Szlovákiában, Lengyelországban, Japánban, Észak- és Dél-Amerikában – használják már, és nem föltétlenül magyar, hanem gyakran helybéli tánc- és zenei anyaggal. De sebaj, ami késik, nem múlik!

Mindenesetre a Kárpát-medencei és a moldvai magyarság, valamint a hazai nemzetiségek körében egyéni és kisvállalkozások sora épített fel jól prosperáló brandet, amelyek az egyre terebélyesedő, a táncházhoz is köthető fogyasztói igényeket igyekeznek kiszolgálni. Itt már nemcsak népzenéről és néptáncról van szó, hanem a táncházmozgalommal együtt kibontakozó tárgyalkotásról, népi iparművészetről, valamint – pandémiamentes időszakban – a kulturális turizmusról is. Ez a téma, a táncházmozgalom gazdasági hatása megérdemelné, hogy egyszer átfogó tudományos kutatás tárgya legyen.

Ugyancsak izgalmas a hagyomány és korszerűség témaköre, amely jó ideje kisebb-nagyobb polémiákat vált ki népművészeti berkekben. Részemről nem kontárkodnék a tánc és a tárgyalkotás területére, maradnék a zenei folklorizmus jelenségeinél. A paraszti és pásztorkultúra felfedezése óta küzdenek a kutatók a fogalmi meghatározásokkal. Maguk az adatközlők nem *népdalt* énekelnek, hanem inkább *nótáznak*; a falusi banda sem *népzenét* játszik, hanem *csárdást*, *szaporát* vagy adott esetben *valcert*. A városi táncházmozgalom indulásakor – észak-amerikai mintára – *folkzenéről, etnozenéről, városi népzenéről* beszéltünk, finom distinkcióval megkülönböztetve magunkat a *folklórtól*. Azonban kiderült, hogy fontosabb a modern környezetben egymással versengő

műfajokkal szemben meghatározni magunkat, így vált általánossá a revival mozgalomban, hogy egyszerűen *népzene*, amit játszunk. Ez persze – például a szerzői jog szempontjából is – okoz besorolási nehézségeket, amikor erőteljes feldolgozásokkal, folklór által ihletett szerzői művekkel találkozunk.

És akkor, tetézve fogalmi gondjainkat, bő két évtizede Angliában bedobták a *world music* fogalmát – leginkább kereskedelmi okokból –, s ez óhatatlanul Magyarországra is begyűrűzött, amit jól jelez, hogy a Sziget Fesztiválon hosszú ideig létezett a világzenei nagyszínpad. Újra megcsillant a hazai népzenei előadók előtt is a nemzetközi karrier lehetősége, promotereink igyekeztek a WOMEX eseményein jelen lenni, sőt két ízben is Budapest adott otthont a nemzetközi világzenei export-import fesztiválnak. Ám a hazai folk revival történetét és jelenét áttekintve megállapíthatjuk, hogy nálunk a különböző népzenék mixelése jóval kevésbé jellemző, mint a nemzetközi zenei piacról ismert world music produkciók esetében. Nálunk sokkal általánosabb a saját (önállóan és egymástól függetlenül a magyar, a cigány, a szerb, a horvát, a macedón, a bolgár, a török, a görög, a klezmer stb.) népzene „autentikus" és feldolgozott interpretációja, a népzenei ihletésű (folkos) zeneszerzői alkotások, valamint a más zenei stílusokba ágyazott megnyilvánulások, úgymint jazz, blues, pop, rock stb. A hazai gyakorlatban létező, a táncházzenéhez így vagy úgy kötődő formációk és projektek akkor válnak világzeneivé, amikor kikerülnek a nemzetközi zenei piacra. Gondoljunk csak a Muzsikás[17] vagy Lakatos Mónika WOMEX-életműdíjára.[18] Külföldről nézve a Tékától a Balkan Fanaticig, a Magyarpalatkai Bandától a Dresch Quartetig minden beletartozhat ebbe – azonban csak kívülről nézve. Belülről egymással összefüggő, elmosódó határú jelenségek összességéről van szó, aminek sem egyes részeit, sem az egészét nem nevezhetjük szimplán világzenének. Nekem kifejezetten szimpatikus, hogy a 2022-ben megnyílt Magyar Zene Háza koncepciójában a *népzene és világzene* párosítás helyett a *globális és tradicionális zene* besorolást alkalmazzák. Szerintem a tűpontos fogalmak megalkotása helyett leginkább annak a kitalálása volna az érdekes, hogy a hazai (többé vagy kevésbé) népzenei alapú projektek hogyan válhatnak exportcikké, vagyis ténylegesen világzenévé. Biztató kísérleteket láthatunk erre legújabban a Fonó, a Hangvető vagy a Hagyományok Háza részéről.

Kétségtelen, hogy a nagy táncházklubok kora lejárt, még ha persze a körtáncokra alapuló moldvai vagy balkáni táncházak népszerűsége nagyjából meg is maradt. Szintén nagyon élnek a tánctanfolyamok, ahová azok járnak, akik nem akarnak színpadra lépni, de mélyebben érdekli őket egy-egy adott tájegység anyaga, és szeretnék azt hiteles személyiségektől alaposan megtanulni.

Saját hajdani gyakorlatom alapján állíthatom, hogy a táncházi zenélés egy zenekarnak olyan szintű összeszokást hoz, és olyan gyakorlási lehetőséget ad, ami másképp nem reprodukálható, és az egyes tájegységi zenék alapos megtanulásához is nagyban hozzájárul. Ma ezt egy zenekar leginkább a vendéglátóhelyeken működő folkkocsmákban teheti meg, tánctanítás és egyéb közművelődési akció nélkül. Anno remek dolog volt, amikor adatközlőket lehetett bemutatni, amikor néprajzosok, képzőművészek, filmesek, koreográfusok, történészek tartottak előadásokat a nagy létszámú közönséget vonzó táncházklubokban – ilyen alkalmak megszervezésében magam is részt vettem.

Időközben átalakult az életünk, és ehhez alkalmazkodnunk kell. Talán kevésbé látványosan, de kisebb közösségekben ma is népszerű a táncházklub. Az NKA-beli Halmos Béla Kollégium egyik kurátoraként vagy a Csoóri Sándor Program szakértői csapatának tagjaként tudom, hogy ha van pályázati forrás, akkor a Kárpát-medencei magyarság és a hazai nemzetiségek körében évente 300–400, főként helyi érdekeltségű táncházas pályázatot is benyújtanak.

És amikor egy-egy nagyobb rendezvényen, a Táncháztalálkozón, folk- vagy folklórfesztiválon százak, ezrek képesek táncházban táncolni, akkor szerintem nincsen baj. Úgyhogy megítélésem szerint maga a széles értelemben vett táncház sosem volt virágzóbb, mint napjainkban.

A városi táncház fél évszázados jubileuma alkalmából 2022 májusának első hétvégéjén rendezték meg a Táncház Napja egész napos programját a Liszt Ferenc téren. Ehhez koncertekkel, táncházakkal, kiállításokkal, szabadegyetemmel csatlakoztak[19] határon belül és kívül a táncház kedvelői. Erre az alkalomra *Táncház 50 – Történetek a városi táncház fél évszázadából* címmel reprezentatív kötet is készült, széles körű összefogással.[20]

IRODALOM

Csáth Géza: A magyar népdal alkonya? *Élet*, 1909. január 3. https://hu.m.wikisource.org/wiki/A_magyar_n%C3%A9pdal_alkonya%3F (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

Csinta Samu: „Célom a mozgalomból intézményesült rendszer korszerűsítése." Beszélgetés Both Miklóssal, a Hagyományok Háza új főigazgatójával. *folkMAGazin*, 28. évf. (2021) 6. sz. 34. o.

Grozdits Károly: Élő kultúrában minden mozgásban van. Interjú Lakatos Mónika WOMEX-életműdíjas énekesnővel. *folkMAGazin*, 27. évf. (2020) 5. sz. 3. o.

Halmos Béla: A táncházmozgalomról. In Sándor Ildikó (szerk.): *A betonon is kinő a fű*. Bp., 2006, Hagyományok Háza.

Jávorszky Béla Szilárd: *Muzsikás 40.* http://tanchaz.hu/index.php/hu/hirek/hirek-2013/630-javorszky-bela-szilard-muzsikas-40 (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

Kérdőíves vizsgálat és elemzés. folkMAGazin, 2009, különszám.

Kiss Ferenc: A népzene mint zenekultúránk szerves része. I–III. *folkMAGazin*, 5. évf. (1998) 1. sz. 3. o.; 2. sz.; 3. o.; 3. sz. 7. o.

Könczei Csongor: *Táncház* (szócikk) https://lexikon.adatbank.transindex.ro/mobil/tematikus/szocikk.php?id=49 (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

Lajtha László összegyűjtött írásai. I. köt. Szerk. Berlász Melinda. Bp., Akadémiai Kiadó, 1992, 149. o.

Neuwirth Annamária: 17 éves a Néptáncosok Szakmai Háza. *folkMAGazin,* 5. évf. (1998) 3. sz. 42. o.

Novák Ferenc: A néptáncmozgalom művészeti irányzatai. I–II. *folkMAGazin*, 19. évf. (2012) 3. sz. 34. o.; 4. sz. 16. o.

Táncház '72–'22 http://tanchaz.hu/index.php/hu/hirek/hirek-2022/2844-tanchaz-72-22 (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

Táncház method: a Hungarian model for the transmission of intangible cultural heritage https://ich.unesco.org/en/BSP/tanchaz-method-a-hungarian-model-for-the-transmission-of-intangible-cultural-heritage-00515 (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

JEGYZETEK

1 A tanulmány a magyar táncházmozgalom megalakulásának 50. évfordulója alkalmából megrendezett 2022. évi tudományos konferencián elhangzott előadás írott változata. Az előadásom alatt a háttérben futó első film [Szomjas György – Dénes Zoltán: Tanchaz UNESCO Best Practices (https://youtu.be/IMq5fw7OF7c)] Szomjas György (1940–2021) összeállítása, amelyet 2012-ben – a táncházmódszer UNESCO-listára kerülése alkalmából – a saját filmjei részleteiből vágott össze. A 2021-ben elhunyt kitűnő filmrendező a pályája során kiemelten érdeklődött a szubkulturális jelenségek, így a táncház iránt is. Ebben a válogatásban először két falusi táncházrészletet láthatunk, majd váltakozva két táncház-klub történéseit, illetve a Táncháztalálkozó monumentális pillanatait idézi föl számunkra. A második film [Szomjas György – Dénes Zoltán: Táncház Napja 2012 (https://youtu.be/1UBNfK4F4DE)] ugyancsak Szomjas György munkája, amelyet a

Halmos Béla (1946–2013) által kezdeményezett első Táncház Napja eseményen, 2012-ben forgatott. A filmeket Dénes Zoltán operatőr bocsátotta rendelkezésünkre.

2 Csáth Géza: A magyar népdal alkonya? *Élet*, 1909. január 3. https://hu.m.wikisource.org/wiki/A_magyar_n%C3%A9pdal_alkonya%3F (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

3 A városi táncház elindulását is hitelesen mutatja be Jávorszky Béla Szilárd: *A magyar folk története* című, 288 oldalas, fotóval gazdagon illusztrált, visszaemlékezésekkel tarkított kötete, amely a Kossuth Kiadó és a Hagyományok Háza közös kiadásában – a Fonó Budai Zeneház támogatásával – a 2013-as Tánchaztalálkozóra jelent meg. Angol nyelven *The Story of Hungarian Folk* címmel szintén a Kossuth adta ki, 2015-ben.

4 Novák Ferenc: A néptáncmozgalom művészeti irányzatai. I–II. *folkMAGazin,* 19. évf. (2012) 3. sz. 34. o.; 4. sz. 16. o.

5 Kiss Ferenc: A népzene mint zenekultúránk szerves része. I–III. *folkMAGazin*, 5. évf. (1998) 1. sz. 3. o.; 2. sz. 3. o.; 3. sz. 7. o.

6 Neuwirth Annamária: 17 éves a Néptáncosok Szakmai Háza. *folkMAGazin,* 5. évf. (1998) 3. sz. 42. o.

7 Csinta Samu: „Célom a mozgalomból intézményesült rendszer korszerűsítése." Beszélgetés Both Miklóssal, a Hagyományok Háza új főigazgatójával. *folkMAGazin*, 28. évf. (2021) 6. sz. 34. o.

8 *Kérdőíves vizsgálat és elemzés. folkMAGazin*, 2009, különszám.

9 A rendszerváltás környékén sorra alakultak meg a népművészeti ágazatok egyes területeit lefedő szakmai társadalmi szervezetek, amelyeknek egyeztető fóruma Magyar Népművészeti Tanács (MANÉTA) néven működik.

10 *Táncház method: a Hungarian model for the transmission of intangible cultural heritage* https://ich.unesco.org/en/BSP/tanchaz-method-a-hungarian-model-for-the-transmission-of-intangible-cultural-heritage-00515 (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

11 Lásd az elmúlt tíz évben hat évadot megélt *Fölszállott a páva* című műsorsorozatot.

12 *tanchaz.hu; nepmuveszetmesterei.hu [SZKÖI-vel]; nepmuveszetifjumesterei.hu; tanchaztalalkozo.hu; tudasbazis.tanchaz.hu; lemezek.tanchaz.hu; folkmagazin.hu [Táncház Alapítvánnyal]*

13 Könczei Csongor: *Táncház* (szócikk) https://lexikon.adatbank.transindex.ro/mobil/tematikus/szocikk.php?id=49 (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

14 Halmos Béla: *A táncházmozgalomról*. In Sándor Ildikó (szerk.): *A betonon is kinő a fű*. Bp., 2006, Hagyományok Háza, 7–8. o.

15 *Lajtha László összegyűjtött írásai.* I. köt. Szerk. Berlász Melinda. Bp., 1992, Akadémiai K., 149. o.

16 Az UNESCO 2003-ban nemzetközi egyezményt fogadott el a szellemi kulturális örökség megőrzéséről. Az egyezményt az Országgyűlés a 2006. évi XXXVIII. törvénnyel kihirdette. Az Oktatási és Kulturális Minisztérium ennek értelmében hozzáfogott a szellemi kulturális örökségvédelem nemzeti rendszerének felépítéséhez. A szakmai koordinálásért felelős intézmény (jelen esetben a Szabadtéri Néprajzi Múzeum mellett működő Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság), a témában érintett szakintézmények és civil szervezetek (Hagyományok Háza, Táncház Egyesület, Muharay Elemér Népművészeti Szövetség, Népművészeti Egyesületek Szövetsége, MTA Zenetudományi Intézet, Martin György Néptáncszövetség, Örökség Gyermek Népművészeti Egyesület és mások) együttműködésével az UNESCO felé felterjesztést készített a táncházmódszer nemzetközi elismerésének és népszerűsítésének megerősítése érdekében. A XXXI. Országos Tánchaztalálkozó és Kirakodóvásáron, 2012. március 31-én szombaton, az esti gálaműsor megnyitójaként Réthelyi Miklós nemzetierőforrás-miniszter ünnepélyesen kihirdette a táncházmódszer UNESCO-jegyzékre vételét, és egyben átadta az erről szóló UNESCO-oklevelet a *Művész a békéért* címet viselő Sebestyén Márta Kossuth-díjas énekesnek, aki azt a táncházmozgalom képviseletében vette át. Az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség Kormányközi Bizottsága 2011. november 25-én felvette a *Legjobb megőrzési gyakorlatok* regiszterébe a táncházmódszert, amely a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje. A hagyományátadás egyik legkiemelkedőbb, nemzetközileg is elismert modellje az 1970-es években kialakult táncházmódszer, amely a szellemi kulturális örökség megőrzésének olyan integrált, közösségorientált művelődési mozgalma, amely az élet minden területét átfogóan, tudományos alapokon teszi gazdagabbá a hagyományoktól elszakadt XXI. századi ember életét.

17 Jávorszky Béla Szilárd: *Muzsikás 40.* http://tanchaz.hu/index.php/hu/hirek/hirek-2013/630-javorszky-bela-szilard-muzsikas-40 (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

18 Grozdits Károly: Élő kultúrában minden mozgásban van. Interjú Lakatos Mónika WOMEX-életműdíjas énekesnővel. *folkMAGazin*, 27. évf. (2020) 5. sz. 3. o.

19 Gyűjtőoldal: *Táncház '72–'22* http://tanchaz.hu/index.php/hu/hirek/hirek-2022/2844-tanchaz-72-22 (utolsó letöltés: 2024. 06. 21.)

20 A *Táncház 50* kötet projektmenedzsere a Táncház Egyesület, szerkesztője Jávorszky Béla Szilárd. Szakmai partnerek: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hagyományok Háza, Kossuth Kiadó, MMA, NKA Halmos Béla Program, Petőfi Kulturális Ügynökség.

MÉNES ANDRÁS

Negyven éve hunyt el George Gaylord Simpson

George Gaylord Simpson, a gerincesekkel foglalkozó paleontológus expedíciót vezetett Patagóniába, végigutazott az Amazonason, felfedezte a hetven centiméteres patást, az *Eohippus*t (ma *Hyracotherium*), és a Szahara alatti Afrikában kiásta emberőseink csontvázát. Szerte a világban tanulmányozta a kövületeket, valamint a Déli-sark pingvinjeit; tőle származik a következő mondás: „A pingvinekre rá lehet szokni." De ami ennél is fontosabb, a terepmunka közben a biológia filozófusává vált. Egyike azoknak, akik felépítették azt, amit ma a fejlődés „modern szintézisének" nevezünk, és ami egyesíti az őslénytant és a genetikát. A mennyiségi módszereket bevezetve Simpson szigorú pontosságot honosított meg a kövületek vizsgálatában. Munkája, ahogy Niles Eldredge írja, „az őslénytant visszahozta az evolúciós biológia fősodrába – mindvégig ragaszkodott hozzá, hogy az őslénytani jelenségek sokat mondanak a genetikusoknak az evolúció folyamatának valódi természetéről".

George Gaylord Simpson háromgyerekes család legfiatalabbjaként született az illinoisi Chicagóban 1902. június 16-án. Apja, Joseph Alexander Simpson ügyvéd, aki bányászati és telekspekulációi miatt hamarosan átköltöztette családját a colorádói Denverbe. Anyját, Helen Julia Kinneyt a nagyszülei nevelték, akik Hawaiin voltak misszionáriusok. A Simpson család szigorú presbitáriánus elvek szerint élt, és ámbár George tizenéves korában elveszítette vallásos hitét, mindvégig szoros kapcsolat fűzte szüleihez. Kitűnő tanuló volt, több osztályt is átugrott, és alig volt tizenhat éves, amikor leérettségizett. 1918-ban beiratkozott a Colorado Egyetemre, de egy idő után pénzügyi nehézségek miatt abba kellett hagynia tanulmányait, később átment a Yale-re, hogy érdeklődését követve őslénytant és földtant tanuljon. 1923-ban doktorált, majd posztgraduális munkaként a londoni British Museum természetrajzi gyűjteményében dolgozott. Figyelme már ebben a korai időszakban a gerincesek, elsősorban az emlősök kövületeire összpontosult. Azonban, mint élete vége felé megjegyezte, főképpen az a vágy ösztönözte, „hogy ismerjem és megértsem a világot, amelyben élek".

Simpson 1927-ben hosszú ideig tartó kapcsolatba került a New York-i Amerikai Természettudományi Múzeummal, kinevezték segédkurátornak a gerinces kövületek gyűjteményéhez. Hogy pénzt szerezzen két, Patagóniába tartó expedícióhoz, ahol Charles Darwin az 1830-as években kövületeket fedezett fel, megkörnyékezte a múzeum egyik gazdag támogatóját. Olyan sok időt kellett vele iszogatással töltenie, hogy később azt mondta: „Csak azt sajnálom, hogy egyetlen májat tudok feláldozni a múzeum érdekében." Első, 1930–31-es expedíciójáról szóló beszámolójának *Csodák társaságában* volt a címe, amely nagy hírnevet hozott neki. 1933-ban megint visszatért Patagóniába. Ezek az utak hozzájárultak, hogy vezető paleontológusok közé kerüljön. Arról is meggyőzték, amint később írta, hogy a dél-amerikai emlősöknek „az általános evolúciós tanulmányok szempontjából különleges értékük van".

Noha nem egyedül ő ismerte fel az evolúciós elmélet új szintézisének szükségességét – ezt először Theodosius Dobzhansky javasolta 1937-ben –, ő lett a gondolat legfőbb támogatója az amerikai paleontológusok közül. Darwin evolúciós elmélete jóval azelőtt született, mielőtt tudták volna, hogy a gének az öröklődés egységei. A huszadik század elejének paleontológusai a megkövült maradványokat tanulmányozva kialakították különböző fajok rendszertanát és természettörténetét, amelynek keretét az evolúció adta, de nélkülözte a genetikai alapokat. Másrészt olyan genetikusok, mint Thomas Hunt Morgan, a gyümölcslegyek nemzedékeit tanulmányozták, hogy megállapítsák a mendeli öröklődés szabályait, azonban elsőrendűen sem a fajfejlődés problémái, sem a kövületek nem érdekelték őket. A harmincas évekre nyilvánvaló lett, hogy ezeket az egymást kiegészítő diszciplinákat egyesíteni kell.

Simpson első törekvései az őslénytan és a genetika modern evolúciós szintézisére *Az evolúció üteme és módja* című munkájában jelentkeznek, amelyet 1938-ban kezdett írni, négy évvel később fejezte be, és 1944-ben tette közzé. Noha „a megkövült állatokat nem lehet bevinni a laboratóriumba, hogy kísérletekkel határozzuk meg genetikai felépítésüket", Simpson rámutatott, hogy „a genetikusok sem képesek reprodukálni a természetes környezet hatalmas és összetett horizontális vetületét, főleg nem az idő végtelen kiterjedését, amely alatt a népesség változása valójában végbemegy". Simpson kifejlesztett egy elméletet a fajfejlődés három módjáról. A fajképződés (speciáció) során a népesség nagyobb csoportjaiból kiváló új fajok szerveződnek. A törzsfejlődési evolúció során az egész faj vagy a népesség változik meg fokozatosan. Végül a kvantumevolúció – ez csupán feltételezés volt – a fajok viszonylag hirtelen változása. A kvantumevolúció, avagy kvantumbiológia működő folyamatokat fogalmazott meg a máskülönben érthetetlen ugrások indoklására a kövületek között. Többé nem kellett feltételezni, hogy a folyamatosság hiánya „réseket" jelent, amelyeket idővel be lehet tölteni az új leletekkel. A kvantumevolúció régi összetevője az elméletnek, évekkel korábban fejlesztette ki Niles Eldredge és Stephen Jay Gould, akik „nyomatékos egyensúlynak" nevezték.

Simpson egyik legfontosabb újítása a statisztikai módszer alkalmazása a fosszilis leletek értékelése és a fajfejlődési elméletek mennyiségi meghatározása során. Volt némi irónia abban, hogy Simpson, aki máskülönben tudományosan művelt ember volt, nem tanult statisztikát. Azonban második felesége, Anne Roe, akit 1938-ban vett feleségül, abban az időben tanult pszichológiát, amikor az a statisztika felhasználásával tartotta meg a távolságot a filozófiától. Ilyen módon „az elmék jelképes házasságának közvetítésével" (Simpson szavai) került be a zoológiába a mennyiségi elemzés. Feleségével 1939-ben adták ki a *Kvantitatív zoológia* című munkájukat.

A második világháború alatt Simpson a katonai elhárításnál szolgált. Ezt követően kezdte meg a terepmunkát az Amerikai Egyesült Államok déli részén, végül második otthont épített Új-Mexikóban. De megtartotta kapcsolatát az Amerikai Természettudományi Múzeummal, és professzori állást kapott a Columbia Egyetemen. 1945-ben adta ki *Az emlősök osztályozásának alapelvei*t, 1951-ben a *Lovak*at, 1954-ben pedig *A fajfejlődés főbb vonásai*t (ez *Az evolúció üteme és módja* átdolgozott kiadása volt). A nagyközönségnek írta 1949-ben *A fajfejlődés jelentése* című munkáját, mely tartós siker volt. Egyetemi tankönyvet is írt, amelynek egyszerűen *Az élet* címet adta.

1959-ben Simpson megszakította kapcsolatát az Amerikai Természettudományi Múzeummal, és az Összehasonlító Zoológiai Múzeum professzora lett, egyúttal a Harvardon a gerincesek őslénytanát tanította. Nagy hírnevet szerzett mint az Evolúciós Tanulmányok Társaságának és a Gerinces Őslénytani Társaságnak alapítója és elnöke.

Az állati rendszertan alapelvei című könyvét 1961-ben adta ki, három évvel később pedig tanulmányainak széles körét felölelő gyűjteményt publikált *Ilyennek látom az életet* címmel.

1965-ben elkövette azt a hibát, hogy közreadta *Az evolúció földrajza* című munkáját, amelyben a kontinensek stabilitása mellett teszi le a voksát éppen akkor, amikor szaporodtak a lemeztektonikát alátámasztó bizonyítékok. Simpson véleménye szerint Alfred Wegener kontinensvándorlási elméletét nem támasztják alá fosszilis leletek. Ez volt a legsúlyosabb hiba pályafutása során.

Élete végén feleségével együtt – aki szintén a Harvard tanára lett – gyakran betegeskedtek. 1964-ben egyszerre kaptak szívrohamot, az új-mexikói Albuquerque kórházban két szomszédos ágyon kezelték őket. Simpson ezt követően csökkentette órái számát a Harvardon, végül 1970-ben otthagyta az egyetemet. Arizonába vonult vissza, de továbbra is írt és utazgatott. Déli-sarki utazásainak élményeiből született a *Pingvinek: múlt és jelen, itt és ott.* Az 1980-ban *Fényes elszigeteltség*ben és a halála előtt egy évvel kiadott *Az elveszett világ felfedezői* című munkában visszatért a dél-amerikai kövületekhez. Emlékiratai még 1978-ban jelentek meg *Engedmény a valószínűtlennek* címmel.

1982-ben végleg visszavonult, és amikor a déli tengereken utazgatott, tüdőgyulladást kapott, s a szövődményei miatt hónapokig az ágyat nyomta. Júliusban azt írta barátjának, Léo Laporte-nak: „Lassan jobban leszek, de úgy tűnik, ez hosszú folyamat lesz. Nem tudok többet írni.” Ez figyelemre méltó eredmény volt attól, aki mindenképpen jobban szeretett írni, mint beszélni – „nem sokra tartom a kimondott szót, mint a komoly eszmecsere eszközét”, írta egyszer. George Gaylord Simpson 1984. október 6-án hunyt el.

Egy évtizeddel halála után Joan Simpson, Burns apja papírjai között felfedezte egy tudományos-fantasztikus regény kéziratát. A történet szerint egy tudós a jövőből visszakerül a történelem előtti jura időszakba. A *Sam Magruder dekronizációja* 1996-ban jelent meg. Rövid, de hatásos történet, amely sokat elárul Simpson egyéniségéből. Ahogy az utószóban Stephen Jay Gould írja, „a magányosság és a szellemi tehetetlenségtől való félelem témája itatja át a *Sam Magruder* szövegét, a történet egészét, ami az emberi élet céljáról, értelméről szóló, mély értelmű alkotássá teszi az őstörténeti tanmesét”.

KERESZTES CSABA

Remények és csalódások – A rendszerváltozás és egy rendszerváltóról szóló könyv analógiája

Izgatottság fogott el, amikor elért hozzám a hír: tudományos jellegű és az ígéret szerint egyben tudományos igényű életrajzi könyv jelenik meg *Csurka István*ról. Azonban a kézhezvétel pillanata egyúttal kisebb csalódást is jelentett: a kötet vékonyabb volt, mint vártam, az árához képest túl filigrán. Képzeletben vállat vonva felidéztem, hogy a tartalmi minőség mindig fontosabb az azt „hordozó" anyag terjedelmétől.

A könyv végigolvasása közben ötlött fel bennem az elgondolás: a könyv tartalma összevethető magával a rendszerváltozással, pontosabban a rendszerváltozástól annak idején elvártakkal. Ahogy magának az egyik őszinte rendszerváltónak, Csurka Istvánnak számos hibája volt, a róla szóló mű sem tökéletes. A megtapasztalt sok kis hiba és hiány okozta csalódás zavart a leginkább, és legelőször nem is állt szándékomban recenziót írni. A végére érve úgy éreztem, a meglelt hiányokat e formában a legjobb és legdiplomatikusabb közzétenni – kizárólag a jobbítás szándékával.

A kiadvány minisztériumi támogatást kapott, valamint a Salkaházi Sáráról elnevezett alapítvány is támogatta a megjelentetést. A kötetben öt írás kapott helyet, és azt a sokatmondó tényt is ki kell hangsúlyozni, hogy többen, még régi hívei is, visszautasították az írásra történt felkérést a kötetbe.

Nézzük a végül megszületett tanulmányokat, írásműveket sorjában!

Az első tanulmány Csurka legrejtélyesebb és egyben a legnagyobb életúti skandallumot okozó cselekedetét analizálja alaposan: az „aláírást", vagyis ügynöki beszervezését. A III/III hálózatába (hálójába) 1957-ben, 23 évesen került, és a fennmaradt iratok szerint 1964-ben kizárták – csakhogy az egész életét meghatározta az az egy, ám oly lényeges szignó.

Ezt az egyszeri és egyszerű, ám önmagán túlmutató jelentőségű döntést *Borvendég Zsuzsa* tanulmánya („Raszkolnyikovtól Zsokéig") az egész korszakot átfogóan bemutató keretbe helyezi. Kiválóan jellemzi a rendszer működését, a teljes behódolást és az ellenállás felhagyását elváró attitűdöt, és részletes képet kapunk arról, miként működött a korabeli világ, főleg a titkosszolgálat hitelrontó működése. Csurka beszervezésének (ismert) körülményeiről nagyon érzékletes leírást olvashatunk, a letartóztatástól kezdve egészen a hálózatból való törlésig. Ebben az esetben – nem véletlenül – szinte az olvasó szájába rágja: beszervezés és beszervezés között óriási a különbség. A presszió hatására, vagy önként és „dalolva" aláírni, valamint jelentéseket készíteni nem ugyanaz. A legtöbbnek nem maradt szinte semmilyen választása, így ők – és velük együtt Csurka István is – morálisan felmenthetők. Sajnos túlságosan is érezni az a célt, hogy egyetlen következtetést vonjon le az olvasó: Csurka István esetében az aláírás egyáltalán nem kirívó, és semmiképpen sem hitszegés. Borvendég viszont azt is elismeri, hogy ezzel az aktussal Csurka rituálisan bűnrészessé vált. Igaza van: a cinkossá válás követelményének kevesen tudnak ellenállni, csak az erős jellemek, vállalva a számkivetettséget, tartották meg egyenes gerincüket. Ők fehér hollók. Az együttműködést megtagadva a lehetséges veszélyeket, retorziókat is vállalták.

Mindazonáltal jó történészként Borvendég Zsuzsa kijelenti azt is, hogy „ma már nincsenek meg azok az iratok, amelyekkel pontosan rekonstruálni lehetne Csurka István beszervezésének körülményeit". Ám biztosak lehetünk benne, hogy léteztek? A szóban

forgó, meglehetősen grafomán korban sem írtak le mindent, pláne nem hitelesen. Ha viszont feltételezhető, vagy valószínűsíthető ilyen dokumentumok korabeli keletkezése, azt is tudnia kellene az olvasónak, milyen „végzetei" lehettek az állambiztonsági iratoknak.

Csurka a tehetsége miatt válhatott beszervezési alannyá, szögezi le Borvendég és ezt követően az „írótársadalom központi alakjává emelkedhetett". Vagyis az elvtársak már ekkor, huszonhárom évesen látták a fenomenális tehetséget a fiatal íróban? Erre is igaz lehet a szintén a szerzőtől vett idézet: „nehéz az ilyen állításokat ellenőrizni". Ráadásul ennél a pontnál bizonytalanodik el az ember, hogy igazából milyen út vezetett Csurka István jelentős írószemélyiséggé emelkedéséhez.

Borvendég Zsuzsanna nem titkolja tanácstalanságát abban a kérdésben: a nyolcvanas években miért nem állítottak Csurkára ügynököt. Ráadásul 1986-ban „szilenciumot" kapott, de akkor miért engedték nyugatra? A tokaji írótáborba el sem ment. Az 1980-as évek második felétől már található több ügynöki jelentés róla, ám ezekről sem kapunk elmélyültebb elemzést, ezeket Borvendég a tanulmány szempontjából nem tekinti relevánsnak. E kihagyáson túlmenően szintén vitatható a szerző azon eljárása, hogy amely eseményről vagy Csurka tevékenységéről már született feldolgozó mű, azon történés leírását szintén kihagyja.

Messzemenően egyetérthetünk viszont Borvendég azon következtetésével, mely szerint „csak a konkrét személyes életút és az ügynöki tevékenység ismeretével dönthetjük el, ki számított kollaboránsnak és ki áldozatnak". Azzal az egyértelmű kijelentéssel azonban nem lehet egyetérteni, hogy „Csurka az áldozatok közé tartozott". Ilyet állítani, írásbeli és szóbeli adatok híján, csak feltételes módban lehet.

A második szerző, *Vasvári Erika* már a „Csurka-biblia" című írása elején leszögezi: hamarosan várható egy Csurka Istvánról szóló teljes bibliográfia megjelenése. E még ki nem adott mű ecsetelése kissé lehűti az olvasó lelkesedését, hiszen e közlések után kicsit úgy érezzük: a jelen tanulmány egyfajta ajánló vagy előzetes, mondhatni előétel a majdani főfogás előtt. Pedig a publikáció sokat ígér, ahogy Vasvári végighalad Csurka István életművének fő vonalán, még ha itt-ott szökdelve is a korszakok és néha a stílusok között is. (Megjegyzésre érdemes, hogy különösen jól ábrázolja az 1980-as évek világát.) A színdarabok rövid vagy éppen részletes elemzéseiben idézi is az általa fontosnak, időtállónak tekintett sorokat, mondatokat, szövegrészeket. Kiemeli és magáévá teszi azt a csurkai elgondolást: a túlélés, megmaradás a legfontosabb. A drámaírói üzenetek közül láthatóan a legfontosabbakat akarta kiemelni, ám több esetben nincs meg köztük a kohézió, az összekötő szál. Ezenkívül hozzátenném: nem biztos, hogy a legütősebb szövegrészeket vagy tartalmakat idézte a drámaírótól. Érezni az aktualizálás szándékát is, a politikai következtetések kivetítését a múltra és a jelenre vonatkozóan is.

Pozsgai Zsolt „Játék az egész!?" című tanulmánya szintén a csurkai művek világába kalauzol minket, pontosabban a színművei világába. Ezen túlmenően az 1960 és 1990 közötti időszak színházi felvirágzását is elénk tárja, a szerzők sokszínűségét, a nézők kíváncsiságát, telhetetlen igényüket a jóra. Ábrázolásában a kor embere a nyíltan ki nem mondható kérdéseire a rejtett, de mégis felismerhető válaszokat a színháztól várta. És Csurka István drámáiból megkaphatták. Egy rövid életrajz ismét feltűnik – nem biztos, hogy megint szükségeltetett volna, a Csurka István életútfordulóinak kifejtéséhez hasonlóan. E tanulmány keretei közé illenek viszont a legjobban a drámaalkotó korszakok kibontása, vagyis a kiválasztott (ergo a legfontosabbnak tartott) Csurka-drámák diagnosztizálása. Tényként kezeli minden dráma „remek" mivoltát, és amelyek a legtöbb esetben bújtatott léthelyzet- és rendszerkritikát tartalmaznak. Pozsgai a színművek tömör kivonatolása

során a lényegkeresésre fókuszál, és levezeti a korabeli nézőt ért katarzisélményt. E fejezetből sem maradhatott ki Csurka prófétai mivoltának kimondása, ez az, amely visszamenőleg hitelesíti az életművet. Mert, mint Pozsgai írja, „a próféta attól az, ami – hogy elszigetelt."

A negyedik szerző, *Domonkos László* már írt egy könyvet Csurkáról (Domonkos László: Csurka. Kárpátia Stúdió Kiadó, Budapest, 2012, 235 o.). Mostani írásában („A csurkai létezéstechnika") életrajzi mozaikokat, szilánkokat szór elénk, és szülei sorsát, gyerekkori költözéseit, tanulmányait vázolja fel. Itt is vissza-visszatér az előző három tanulmány több sarokpontja, mint az életút ívének valós és feltételezett támpillérei. Mint az írás címe is sugallja, Csurka Istvánnak a megmaradásra, túlélésre, magára a túlélési ösztön fenntartására vonatkozó intelmeire hívja fel szándékosan és egyben nyomatékosan a figyelmet. Ráadásul, ha szabad kissé ironikusan fogalmazni: ebben az esetben sem tudjuk elkerülni a csurkai idézetek sokaságát…

A kötet zárásaként *Zárug Péter Farkas* (aki egyben a kötet szerkesztője) politológusként a meglehetősen sejtelmes „Cseppben a tenger" elnevezésű tanulmányában Csurka István 1992 augusztusában megjelent „Néhány gondolat…" kezdetű, ám szinte azonnal a Csurka-dolgozatként („Dolgozat") elhíresült írásművet veszi elemzői tollhegyére. Ám csak elvileg, ennél ugyanis több ismeretben „részesíti" az olvasót, és a személyes visszatekintések sora is egyfajta stabilizáló vázszerkezetként húzódik végig a tanulmányon.

Eme kissé szentimentalizmusba hajló emlékekből többet is megtudunk az 1990-es évekről, a Magyar Igazság és Élet Pártjáról és a párt elnökéről: Zárug Péter Farkasnak Csurka Istvánnal való megismerkedése történetétől kezdve a párt vezetésének ügyeiig pillanthatunk be e nemzeti párt irányításának rejtelmeibe. (Zárug 1999 és 2002 között heti politikai elemzéseket és véleményeket készített a pártnak, pontosabban a vezetőjének, és amelyekkel szemben gyakran éppen ellentétes döntések és állásfoglalások születtek. Ez vezetett a szakításukhoz is. Megjegyzésre érdemes, hogy az említett javaslatokat érdemes lenne kiadvánnyá vagy könyvrészleti publikációvá, forrásközléssé szerkeszteni.) E tanulmányban már érdemi minősítés, bírálat is olvasható: itt Csurka István nem kizárólag tévedhetetlen próféta, hanem hibázó és melléfogó ember, akinek hibás döntései magára az egész nemzeti radikális oldalra, annak jövőjére is kihatottak. A tévedés(ek)re éppen a „Dolgozat" szolgál fő példaként, amelynek alapos – bár deklaráltan szubjektív – elemzését ígérte a szerző. Nem *spoiler* (nem tudok jobb szót erre), hogy ez nem sikerült, vagyis legyünk igazságosak: messze nem lett maradéktalan.

Sokat kell várni, mire a szerző belevág a lényegbe. Ő is szökdel korszakok között: Aczél György személyétől és kultúrpolitikájától kezdve a 2000-es évek mentalitásáig bezárólag. Mindez megtöri a tanulmány logikai vonalát, és erősíti bennünk azt az érzést, hogy a „Dolgozat" elemzésén kívül még sok egyéb mondanivalót be akart sűríteni az írásába. Végeredményben meg is indokolja: jelenleg, a „politikai korrektség" uralkodó ideológiája miatt már nem lehet objektívan történelmet írni és ezzel együtt Csurka írásait is a megfelelő módon értékelni. (Ez igaz, de ha mindentől megijedünk, akkor nem is lehet soha többé.)

A korszak elemzése, valamint az anekdoták mellett nála is idézetek dominálnak, részben a „Dolgozat"-ból, részben az arra adott válaszírásokból átvéve. Több, mint kellene, és nem is mindig az, ami kellene. Néhol érezni az elbizonytalanodást – idézzen a szerző vagy értékeljen? Néhány, Csurka által alkalmazott fogalom (élettér, genetika, skinheadek) esetében Zárug határozottan felrója, hogy e kifejezéseket, szövegrészeket egy az egyben ki kellett volna hagyni a „Dolgozat"-ból, és ezzel megszűnt volna az elterelés lehetősége. Súlyos hiba volt ezek megjelenítése, írja, mert nemcsak megalapozatlan

állítások voltak, hanem a vele szemben állók bele tudtak „kapaszkodni”. Nos, lehet. Lehet, hogy kikerülhetők lettek volna – de ekkor egy kihipózott helyzetelemzés született volna. Nem lett volna igazi, nem lett volna jobboldali, és nem lett volna maradandó sem: nem lenne máig hatása (pl. a napi médiafelületek is megemlékeztek 2022-ben a „Dolgozat” harmincéves évfordulójáról). Csurka István az akkori politikai-társadalmi viszonyokat, mozzanatokat képezte le egy átfogó tanulmányba, és ezzel egyetemben szót ejtett az akkori közvéleményt foglalkoztató jelenségekről (pl. bőrfejűek), a saját maga, vagy mondhatjuk úgy is, hogy a nemzeti gondolkodás szempontjából.

Zárug Péter Farkas csak részlegesen tett eleget a „Dolgozat” – manapság már történelmi látószögben is teljesíthető – értelmezésének, a korabeli magyarországi politika összefüggéseibe való beillesztésének. Túlelemzésként értékelhető, hogy a sajtóválaszokat is bő terjedelemben közli. Ezekre egy minden lényeges megjegyzést tartalmazó összefoglaló elégségesebb és helyesebb lett volna. Tanulmányának második fele már nem az 1992-es Csurka Istvánról szól. Mindezért továbbra is feszíthet minket a kérdés: miért írta azt Csurka, amit írt, mit értelmezett jól és mit nem, mit jelzett előre, ami bekövetkezett.

Az elégedettség és az öröm mellett a kiábrándulás kifejezésével lehet jellemezni e tanulmányokat egybefogó kötetet. A szerkesztő, kiadó is érezhette, hogy messze állnak egy teljes életút bemutatásától, és a későbbeni megírás szükségességére a bevezetőben, sőt a tanulmányokban is utalnak. A felkért szerzőknek szabad kezet adtak, melynek előnye a kendőzetlen véleményük megfogalmazásában testesedett ki, míg hátulütője az említett ismétlések és ismétlődések sora, valamint a kihagyott helyzeteké. Ha már megvolt a lehetőség egy könyv kiadására, akkor teljességre törekvő, alaposan elemzett írói és politikusi pályaképnek kellett volna születnie.

Mi lehet a tanulság a címben is megjelenített párhuzamnál? Míg annak idején oly sokan a „rendszerváltozásban” sok szempontból csalódtunk, addig e könyv esetében „csak” kis csalódások érnek minket. Annak ellenére, hogy mindent egybevetve a kötet tartalma megállja a helyét, a téma nem feltétlenül folytatásért, második részért, hanem egy teljes, mindenre kiterjedő, szisztematikusan megírt monográfiáért kiált. A kötet alcíme („Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez”) mutatja, hogy a szerkesztők sem tekintik teljesnek és lezártnak a „nehéz embernek” tartott Csurka István élettörténetének megismerését és megismertetését, és a lehűtött várakozások ismét felmelegedhetnek.

Zárug Péter Farkas (szerk.): Csurka István. Néhány tanulmány egy életpálya megértéséhez. (Budapest, 2023, L’Harmattan – Salkaházi Sára Alapítvány, 212 o.)

BARANYI PANNA

A rendszerváltás vidéki tapasztalatai

Az Ö. Kovács József és Schlett András által szerkesztett, *„A föld nem tud futni” – rendszerváltás vidéken* című kötet számos szempontból vizsgálja a földhöz való viszonyt, illetve emberi együttélési formákat a szocializmus időszakától a rendszerváltás utánig. Segít rámutatni a komplex összefüggésekre, melyek napjainkig hatással bírnak. A könyvet a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, illetve a Nemzeti Emlékezet Bizottsága adta ki. Támogatta a Nemzeti Kulturális Alap, ezenkívül szakmailag támogatta a II. Szent János Pál Pápa Kutatócsoport. Ö. Kovács József történész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára. Schlett András szociológus, szintén a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója. A kötetben összesen 32 szerzőtől olvashatunk tanulmányokat, akik számos különböző tudományterület szakértői.

A könyv 778 oldalas, keménytáblás, öt fő részből és ezen belül huszonhét tanulmányból áll. Nyitásként a szerkesztők írásaival találkozhatunk, amely megalapozza a későbbi szövegek értelmezését. Ö. Kovács József a rendszerváltás előzményei alapján fogalmakat tisztáz, amelyek segítenek látni a folyamatok valódi alakulását, illetve a téves értelmezéssel kapcsolatos nehézségeket. Hangsúlyozza a történtek kortársi értelmezésének fontosságát, illetve részletesen elemzi az olyan, a társadalomtörténet szempontjából jelentős fogalmakat, mint a háború vagy a földreform, illetve „színlelt szocializmus” (Ö. Kovács, 2023). Az erőltetett iparosítás és a kollektivizálás politikáinak hatására számos probléma jött létre, melyek még ma is érintik a társadalmat. A szocializmus rendszere olyan pazarlással társult, amely a magántulajdon elvesztésén és az információk hiányán keresztül folyamatosan hátráltatta a gazdaságot (Ö. Kovács, 2023). Schlett András a földkárpótlás helyi folyamatainak vizsgálatához lehetséges szempontokat írja le. A kárpótlási törvények hatására egy szétaprózott birtokstruktúra jött létre, illetve a szövetkezetek privatizációjának eredményeképp kialakult egy duális birtokszerkezet, amely mellett az élelmiszeripar privatizációja súlyosbította a gazdaságban kialakult problémákat, mivel a külföldi befektetők érdekeit szolgálták az intézményi szabályozás tényezői. Az agrárszerkezet átalakulásával pedig a vidék eltartó- és népességmegtartó képessége tovább romlott (Schlett, 2023).

A következő fejezet címe a *Sokkhatások és társadalmi alkalmazkodás a helyi életvilágokban*, s nyolc tanulmány olvasható benne. A szövegek – többnyire esettanulmányok keretein belül – a kollektivizálás és a dekollektivizálás tapasztalatait és az ahhoz alkalmazkodó ellenállási formákat írják le. Az erőszakos kollektivizálás az identitásvesztéshez és a „háztájizáson” keresztül az önkizsákmányoláshoz vezetett, a dekollektivizálásnak pedig több csoport lett vesztese, mint nyertese. A törvények meghozása során fontos koncepció volt magyar kézben tartani a földet, így az nem jutott olyan sorsra, mint az élelmiszeripar (Kovács, 2023). A földek korábbi elkobzása és a rendszerváltás során lezajló privatizáció hatására a földhöz való viszony megváltozott, illetve a generációváltással ez a jelenség még inkább erősödött (Csapai, 2023). Sok forrás található a deportálások és emberek zárt táborokban tartásáról, amely során szintén számos földtulajdon veszett el, és amelynek a traumája nemcsak az egyéni, hanem a kollektív emlékezetben is fennmaradt (Saád, 2023). A téeszek felbomlása is sokak számára jelentett traumát, a kapitalista termelési módra való átálláshoz szükséges vállalkozóvá válás pedig csak keveseknek sikerült. Az idő előrehaladtával a földtulajdon egyre inkább csak befektetett tőkét jelen-

tett (Nagy, 2023). Volt lehetőség azonban a szocializmus időszaka alatt is a szabadság és önállóság bizonyos módon és mértékben való gyakorlására. A Villányi-hegység nyugati részén folytatott kutatás alapján a szőlőtermesztés válhatott a paraszti mentalitás színhelyévé, azonban a rendszerváltás után ez a termelési mód szintén hanyatlásnak indult, mivel a vállalkozói szemléletmódnak nem tudott helyet adni (Kurucz, 2023). Ezzel ellentétben találhatunk példát arra, hogy azok a helységek, ahol szakszövetkezetek alakultak, a szocializmus után is sikeresek tudtak maradni, mivel – mondhatni – a magángazdálkodás színtereként funkcionáltak (Rigó, 2023). Azonban a piacgazdaságba való átmenet legtöbb esetben nehézségekkel járt, ezt bizonyítja egy húsüzem története, ahol a rendszerváltás után a tulajdonviszonyok bizonytalansága és a látszatinnovációk sokáig akadályozták az új körülményekhez való alkalmazkodást (Bertalan, 2023). Végül pedig az olyan rendszerek, mint az egészségügy, szintén hátrányba és az elidegenedés irányába hozta a vidéki társadalmat (Csikós, 2023).

A harmadik fejezet (Lehűtött álmok) kilenc tanulmány keretében számol be a rendszerváltáshoz vezető útról, illetve az utána következő problémák tapasztalatairól különböző csoportok és szervezetek körében. A földkárpótlási törvények kapcsán a korábbi hatalmi kör ellentétbe került azokkal, akik igényt tartottak a kárpótlásra. Ennek következtében sok esetben megnehezítették a folyamatokat, és ezzel akadályozták a vidék társadalmi alakulásának egészségesebbé válását (Péntek & Ritter, 2023). A nehézségek ellenére is létre tudtak jönni olyan szövetségek, amelyeknek volt valamilyen módon esélye a privatizáció utáni sikerességre. Ugyan nem feltétlen ebbe tartoznak például a fóliázós kertészek, mivel érdekszövetségük nem állt sikeresen át a privatizáció után a kapitalista termelési módra, azonban létrejöttük mégis a polgárosodás egy fázisának mondható (Eitler, 2023). A tanyák, illetve tanyatelepülések nehezebb helyzetét két tanulmány is tárgyalja, amelyek szerint nem csupán ellentétbe kerültek a téeszekkel a kollektivizálás kapcsán, hanem a juttatásokból is kimaradtak, illetve a rendszerváltozás után sem tudtak felfejlődni, így a helyi társadalom peremére szorultak (Sári, 2023; Kimmel, 2023). Azonban egy másik tanulmányban azt is láthatjuk, hogy a szocializmusban kiemelt jelentőségű téeszeknek nem lett nagyobb előnye később a privatizáció során, mivel csak a vezetésük rendelkezett az ehhez szükséges megfelelő tőkével (Örsi, 2023). További szövegek szemléltetik a rendszerváltásig tartó társadalmi szemlélet átalakulását – részben fórumok alakításával, amelyek a vidék felzárkóztatására a helyi közösségek lokális autonómiáját tartották megoldásnak, illetve a nyilvánosság is változott a gazdaságot illetően (Kis, 2023; Falusi, 2023). Ezenkívül a fejezetben olvashatunk a német nemzetiség nehézségeiről a kárpótlásokkal kapcsolatban, illetve a Magyarországi Németek Szövetségének szerepéről a későbbi kárpótlási törvény rájuk vonatkozó részének létrejöttében (Tóth, 2023). A fejezetet a rendszerváltást a rendőrség szempontjából megközelítő tanulmány zárja, amely a militarista rendészeti modell közösségire való átállásának lassú folyamatát mutatja be, ezen belül is a vidéken feladatot ellátó tagjainak tapasztalatait. A vizsgálat eredményeképp meg lehet állapítani, hogy vidéken még lassabb volt az átmenet, a közösség felé nyitás azonban könnyebben zajlott. További kutatási területként a szöveg felveti a 2007-ig különálló szervezethez tartozó határőrök emlékeinek feldolgozását (Bezerédi & Hegedűs, 2023).

A negyedik fejezet – *Halmozott hátrányok* címmel – négy tanulmány keretében tárgyalja a szociális rendszerek makrostrukturális vetületét. Elsőként egy kutatás hét polgármesterrel készült interjú alapján a hosszabb távú vezetői sikert és elkötelezettség jelentőségét vizsgálta. Az eredmény alapján a „jó gazda szelleme” volt az, ami igazán jó

vezetővé tette őket (Kurucz, Bódi, Fekete, Kurucz, 2023). A töredezett településszerkezet, a szocializmus alatt bezárt iskolák, illetve az egészségügyi ellátás változása és az önkormányzatok mozgásterének szűkülése olyan változásokat hozott létre a lakosság összetételében, amelyek tovább erősítik a vidék hátrányát (Bódi, Fekete, Bódi, 2023). Emellett az országban kialakult munkanélküliség megszűnését nem megfelelően támogató intézkedések létrehozták a szegénység kultúráját, és a periférián való rekedést erősítették, mivel a munka mint a társadalmi integráció eszköze is hasznosul (Bódi, Farkas, Fekete, 2023). A munkanélküliség nemcsak a támogató intézkedések, hanem a települések fekvésével is összefügg, azonban ebben az esetben is egy összetett jelenségről van szó (Bódi & Fekete, 2023).

Az utolsó fejezet egy kitekintéssel zárul, amelyben négy tanulmányon keresztül láthatjuk egyes határon túli települések eseteit a szomszédos országokban – ezek segítségével lehetővé válhatnak a történeti összehasonlítások is. Galánta és Kiskőrös településeket vizsgálva a téeszek és a szakszövetkezetek, illetve a kártalanítási és kárpótlási intézkedések tekintetében megállapítható, hogy a szakszövetkezeteknek köszönhetően a rendszerváltás után Kiskőrös bizonyult sikeresebbnek (Cservenka & Galambos, 2023). Romániában a nagyüzemi termelés kizárólagossága miatt nem szűntek meg azok a gazdálkodási hagyományok, amelyek Magyarországon kikoptak (Oláh, 2023). Mezőfényen a sváb lakosok a rendszerváltás után sikeresen alkalmazkodtak a kisüzemi agrártermelés nagyüzemibe integrálásával, a lokális erőforrások mozgósításával, valamint a gazdasági és jövedelmi diverzifikáció segítségével növekedett a háztartások rezilienciája (Borbély, 2023). Végül szintén szatmári sváb falvakban a mezőgazdasági társulások sikeressége lényeges tényező, azonban vannak árnyoldalai is, mint például az, hogy elsődleges haszonélvezői a posztszocialista elit tagjai, akik egyéni ambícióik alapján vezették őket, bár mégis a lokalitást képviselik és posztszocialista utóparaszti termelési formáik is lehetnek (Szilágyi, 2023).

A tanulmányok többsége mikrotörténeti szempontból, többségében kvalitatív módszerrel és levéltári kutatásokkal, valamint statisztikai elemzésekkel élve vizsgálta a lokális-regionális vidéki életvilágok történeti alakulását. A felhasznált elemzési módszerek segítségével a kutatócsoport sikeresen mutatja be egyéni eseteken keresztül a rendszerszinten is megjelenő összefüggéseket és a történelmi események mai napig érezhető hatásait.

A kötetben bemutatott problémák nagy jelentőséggel bírnak a jelenkorban. A mezőgazdaság fenntartható fejlesztésében szerepe van az ott dolgozók földhöz való viszonyának, és az ehhez kapcsolódó identitásuknak. A vidék felzárkóztatásában pedig fontos a történeti és strukturális tényezők ismerete, amely mutatja azt is, hogy egyes területeken milyen módok segíthetnek a megfelelő döntések meghozatalában.

A kötet összességében sokoldalúan mutatja be azokat a komplex folyamatokat, amelyek a szocializmus és a rendszerváltás között, illetve után zajlottak. Olyan összefüggések tárulnak fel a tanulmányoknak köszönhetően, melyek – bár sok általános mintát is hordoznak magukban – rámutatnak a tapasztalatok egyéni jelentőségére, de egyben ezek az egyéni szinten látható jelenségek azok, amelyek hangsúlyossá teszik a társadalmi szinten megvalósított intézkedések eredményeit.

A könyv nem csupán egy bizonyos időszak vidéki miliőinek tapasztalatát gyűjti össze a jelen és a jövő számára, hanem sokat tesz a vidék személyes, szorosan emberhez kötődő arculatának megjelenítéséért. Emellett szándéka új kérdések felvetése is, amelyek segítségével a jövő kutatói egyre közelebb juthatnak a vidék társadalmának megértéséhez.

Ö. Kovács József – Schlett András (szerk.): „A föld nem tud futni”. Rendszerváltás vidéken (Budapest, 2023, RETÖRKI – NEB, 27 tanulmány, 778 oldal)

Alana Semuels

Mi lesz a napelemek sorsa, ha leállnak a napelemes cégek?

Amikor 2022-ben egy háztól házig értékesítő ügynök megjelent Christine Palmer küszöbén, és azt mondta neki, hogy pénzt takaríthat meg a napelemre való átállással, Christine úgy határozott férjével, hogy belevágnak.

Két évvel később a paneleket még mindig nem indították be, a Titan Solar cég pedig, amely felszerelte őket, hirtelen megszűnt, egy csillogó, de haszontalan berendezést hagyva ott Palmerék házának tetején. Még ha sikerülne is Christine-nek valakivel megjavíttatnia a paneleket, a Titan úgy szerelte fel őket, hogy Christine városában, az Illinois állambeli Lindenhurstben nem menne át az ellenőrzésen, ami azt jelenti, hogy valakinek újra kellene szerelnie az egészet, mielőtt bekapcsolnák a paneleket – meséli az asszony. Eközben a GoodLeap cég, amely a pénzt kölcsönözte neki a panel megvásárlásához, állandóan hívogatja, hogy behajtsa tartozását. Tucatnyi előzetes próbálkozás után a Titan elvben egy pénteki napon jött volna, hogy megjavítsa a paneleket, de csütörtök éjszaka Christine látta a Facebookon, hogy a cég megszűnőben van. Christine Palmer megbizonyosodott, hogy a cég tönkrement és a cég ügyeiben eljáró képviselőknek küldött e-mailjei kézbesíthetetlenként jöttek vissza. „Még csak egy órát sem működött a napelemrendszerünk – mondja. – Ennek ellenére sincs számunkra semmilyen védelem."

A Wood Mackenzie – energiaátmenettel kapcsolatos – elemzőcég szerint a Titan volt a legnagyobb napelem-kivitelező cég, amely június 13-i megszűnésekor bezárta kapuit; az olyan, Palmerékhez hasonló ügyfelek, akiknek működésképtelen panelek vannak a házuk tetején, és nincs hová fordulniuk, nincsenek egyedül. A Pink Energy nevű cég több ezer ügyfele került ugyanebbe a helyzetbe, amikor a Pink 2022 októberében csődöt jelentett. Idén több tucatnyi más napelemes cég is csődbe ment, köztük az Infinity Energy, a Solcius és a Kayo Energy. „Jelenleg úgy néz ki, hogy van egy 70 000 dolláros dísz a tetőnkön" – mondja Jasmine Hendrickson, akinek a Pink Energy telepítette a rendszerét egy héttel a cég megszűnése előtt. A rendszer nem ment át az ellenőrzésen és nem kapcsolták rá az elektromos hálózatra.

Kétségtelen, hogy a lakossági napelemrendszerek döntő többsége kiválóan működik. De ha a 4,5 millió napelemes háztartásban lévő paneleknek akárcsak egy százaléka hibás, ez már 45 000 boldogtalan ügyfelet jelent. A lakástulajdonosok számára pedig nincs sok védelem, mivel a napenergia-ipar nagy része még mindig nincs szabályozva. A legtöbb amerikai államban bárki bekopogtathat az ajtónkon, és megpróbálhat napelemeket eladni, még akkor is, ha valójában nem egy napelemes cégnek dolgozik. A napelemgyártó vállalatok ugyanis értékesítési szerződést kötnek kereskedői hálózatokkal, amelyek alapjában véve értékesítési üzletek. Az értékesítő megígérheti, hogy nem kell villanyszámlát fizetnünk, hogy adókedvezményeket kapunk a kormánytól, és hogy pénzt fogunk megtakarítani a napelemekkel, de mire a paneljeinket ténylegesen felszerelik, az értékesítőnek talán már rég nyoma veszett, és a paneljeinket telepítő cég pedig a csőd szélén állhat.

„A gondokkal küszködő üzembehelyezők sokszor selejtes munkát végeznek" – mondja Ara Agopian, a SolarInsure vezérigazgatója és alapítója; a cég napelemrendszereket felügyel és biztosít, köztük körülbelül 10 000 „elhagyott" rendszert, amely azt jelenti, hogy telepítője kivonult az üzleti életből. „Nem sokat foglalkoznak a szakszerű kivitelezéssel, ha a cég éppen a tönk szélén van" – jegyzi meg Agopian. – Ráadásul néhány napelemcég garanciákat ajánlott a panelekre, ígéretet téve,

hogy akár 25 éven át megjavítják az elromlott napelemeket, utána azonban nem tettek félre pénzt a garancia teljesítéséhez és a működésképtelen rendszerek megszereléséhez." Ez azt jelenti, hogy nem tudják megjavítani a napelemeket, azok a költségek pedig, amelyeket mindezeknek a rendszereknek a karbantartása igényel, csődbe juttatják őket. Elemzők még több napelemcég csődbejutását jósolják az idei évre, mivel eléggé lehűtik a fogyasztók érdeklődését a magas kamatlábak és a változó intézkedések azzal kapcsolatban, hogy mennyi kártérítést kaphatnak az emberek a napenergiájukért. A Wood Mackenzie szerint a lakossági napelem-telepítések idén mintegy 14%-kal fognak csökkenni.

Még ha kisebb aránnyal is mennek csődbe a cégek, néhányan úgy gondolják a napelemes iparban, hogy sokkal több olyan ember lesz, akiknek a háza tetején ott maradnak a napelemek. Amikor az ügyfelek napelem-lízinget vagy energiavásárlási megállapodást (HTM) írnak alá, a napelemcég vállalja a költségek fedezését a panelek eltávolításakor, amikor lejár a lízing, rendszerint húsz év után. A Muddy Waters piackutató cég jelentése szerint a nagyobb cégek, mint például a SunRun azonban feltételezik, hogy az ügyfelek 90 százaléka meg fogja újítani a szerződését és megtartja majd a paneljait. (A Muddy Waters shortolja – rövid lejárattal értékesíti a SunRun részvényeit, vagyis ellenük fogad.) A Muddy Waters szerint ez az ígéret nevetséges, „mert húsz év után a legtöbb háztulajdonosnak tetőcserére lesz szüksége, továbbá a napelemes technológia is elavul addigra. Becslései szerint a SunRun vállalatnak 668 millió dollárt kell majd költenie a rendszerek eltávolítására a lízingek és a HTM-ek lejártával – a vállalat azonban nem tette félre ezt a pénzt. (A SunRun azt állítja a Muddy Watersnek adott részletes válaszában, hogy úgy véli, „a közzétett feltételezéseink, becsléseink és amit nyilvánosságra hoztunk, megfelel a piacnak.") Pol Lezcano, a BloombergNEF vezető munkatársa hihetőnek tartja azt az elképzelést, hogy nagy cégek nem számolják el a házak tetejéről eltávolított panelek árát. A nagy cégek „új rendszerek létrehozására és értékesítésére" használják fel a pénzüket – mondja. – Kétlem, hogy pénzek megtakarítását terveznék a célból, hogy leszedjék a napelemeket a szerződések lejárta után."

Néhány háztulajdonos próbálja saját kézbe venni a panelek javítását és az eltávolítását. Közéjük tartozik Johann Bowman. 83 éves nagybátyja 2021-ben vásárolt egy 110 000 dollár értékű napelemet a Pink Energytől, de a felszerelés egyik része hibás volt. A rendszer nem működött, így Bowman körbetelefonálta a villanyszerelőket és napelemes cégeket, hátha valaki meg tudja javítani. Az első három cég azt mondta, hogy nem nyúlnak a rendszerhez, miután hallották, hogy köze van a Pink Energyhez. A negyedik cég 50 000 dollárt akart elkérni a rendszer javításáért, amelyet Bowman túl magasnak tartott, mire azt válaszolták neki: „Nélkülem nem megy semmire" – meséli Bowman. Végül egy ötödik céget hívott, amely 2500 dollárért hozta működésbe a rendszert. De az még mindig nem mutatja azt a teljesítményt, amit az értékesítő ígért a nagybátyjának. „A nagybátyja házát fák takarják el, az ügynöknek eleve nem lett volna szabad napelemes rendszerre előjegyeznie a házat" – jegyzi meg Bowman.

(time.com)

Christopher F. Rufo[1]

Plágium és egyenlőtlenségek

Az intellektuális becstelenség terén oktalanság egyenletes eloszlást elvárni.

Az újságírásnak részben az a dolga, hogy felforgasson minden követ. Néha semmit nem talál alattuk az újságíró. Máskor megdöbbenést,

1 Christopher F. Rufo a Manhattan Institute amerikai konzervatív agytröszt vezető munkatársa, az *Amerika kulturális forradalma* könyv szerzője, és rendszeresen jelennek meg cikkei a *City Journal* folyóiratban.

botrányt vagy megvesztegetést fedez fel. Az újságíró olyan ember, aki fellép az intézmények korrupciója ellen – legalábbis így világlik ki egy teljes huszadik századi tudástárból, amely Upton Sinclair *The Jungle* (magyarul: *A mocsár*) című, a kapitalizmus szörnyűségeit feltáró regényével kezdődik, és a Watergate-ügy leközlésében csúcsosodik ki. Ahogy azonban a – botrányokat leleplező írást kitaláló – baloldalnak sikerült a hatalmát megszilárdítania ugyanezen intézmények felett, át kellett fogalmazni a[z újságíróról mesélt] történetet.

Ma a sikerkiadványok újságírói inkább védik, semmint kérdőre vonják a hatalmi szerveket. Arra törekszenek, hogy népszerűsítsék a hivatalos narratívákat, és hogy hiteltelenné tegyék azokat, akik megkérdőjelezik az előbbieket. Az „establishment" ellenőrző szerveiből házőrző kutyák lettek. Ezt a dinamikát az utóbbi hónapokban figyeltem meg az egyetemi plagizálással kapcsolatban. Egyike voltam annak a maroknyi újságírónak, köztük Christopher Brunetnek, Aaron Sibariumnak és Luke Rosiaknak, akik kiborítottuk a bilit a felsőoktatás világában, és felfedtük a széles körben elterjedt csalást, plágiumot és becstelenséget. Lelepleztük a Harvard elnökét, számos sokszínűség-, egyenlőség- és befogadás- (DEI) adminisztrátort, továbbá a magyarul sérelmi tudományoknak nevezhető grievance studies professzorait.

A sikersajtó először nem vett tudomást a tudományos körökben dívó rossz viselkedésről. Később óriási nyomásra ugyan, de elismerték, igaz, mentegetőzésekkel és kifogásokkal takaródzva. Majd végül az elsöprő bizonyítékok dacára a baloldal védekező ellennarratíváját tették magukévá és azt állították, hogy a plagizálás feltárása a tudományos világban a faji alapú profilalkotás egyik formája, amely a „fekete nők" bántalmazására és megfélemlítésére lett kitalálva.

Vádaskodásaikat célpontjaink faji hovatartozására alapozták. Én azonban kifejezetten azzal a feladattal bíztam meg a kutatóimat, hogy valamennyi faji csoporthoz tartozó harvardi tudós és adminisztrátor esetében vizsgálják ki, hogy történt-e esetleges plagizálás. A kezdeti bizonyítékok bár nem rendszerszinten, de kellemetlen eredményre mutattak rá: a „sokszínűségre" szakosodott tudósok előszeretettel plagizáltak.

Mindeközben a harvardi egyetemisták lapja, a hagyományos sajtót utánozva, felháborodottan tiltakozott az igazságtalanság miatt. A vizsgálatot „boszorkányüldözésnek" nevezte és azt sugallta, hogy a kar fekete bőrű dolgozóit vettem célba. A fehér bőrű, afro-amerikai tanulmányokkal foglalkozó Jennifer Hochschild professzor jelentésünket a fekete nők elleni „célzott" támadásnak minősítette. Azon a véleményen voltak, hogy a plágiumjelentésünkben meglévő faji egyenlőtlenségek prima facie bizonyítékai voltak a rasszista szándéknak.

Mi azonban nem a fekete nőket „vettük célba". Például, megvizsgáltuk Jennifer Hochschild munkáját is, és nem találtuk nyomát plagizálásnak. (Valójában, az a tény, hogy Hochschildnak nem sikerült plagizálnia, hozzátesz a Harvardon uralkodó fehér-fekete egyenlőtlenséghez a plágium terén, és az ő logikáját követve egy, a fehér felsőbbrendűségről szóló narratívát támasztja alá.) Egyszerűen azt találtuk, hogy ebben az alcsoportban több a copy-paste-bajnok, mint más alcsoportokban. A plágiumot nem faji kategóriák követik el, hanem egyes tudósok, akik a tudományos tisztesség szabályainak megszegése mellett döntenek.

Bírálóink ragaszkodnak ahhoz a téves elképzeléshez, hogy a különbségek csak a hátrányos megkülönböztetésből adódhatnak. Igazából azonban számos lehetséges magyarázat létezik a csoportszintű egyenlőtlenségekre. Faji és etnikai egyenlőtlenségek uralkodnak rendszerint mindenütt, tisztelet a kivételnek, a jövedelmektől kezdve az oktatáson és a sporton át a körömstúdiók és a gyorstisztítók tulajdonlásáig.

Észszerű alternatív feltevés van a rasszizmussal szemben egyenlőtlen plágium-eredményeinkre. Először is, az egyetemek már évek óta hivatalos és nem hivatalos formában gyakorolják az *affirmative actiont*, azaz a pozitív diszkriminációt: olyan fekete jelölteket toboroznak, vesznek fel, támogatnak és alkalmaznak, akik alacsonyabb pontszámot érnek el standardizált teszteken, mint fehér társaik. Másodszor, magától értetődik, hogy a sérelemtudományok, a kritikai

fajelmélet és a sokszínűség-, egyenlőség- és befogadás- (DEI) adminisztráció alacsonyabb tudományos színvonalat képviselnek, mint teszem azt, az asztrofizika. Mindent összevetve, az alacsonyabb felvételi pontszámok és tudományos elvárások könnyűszerrel vezethetnek faji szempontból aránytalan eredményekhez az általános demográfiai adatokhoz viszonyítva.

Csak egy mód van rá, hogy bizonyosságot szerezzünk. Amennyiben harvardi bírálóink komolyan gondolják, folytassanak le egy szisztematikus vizsgálatot valamennyi egyetemi karukon, hogy kiderüljön, fennállnak-e az egyenlőtlenségek a plagizálás szempontjából az összes tudományágat, tanszéket és népességcsoportot figyelembe véve. Üdvözölnék egy ilyen kivizsgálást; igaz, nem várom lélegzetvisszafojtva az eredményt. Van valami oka annak, hogy ezek az intézmények saját falaikon belül miért nem mozgatnak meg minden követ az ügy érdekében.

(city-journal.org)

Angela Chen

Miként formált át mindent a bélrendszerünktől a gazdaságtanig a hűtés

---

Nicola Twilley: Frostbite: How Refrigeration Changed Our Food, Our Planet, and Ourselves – 'Megcsípte a hideg: Hogyan változtatta meg a hűtés ételeinket, bolygónkat és minket magunkat is' – Penguin Press Kiadó, 2024, 400 oldal) című könyvének recenziója.

A legtöbb konyha sarkában van egy magas doboz, amelyre kevés figyelmet fordítunk. Ugyanakkor néhány száz évvel ezelőtt felfoghatatlan lett volna ilyen mértékű közömbösség a hűtőszekrénnyel szemben, amikor annak a hideg kockaszerű tárgynak a tulajdonságai a létünk leglényegét érintő összehasonlításokra késztettek.

Vegyük például René Descartes-t, aki az 1641-ben megjelent *Elmélkedések az első filozófiáról* című művében egy, a hideg természetéről szóló metaforát hívott segítségül, hogy megvitassa Isten létezését: „ha igaz volna az, hogy a hideg nem más, mint a meleg hiánya, akkor azt az ideát, amely a hideget számomra valami valóságosként és pozitívként jeleníti meg, méltán mondjuk hamisnak". Vagy gondoljunk csak egy évszázadokkal későbbi főcímre egy, a New York állambeli Buffalóban megjelent újságban: „Nincs halál, csak hűtve tárolás".

Még mindig van halál, bár megbocsátható, ha valaki azt gondolná, hogy az a kiáramló hideg, amely meghosszabbítja a növényi anyagok és az állati izmok eltarthatóságát a boltok polcain, a mi életünket is tovább nyújthatja. (Vagy nem ezt ígéri a *krionika*?) Descartes-nak pedig igaza volt – még ha nem is feltétlenül Istennel kapcsolatban, de a hideget illetően igen, ahogy Nicola Twilley felidézi könyvében, ahol a buffalói kijelentés is szerepel. A hideg nem egy önmagában való tulajdonság, hanem a meleg hiánya; s mégis az erre a hiányra való törekvés nem sok mindent hagyott érintetlenül egyetlen szinten sem.

Twilley olvasóját egy maine-i hűtőházból egy londoni biorégészeti múzeumba, onnan pedig Ruanda dombjaira viszi. Ez a mélyreható elemzéseket tartalmazó, szemléletesen megírt munka méltó alcíméhez és találóan magyarázza el, hogy az Egyesült Királyság Királyi Természettudományos Társasága, a Royal Society miért nevezte a hűtést a legfontosabb találmánynak az élelmiszerek történetében.

Twilley története abban az időben kezdődik, mielőtt ez a találmány átformálta volna a civilizációt. Kr. e. 12 000-ből származó szárított hús, sózott hal az ókori Sumerből, az erjesztés, amelynek a kimchi köszönhető – mindezek a gazdag ízek annak a kétségbeesett törekvésnek voltak a melléktermékei, hogy egy kicsit tovább legyen eltartható a friss étel.

Ugorjunk előre az 1700-as évekbe, amikor is egy skót orvos, William Cullen először készített egy szerkentyűt, amely jég nélkül

fagyasztott vizet. Képzeljünk el két folyadékkal teli poharat egy vákuumkamrában! Az egyik hamar elillanó alkoholt és sót tartalmaz, és eléggé lehűti a levegőt ahhoz, hogy megfagyjon a víz a másik pohárban. A következő évszázadban, az 1893-as chicagói világkiállításon egy, a „világ legnagyobb hűtőszekrényének" titulált hűtőház-raktár mutatkozott be, bár a szóban forgó épület leginkább talán arról a pusztító tűzvészről emlékezetes, amelyet okozott.

A *Frosbite* mesteri módon vázolja fel a hűtés forradalmát, és olyan színes egyéniségekkel ismerteti meg az olvasót, mint a huszadik századi tudós, Mary Engle Pennington, akit a főnöke „M. E." néven szerepeltetett, hogy Pennington olyan állást tudjon kapni, ahol az élelmiszer frissességével kapcsolatos problémákat tanulmányozhatta, mielőtt bárki felfedezhette volna, hogy nő. A könyv kisebb és nagyobb jelentőségű felismerésekkel van tele: mint például azzal, hogy miként vált a kékúszójú tonhal „értéktelen szeméthalból" drága sushi-alkotóréssze, miután sikerült a világon keresztül utaztatott élelmiszerek frissességét megtartani (a fogyasztói ízlés változásától kísérve). Vagy hogy – legalábbis az egyik elmélet szerint – a mechanikus hűtés milyen gyorsasággal segített az amerikaiaknak visszanyerni 0,02 hüvelyknyit – 0,05 centiméternyit – elveszett magasságukból, amely közvetlenül a polgárháború előtt indult hirtelen csökkenésnek. (Pontosan nem ismeretes, mi okozta ezt az összezsugorodást.) Twilley meginterjúvol egy portfólió-menedzsert is, aki hűtőszekrények fényképeit elemezve próbálja kideríteni, hogy „hogyan viselkednének az emberek, ha egy kis pluszpénzhez jutnának", és a világ egyetlen hűtősszekrény-alapú randevúzási szakértőjének tanácsát is kikéri, aki esküszik rá, hogy hűtőszekrényünk beltartalma alapján eldönthető, hogy kivel illünk össze egy romantikus kapcsolatban.

A könyv azonban leginkább akkor bilincseli le olvasóját, amikor nem a hideg történetéről mesél, hanem annak feltárásáról, hogy miként alkalmazkodunk ma a hideg következményeihez. Egy emlékezetes részben a „Vissza a földhöz" mozgalom egy lelkes híve megpróbál sajtos hamburgert készíteni házilag, majd feladja, mert a nélkülözhetetlen hozzávalók (sajt, hús, saláta, paradicsom) mind idényjellegűek. Hűtés nélkül az összetevőket egyáltalán nem lehetne egyszerre beszerezni. Amióta hűtés létezik, a falánkság nemzetközi szimbóluma lett, hogy kocsival elugrunk a szupermarketbe. De milyen áron?

A hűtés minden előnye mellett hatalmas áldozat az íz [elvesztése]. Már 1911-ben azon sajnálkoztak néhányan, hogy a jövő emberei úgy hozzá fognak szokni a „hideg ízéhez", hogy nem fogjuk tudni, miről maradtunk le.

Ez valóban így történt, de vannak, akik ennek ellenére szeretnék felélesztení elfagyott ízlelőbimbóinkat. Twilley bemutatja Harry Klee tudóst, aki a paradicsom átalakításával próbálkozik, hogy annak íze túlélje a sajtburgerig tartó utazást. Klee csapata 2000-től kezdve gondosan jegyzéket készített a paradicsomfajták százaiban jelenlévő több mint 700 kémiai összetevőről, majd megkérdezték a fogyasztókat, hogy melyiket szeretik jobban. Ebből találta meg Klee az általa tökéletesnek tartott receptet, és elkezdte a nemesítést, bár a paradicsomok talán túl kicsire sikeredtek. A termés ennek ellenére „a Minute Maid és a Tropicana narancslé megfelelője paradicsomban: gondosan megtervezett, tudományos alapon szabványosított ízvilág" – amikor azonban Klee Twilley-nek magokat küldött a „hűtő-variáció" paradicsomjából, hogy az elültesse, olyan „lédúsak, fanyarak, pikánsak és zamatosak voltak, hogy soha nem került arra sor, hogy a hűtőszekrényemben végezzék".

Egyéb következmények: az ételpocsékolás és a károsanyag-kibocsátások. A hűtőszekrény azt a biztonságérzetet kelti pszichológiailag, hogy bőven van mit ennünk. Ez azt is jelenti, hogy az emberek többet vesznek, mint amennyire szükségük van, és az megromlik. A mérnökök különféle dolgokat találnak fel a probléma leküzdésére (bár az értékesítés során ehelyett gyakran a tápanyagok megőrzésére összpontosítanak): szűrőpatronokat, amelyek eltávolítják az egyes élelmiszerek által termelt

etilént, mielőtt az meggyorsítaná más ételek érését, kórházi minőségű szűrőket, amelyek elpusztítják a spórák legkisebb jelét is, továbbá LED-del működő hűtőket, amelyek a napot szimulálják, hogy a zöldségek „aludni" tudjanak.

Ami pedig a zéró kibocsátású hűtőszekrényt illeti, a prototípusok a tudományos-fantasztikus irodalom világát idézik – „a termoakusztikus eszköz, amely hanghullámokat használ a hélium sűrítésére és a jégkrém-fagyasztó lehűtésére – és meg is maradnak mintapéldánynak.

Röviden, a hűtés nem tekinthető tökéletes megoldásnak, és a tartósítás jövője talán nem is kíván majd hűtést egyáltalán. A gyümölcs- és zöldségfélék „lélegeznek" – a hideg úgy tartósít, hogy lelassítja ezt a lélegzést; a kaliforniai székhelyű start-up viszont létrehozott egy olyan bevonatot, amely ugyanezt teszi. A gazdák egy fehéres színű téglát (ami szintén ételmaradékból készült) vízzel keverhetnek össze, és aztán befedik terményeiket ezzel a nanométerben mérhető réteggel, hogy frissen tartsák őket. Bár az Apeel alacsony energiafelhasználású bevonata aligha számít alapvető tartósítási módszernek napjainkban, a laboratóriumi eredmények azt sejtetik, hogy a technika felér a hűtés erejével, és érdemes elindulni ebben az irányban.

A hűtéshez való viszonyunk évszázadok óta változóban van. Legutóbb a *The Atlantic* folyóirat kritizálta a „felbontás után tartsa hűtőben" utasítást, hangsúlyozva, hogy egyáltalán nem kell hidegen tartani sok mindent, amit ösztönösen a hűtőbe teszünk. Ez a gondolat összhangban van Jihyun Ryou dizájner munkájával, aki, mint elmondta Twilleynek, küldetésének érzi, hogy „megmentse az ételeket a hűtőszekrénytől" és aki hűtés előtti módszerektől ihletve hozott létre tárolóegységeket.

Egy olyan világban, ahol egyre többen aggódnak a pocsékolás és a károsanyag-kibocsátások miatt, az élelmiszer eltartásának jövője nemcsak bevonatokról és alternatív tárolásról szól, hanem különböző gondolkodási módokról az étel helyét illetően. „Ha van valami, amit tanulhatunk a hűtés történetéből – írja Twilley –, az a következőképpen hangzik: ha megváltoztatjuk viszonyunkat egy olyan alapvető dologhoz, mint amilyen az étel, annak továbbgyűrűző hatása túlmegy mindenen, amit a technika feltalálói valaha is elképzeltek."

(undark.org)

100 éve Magyarország gyarapodásáért

Családi összefogással a netes csalók ellen!

Sokan, különösen az idősebbek és a fiatal korosztály, nincsenek tisztában a digitális világ veszélyeivel és nem tudják, hogyan védhetik meg magukat a kiberbűnözőkkel szemben. Kulcsfontosságú, hogy odafigyeljünk és vigyázzunk a védtelenebb, kevésbé tájékozott hozzátartozóinkra. Ennek érdekében a Magyar Nemzeti Bank (MNB) és a KiberPajzs projektben részt vevő további intézmények októberben egy társadalmi összefogásra buzdító kampányt indítottak, melyhez ismert hazai tartalomgyártók is csatlakoztak. A jegybank saját hatáskörében már számos intézkedést hozott a kibercsalások megfékezése érdekében, ugyanakkor kiemelten fontosnak tartja a tájékoztatást és a megelőzés szerepét.

Az októberben indult kampány résztvevői arra hívják fel a figyelmet, hogy óriási jelentősége van a családnak és a családon belüli információáramlásnak a kibervédelemben. A pénzügyi csalások ugyanis folyamatosan nőnek, ma már naponta egy lakás árát lopják el az online bűnözők, akik telefonon, sms-ben, e-mailen, netes piactereken, sőt webáruházakban is támadhatnak.

A kiberbűnözők folyamatosan keresik áldozataikat. Taktikájuk, hogy akár többszáz hívást, e-mailt is indítanak egy nap, amelyek során figyelmetlen vagy éppen magányos áldozatra vadásznak. Amint ráéreznek, hogy megtalálták a megfelelő „ügyfelet", kellemetlen körülményeket teremtenek számára, manipulálják, megijesztik, sürgetik és azonnali döntésre kényszerítik.

Gyomorszorító az érzés, amikor rájövünk, hogy meg akarnak lopni bennünket. Különösen ijesztő a helyzet akkor, ha egyedül állunk szemben a csalókkal. Ez egy kikényszerített krízishelyzet, melyre mindenki másképp reagál. Egy ilyen szituációban a legvédtelenebbek az idős és a fiatal korosztály, ezért kulcsfontosságú, hogy vigyázzunk rájuk.

A csalások elkerülése, a bűnözők trükkjeinek felismerése a célja a KiberPajzs projektben részt vevő intézmények által kezdeményezett, társadalmi összefogásra buzdító kampánynak, melyben felhívják a figyelmet arra, hogy a kiberbiztonságot megalapozó információk célba juttatása a közös védekezés alapja, és erre a család lehet az egyik legfontosabb helyszín. Minél többet beszélünk az árulkodó jelekről, annál nehezebben lepik meg a gyermekeket vagy az idősebb szülőket, nagyszülőket a bűnözők, így óvatosabbá válnak az ismeretlen telefonhívásokkal, sms-ekkel, e-mailekkel szemben. A fiatalabb és az idősebb korosztály tapasztalatlanságuk miatt kevésbé látja át a veszélyes helyzeteket, nincsenek tudatában a kockázatoknak, vagy nem tudják pontosan, hogyan védekezhetnek a kibercsalókkal szemben. Sokak számára azért lehet fontos a tájékoztatás, mert úgy gondolják, őket nem érheti baj – amíg az meg nem történik.

Családtagjaink biztonsága érdekében beszéljünk velük a témáról, hívjuk fel figyelmüket az online tér veszélyeire, a bűnözők trükkjeire, módszereire! Amennyiben van személyes tapasztalatunk vagy ismeretségi körünkben tudunk arról, hogy valakit kiberbűnözők kerestek meg, esetleg csalás áldozata lett, osszuk meg ezt szüleinkkel, gyermekeinkkel. Adjuk át az információkat, mert így szeretteink óvatosabbá válnak, és nehezebben lepik meg őket a csalók. Tanítsuk meg családtagjainkat arra, hogy legyenek mindig résen, és maradjanak higgadtak, ha kiberbűnözővel kerülnek kapcsolatba. Bár a csalók az ijedtségükre építve szeretnék őket azonnali cselekvésre késztetni, ne engedjenek a sürgetésnek vagy a fenyegetésnek.

Kiberbiztonságunk megerősítéséhez nyújt segítséget a KiberPajzs honlap is, ahol hasznos háttéranyagok olvashatók, melyekből megismerhetők a különböző csalástípusok, továbbá az oldalon rendszeresen megtalálhatók figyelmeztetések is az aktuális csalási kísérletekről.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Árendás Péter egyetemi docens, a Hagyományok Háza Népzenei Szakcsoportjának vezetője, Telki

Baranyi Panna szociológus BA, szociológia MA-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

Berán István a Táncház Egyesület ügyvezetője, Budapest

Csókás Máté PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Budapest

Falusi Márton író, irodalomtörténész, a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány Politikai Gondolkodás Kutatóintézetének kutatója, a Magyar Művészet főszerkesztője, Budapest

Horváth Péter irodalomtörténész, PhD, Kertész Imre Intézet, Sárvár

Irsai Farkas László a szentesi Koszta József Múzeum történész-muzeológusa, igazgatója; Gál Ferenc Egyetem szakvezető-oktatója; a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának doktorandusza, Szeged

Kaposi Márton filozófus, italianista, ny. habil. egyetemi docens (ELTE), az MTA doktora, Szeged

Keresztes Csaba főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Sóskút

Dr. Ménes András MBA, PhD közgazdász, Budapest

Paál Zoltán PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Dr. Prieger Adrienn PhD, a Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK EU Jogi és Nemzetközi Magánjogi Tanszékének egyetemi adjunktusa, Budapest

Tokai Attila PhD-hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest–Szolnok

TARTALOMJEGYZÉK

Falusi Márton: Horváth János és a szellemtörténet konzervatív hagyománya. 1

SZÁZADOK
Csókás Máté: Valahol Európában – Vázlat Szűcs Jenőről és Európa történeti régióiról 18
Paál Zoltán: Eckhardt Sándor kultúrtörténeti „Középeurópa” fogalma – (Kelet)-Közép Európa helye a történetírásban 44

MŰHELY
Horváth Péter: A láger utáni honvágy és az írás örök szelleme – Kertész Imre: Vázlatok 1958–1963 49
Kaposi Márton: További utazás Dante másvilágában – A Purgatórium kommentárja 60
Irsai Farkas László: Új ideológia, új kánon és új Nemzeti Színház – 1848 centenáriuma 65
Prieger Adrienn – Tokai Attila: Európa hátsó udvara? – A Nyugat-Balkán integrációs törekvései 79
Árendás Péter: Múltbéli mesterek jelenkori követői – A falusi vonószenekari hagyomány továbbélése. 93
Berán István: A táncházmódszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje. 101
Ménes András: Negyven éve hunyt el George Gaylord Simpson 111

NAPLÓ ÉS KRITIKA
Keresztes Csaba: Remények és csalódások – A rendszerváltozás és egy rendszerváltóról szóló könyv analógiája. 114
Baranyi Panna: A rendszerváltás vidéki tapasztalatai. 118

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL
Alana Semuels: Mi lesz a napelemek sorsa, ha leállnak a napelemes cégek? (121) *Christopher F. Rufo:* Plágium és egyenlőtlenségek (122) *Angela Chen:* Miként formált át mindent a bélrendszerünktől a gazdaságtanig a hűtés (124)

Családi összefogással a netes csalók ellen! 127

KÉPEK
F. Farkas Tamás grafikái (17, 59, 64, 78)

Kedves Olvasónk!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és testvérlapunk, a Természet Világa harmincnegyedik alkalommal hirdeti meg Természet–Tudomány Diákpályázatát középiskolások számára. A diák-cikkpályázaton indulhat bármely középfokú iskolában a 2024/2025-ös tanévben tanuló vagy végző diák, határainkon belülről és túlról. Idén megújult pályázati kategóriákba várja a zsűri az ismeretterjesztő írásokat.

Egészségtudomány
Az orvostudomány múltját és jelenét, nagyjainak életét és életművét, az orvostudománynak az egyéb tudományokhoz való viszonyát, eszközeinek fejlődését; vagy az orvosi tevékenység művészeti megjelenítését és annak elemzését mutatják be; vagy egyéb, szabadon választott témakört dolgoznak fel – akár hazai, akár külföldi vonatkozásban. A díj odaítélésénél előnyben részesülnek az egészségtudományi etikai szabályokat teljes egészében tiszteletben tartó pályaművek.

Mesél a múlt
– A pályázó iskolájához vagy lakóhelyéhez, környezetéhez kapcsolódó jelentős múltbeli, a természet- és műszaki tudományok valamelyik ágában tevékeny tudós személyiségek életútjának, munkásságának bemutatása (eredeti dokumentumok felkutatásával és felhasználásával).

Vagy:
– A dolgozat írójának tágabb környezetéhez kapcsolódó tudományos vagy műszaki intézmények, tudóstársaságok története, eredeti dokumentumok bemutatásával.

Vagy:
– A természet- és műszaki tudományok valamelyik ágában tárgyi vagy épített emlékek, örökség bemutatása.

Tudomány a mindennapokban
– A természeti értékek, jelenségek megismerése érdekében a diák által végzett kutatások és kísérletek bemutatása. Előnyben részesülnek az egyéni, fiatalos, önálló gondolatokat, innovatív megközelítéseket tartalmazó, élvezetes és szakszerű beszámolók
– A pályázó pályázhat saját fejlesztésű mobil-applikációk szabatos bemutatásával, leírásával.

Fenntartható fejlődés
A pályázók a korszerű ökológiai szemléleten alapuló, a környezetvédelem, körforgásos gazdálkodás, hulladékgazdálkodás témakörébe tartozó írással nevezhetnek. A zsűri örömmel fogadja a saját jó gyakorlatokat bemutató esettanulmányokat is.

Tudomány és világ
– A pályázó e kategóriában a természettudományoknak a társadalom- és humán tudományok, valamint a művészetek vagy vallások különböző területeivel fellelhető összefüggéseit mutatja be.

A pályázatot elektronikusan lehet feltölteni a Természet Világa termvil.hu honlapjára. A pályázat elkészítésének és benyújtásának további műfaji és formai követelményei, egyéb tudnivalói a honlapon megtalálhatók. A pályaművek benyújtásának határideje: *2025. március 15.*

A 2020. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 2000 Ft • Előfizetéssel: 1650 Ft

9 770324 722322 24011